1. Чи сміються боги?

(Сторінки, написані раніше, аніж народилася ідея повісті-шоу)

Боги плачуть у небесах над нашими горестями земними. І падають сльози Божі на землю грішну дощами. А що сльози богів стають все гіркіші, бо гіркішає життя наше, то й засихає на грядках огудиння огірків після дощів літніх, а яблука, груші та вишні беруться плямами, наче коростою.

Про це кожен тепер знає. А хто не знає, хай приїде у моє Халеп'я і погляне, як жовкне, згортається, згоряє листя огірків після дощу благословенного. Бо сльози Божі — пекучі сльози. А якими ще слізьми можуть плакати боги, коли з дня в день, з ночі у ніч бачать, як страждає нерозумне творіння їхнє? Допомогти ж йому мало чим можуть. Коли я писав роман "Листя землі", твір наскрізь трагічний, бо трагічна епоха, зображена в ньому, я теж нерідко плакав над долею своїх героїв. Я ж бо теж був для них— творцем. І так само безсилий був змінити гірке життя їхнє на краще. І врешті-решт відчув: якщо не перерву хоч на якийсь час своєї роботи і далі писатиму том за томом про "наш прекрасний, неповторний час", ведучи героїв кривавими дорогами двадцятого віку, збожеволію од непроглядного людського горя. Збожеволіє і читач, якщо читач цього роману знайдеться.

Уявімо, що ми усі, ще — живі, уже давно в пеклі, варимося в казанах зі смолою, висимо на гаках, почеплені за ребра, смажимося на сковорідках, а час для нас — зупинився. Чи ж здатні будемо ми до каяття в гріхах наших земних? Ні, ми досить швидко звикнемо до мук пекельних, ще й добре-таки треновані пеклом земним. Живописання пекла, його естетизація помітні на давніх українських іконах, та і в усній народній творчості. Пекло для українця — все одно що кімната з кривими дзеркалами. У пеклі, правда, і плачуть, але більше — сміються. Мабуть, це засвідчує природний оптимізм нашого народу. І справді, історична

доля українців так складалася, що потойбічне пекло майже ніколи не видавалося їм страшнішим од пекла на рідній землі. Я роздумував над цією світоглядною проблемою на початку сімдесятих років. І дійшов висновку у повісті "Замглай", що пекло має бути неодмінно оточене прозорою стіною, за якою — рай. Муки наші на тім світі будуть справді пекельні, якщо із сковорідок та казанів ми бачитимемо, як раює в раю наш кум, сват чи просто знайомий...

Але залишімо влаштування пекла самим пекельникам — чортам, дідькам, іншій нечисті, таке вже у них призначення, задля цього сотворені вони непогамованою уявою народною. І — повернімося до богів. Поки я працював над першим десятком книг роману "Листя землі", а це — п'ять років вкрай духовно напруженого і усамітненого життя, все частіше до мене, людини внутрішньо віруючої, навідувалася єретична думка. Ось вона: якщо Бог з небес бачить і відчуває страждання творінь своїх, не лише людини, а й усього живого, як довго здатен він усе це витримувати? Ми, люди, звісно, лише мурахи, лише порох біля ніг Його. Але хіба ми не вподобляємося до певної міри самому Богові — на звичайній овочевій грядці? Я, наприклад, полюбляю садити на городі і охоче люблю це щовесни. Але полоти на грядці — суща мука для мене. Бо тут уже од волі моєї залежить, якій рослинці рости й квітнути і якій — сохнути і гнити в розорі, на купі бур'яну. Вистачає мене на цю високу місію ненадовго. Усім єством своїм відчуваю я страждання, під сонцем пекучим, висмикнутої з корінням бадилини. І врешті-решт безоглядно тікаю з грядки, аби не примножувати світове зло. Те ж саме, коли я змушений косити в саду траву. Зойки і крики її шматують мою душу. Психологи кажуть: низький больовий поріг. А який же тоді больовий поріг у безкінечно доброго Бога?! Колись, ще у роки своєї служби в рядах доблесної Радянської Армії, у кінофотолабораторії ЧВВАУЛ (Чернігівське вище військове училище льотчиків), під звуки "Сотворіння світу" Гайдна намислював я вечорами трагікомічну трилогію про Бога. Я так і не написав трилогії, підтвердивши слушні думки класика, що писати про Бога — найтяжче. Але добре пам'ятаю, що трилогія мала завершитися сценою, в якій Бог-творець таки не витримує ролі судії над усім земним

бедламом і зникає в неозорих просторах всесвіту, примостившись у земній космічній ракеті, адже відбувалося це на зорі космічної ери.

Втім, вільнодумство нині не в моді, і час підсумувати мої роздуми. А підсумок — ось він: не можуть боги лише плакати над бідуванням творінь своїх, множачи потопи на Землі.

Час од часу боги ще й — сміються. Сміх богів — сміх крізь сльози, сміх — од співчуття до малості нашої і непомірних людських амбіцій…

Грім на небесах — сміх богів.

Відкриття це — не моє. Що грім — то сміх Божий, знала ще моя сусідка по вулиці Яблуневій, героїня моїх оповідок баба Феська, уже покійна, на жаль. Це баба Феська першою сказала, що вона — на прямому дроті з самим Богом (вплив, звичайно, телефонізації села). А я лише повторюю, як істинний графоман, що хоч Бог і один, але в кожної особистості — персональний зв'язок з ним, прямий провід, щось на зразок номенклатурної "вертушки". Колективних молінь прагне маса, а для особистості не потрібні посередники між нею і Богом. Баба Феська ніколи не ходила до церкви, хоч була глибоко віруюча людина. Вона розмовляла з Богом так просто і легко, наче Бог сидів на стрісі її хатини, звісивши босі ноги, та тільки й клопоту мав у цьому світі, що слухати бабу Феську.

Якщо це справді так, то Господь мав досить повне уявлення про непослідовність сотвореної ним людської натури. Річ у тім, що баба мала дві грядки: одну — у низині, над річечкою Жолудівкою, біля хати, іншу — над Витачівською дорогою, на горі Московській. Коли серед літа довго не випадали дощі, пересихала грядка на горі. Якщо ж кілька день підряд дощило, вода заливала грядку над Жолудівкою. Через те баба Феська трохи не кожного літнього дня мала досить гостру розмову з Богом: на Московській горі вона вимагала у Всевишнього — дощу, а в долині — сухих, теплих днів. Сторінки моїх робочих блокнотів минулих літ заповнені

стенографічними звітами тих не вельми дипломатичних переговорів баби Феськи з вищими силами, її маленька, худорлява постать на узгірку, під німими небесами, з гнівним обличчям, повернутим, як сонях, до сонця, з піднятою правицею— досі перед моїми очима. Більшість бабиних монологів справді не відзначалися дипломатичною ввічливістю, у цьому вона виявилася своєрідною предтечею деяких наших депутатів у нинішній Верховній Раді. Правда, часом траплялося і таке, до чого у Верховній Раді ще не дійшло: баба сукала до неба дулі...

Пристрасні Фесьчині монологи завершувалися досить сміливим, як на застійні роки, висновком: "Нема, нема, чортова кров, совітської власті ні на землі, ні на небі!.." Лише через десятиліття кращі розуми дійшли до тої ж таки думки. Якось, улітку вісімдесятого, днів декілька підряд з неба безперестанно лило. Вода в переповненій Жолудівці зробилася біла, клекотіла, ревла. По нижньому городу баби Феськи плавали, оббиті дощами, рожеві човники макового цвіту. Ранок трапився погожий, але ближче до полудня з-за Дніпра знову посунула на Халеп'я темно-сиза туча. Феська стояла біля причілка своєї халупини і гукала в нуртуюче хмаровище: "Чи тобі, чортова кров, уже повилазило?! Чи ти, дурень старий, не бачиш, що у баби Феськи уже не грядка, а болото?! Куди ти ллєш, куди ллєш?!" У відповідь по низькому темно-сизому небу з краю в край покотився благодушний літній грім. Вислухала баба Феська те громихання і мовила тужно й докірливо, аж мені душа заболіла: "Господи, над ким ти смієшся? Над бідною, нещасною Феською смієшся?.." У тридцять третьому Феська вижила, бо ловила корзиною жаб у Жолудівці і їла. Чоловік її не міг примусити себе їсти жаб і помер з голоду. Був у Феськи синок, рочків п'ять йому тоді було. Феська якось втулила його на пароплав, який причалював до берега, але людей сільських не брав. Втулила, уже опухлого, в надії, що там, у Києві, добрі люди не дадуть йому пропасти. Але відтоді Феська нічого не чула про сина свого. І, коли б я не приїздив до Халеп'я, вона приходила на моє дворище і запитувала, зирячи крізь мене білими, виболеними очима: "А чи не стрічали ви там, у городі, синочка мого? Як йому-бо тамочки поживається?.." Хоч минуло вже од весни голодної п'ять десятків літ.

І засоромилися боги сміху свого небесного, і заплакали, і були сльози Божі буйні, як біб, і лили до самісінького вечора. Але востаннє лило того дня: випогодилося надовго, скоро почалися жнива, і дав Бог урожай зібрать.

А може, боги сміються із самих себе, сміються од власного безсилля хоч чимось зарадити горюванню людському?

Тож як не сміятися із самих себе нам, смертним?!

Пишу я повільно і важко. А ще ж — нахабна спроба у романі "Листя землі" наблизитися до літописної, біблійної прози, де кожне слово має бути — як стиглий горішок. До всього стоси друкованих і не друкованих, записаних мною на диктофон, надісланих людьми спогадів про сто чи не найтяжчих в історії нашого народу літ. Усе те треба було осмислити, духовно перетравити, самому знати хоч трішки більше, аніж герої твору, це — один із законів письменницької праці. Часом здавалося, що я не просто тунель копаю, а прорубуюся крізь непіддатливу гранітну скелю. Коли подібне роблять метробудівці, вони напевно знають, що крізь прорубаний ними тунель ходитимуть поїзди з людьми. У письменника ж такої певності нема і бути не може; якщо ж упевненість у власній геніальності, у потрібності твоєї праці для вдячного людства з'явилася, вважай, що ти уже ступив одною ногою на проторену стежку графомана…

Одне слово, на п'ятому році божевільне виснажливої праці над "Листям землі", дописуючи останні сторінки, я мріяв про єдине: ось поставлю крапку, одредагую, віддам на чистий передрук друкарці, а сам ляжу на тахті, розкину руки і лежатиму, ні про що не думаючи, тиждень, другий, третій… Дружина, вже знаючи мене (другу чверть століття в одній супрязі тягнемо родинного воза), недовірливо посміхалася, коли я ділився своїми мріями про майбутню багатотижневу нірвану. І справді, подібне зі мною траплялося уже не один раз. У серпні сімдесят дев'ятого, дописавши документальний роман "Дорога до матері" (теж добрий шмат роботи!), я наступного дня узяв ковдру, якийсь пригодницький

швидкопис і подався на Зелене озеро. Вперше за усі літа, відколи у Халеп'ї, я серед дня купався в озері, вигрівався на сонечку, почитував пригодницьку повістинку, був нормальною людиною. ("Хто це, дурний, улітку пише! — повчав мене колега. — Не треба вдавати із себе генія. Будь нормальною людиною і влітку — відпочивай, скільки того життя?..") Односельці, приходячи на озеро, на гатку, як у нас кажуть, дивилися на мене з подивом (уперше бачили мене біля води) і співчутливо, наче у хворого, запитували: "Що це з вами, Григоровичу?" І я кожному вибачливо пояснював, що тільки-но дописав книгу і тепер маю повне право відпочити, як усі люди. Я витримав такого, пляжного, буття і таких розмов годин зо три. Відтак згорнув ковдру і похилитав на свою Яблуневу вулицю, до свого кабінету. Невдовзі я уже сидів за письмовим столом, над новим своїм романом "Спектакль". Можливо, я був би певніший у собі, якби не оця, справді-таки — графоманська, звичка до щоденної, щохвилинної праці. Генії — вони творять з надзвичайною легкістю, занотовуючи на папері те, що надиктовується їм вищими силами з небес; графомани ж, загвинтивши під сидінням стільця гайку, як полюбляв казати ще в Олишівці, районному містечку, бухгалтер редакції, працюють у поті чола і усього тіла…

І ось я — переписую, правлю, відшліфовую текст роману "Листя землі". Це хоч і тяжка, але уже звичайна літературна робота, вона не вимагає колишньої духовної напруги. Як і раніше, ми із моїм єдиним, принаймні в ці останні роки, чотириногим товаришем Доктором Жульєном щоранку бредемо по Витачівській дорозі в поля, але уже я не розмовляю з богами, уже небеса зачинилися для мене. Уже в душі моїй— порожнеча, і струни, які єднали мене з вічністю, поки працював над "Листям землі", обірвані. З небесами можна розмовляти, коли душа — наповнена, коли ти сам почуваєшся творцем, над яким єдине верховенство і влада — сам Господь. І лише тепер починаю я сповна розуміти, скільки життєвої енергії відбирало у мене моє щоденне писання. Я вже не один раз згадував слова нашого поета сімнадцятого століття Величковського про письменницьке ремесло: "Пишуть три пучки, а болить усе тіло…" Коли я підводився з-за письмового столу, після десятигодинної праці, мене вистачало на єдине— дійти до

розкладайки під грушею. І ось енергія, яка впродовж п'яти років виливалася на папір рядками роману, зануртувала в мені. Яка прекрасна нагода для дослідників психології творчості вивести цілком наукову формулу! Для цього досить було б виміряти кількість витраченої мною енергії на власній садибі. За три-чотири тижні, доки я не писав, а лише правив написане, я зробив на ній більше, аніж за попередню п'ятирічку. Я посадив яблуневий сад (правда, взимку, поки я займався громадською діяльністю і працював над статтею "Чи бути завтра українській літературі", його геть з'їли зайці і козулі, але то вже — інша розмова…). Я посадив малину і смородину. Я розчистив схил над Жолудівкою. Разом із сусідою, у якого — бензинова пила, я звалював велетенські сухі берести, клени та груші в підніжжі Московської гори. Я рубав колуном такі крижасті колоди, на які досі боявся і глянути. Сусіда здивовано усміхався: "Ось які твореники творить з вами, Григоровичу, перебудова!.." Справді, творилося зі мною щось дивне: кров предків, споконвічних селян, зануртувала в мені, я ставав сільським господарем…

Боже, скільки путящого я міг би у житті своєму зробити, думав і думаю, якби не викладався увесь на той проклятущий папір! Мої колеги по літературі, які сьогодні стали політиками, заповзятливо, щойно я переступав поріг Спілки, утверджували мене у моїх сумнівах. "Напишете ви десять книг чи двадцять — яка різниця?" — цілком резонно запитував Дмитро Павличко. Павло Мов-чан підступав здалеку: "У тебе вдома є повне зібрання Діккенса і Тургенєва?"— "Є. Діккенс — у двадцяти томах, Тургенєв — у восьми", — згадував я, не розуміючи, до чого йдеться. "А ти їх часто перечитуєш?" — наносив удар по моїй літературоманії Павло Мовчан, народний депутат і активний громадський діяч.

І справді, навіщо ми мережимо на папері оті рядки, витрачаючи стільки духовної, та й фізичної, енергії? Замолоду таких запитань я собі не ставив: мріяв про єдине — дожити до тої благословенної хвилини, коли побачу на прилавкові книгарні написану мною книгу… ТІ юначі ілюзії давно розвіялися. Тепер тверезо бачиш: твоя книга — лише листок у паперовому падолисті, що його подих історії котить по людському стовпиську. І все ж — пишеш. І — поки пишеш — майже віриш: є у

всесвіті сила, яка водить твоїм пером. А як зветься та сила, не судилося тобі знати. Та й чи треба знати? Поки пишеш, переконуєш себе: ти — на "прямому дроті" із самим Богом, як та баба Феська. І — поки пишеш — знаєш: попри всі сумніви частина твоєї душі матеріалізується в слові, яким коротким у часі не було б життя того слова. І ще: твоя духовна енергія поповнює ноосферу, про яку писав Володимир Вернадський, а може — якісь інші духовні комори космосу, про які ми, земні смертні, ще й гадки не маємо…

Дозволю собі ще коротенький спогад про роки, коли я писав "Листя землі". Є коло Халеп'я, над Дніпром, гора Жомирівка. У часи дохристиянські на шпилі Жомирівки було поганське капище. Археологи про нього знають. Підтверджує існування капища на Жомирівці наприкінці минулого тисячоліття і славнозвісний Олесь Бердник, що, як відомо, не вперше зійшов на нашу землю, втілившись цього разу у бородатого велетня. Якось на пароплаві, що плив повз халеп'янські береги, я розповідав йому про давній язичеський храм на Жомирівці. "Я пам'ятаю, було, було капище…" — величаво і замислено кивнув Олесь Бердник. Як написав би істинний український романіст: стрічний дніпровський вітер несміло ворушив його довге, сиве волосся… Так ось, у часи християнізації Київської Русі капище було зруйноване фанатичними прибічниками нової віри (руйнування християнських храмів у тридцяті роки — не перший акт сумної трагікомедії на нашій землі; і старі боги мстяться…). А один із жертовних каменів скотився зі шпиля і — дивом дивним — зберігся. На ньому є ритуальні знаки. Нині камінь лежить у темному акаційному ярку на березі Зеленого озера. Одного осіннього ранку, коли бродив навколишніми перелісками, камінь владно покликав мене до себе. Звісно, не голосом. Але німий його поклик я чув майже реально: як мотузкою, потягло мене за очерети, в берег, гористою, ковзкою стежкою. Наблизившись, я в божевільній надії на чудо притулив обидві свої долоні до каменя: "Дай знак, що чуєш мене, відкрий хоч краєчок завіси перед таїною світу…" Але камінь був холодний і німий. Правда, Доктор Жульєн, що кожного ранку мужньо ганяв на полях довгоногих козуль і зайців, несподівано опустив хвоста і мовчки позадкував од каменя — на стежку. Таким зляканим я ще ніколи не

бачив свого вірного тілохранителя і єдиного співрозмовника довгими осінніми вечорами у Халеп'ї. Сусіда пізніше виклав власну версію його переляку: у шелюзі, за каменем, чаївся дикий кабан. Можливо, і кабан, а можливо — і не було ніякого кабана…

Розчарований з німоти каменя, я обійшов довкола озера і зупинився на протилежному од каменя березі. Чуда не сталося, а поклик — лише плід моїх виснажених нервів. І раптом з улоговини повіяв над озером пружний вітер, полетіло з молодих дубів сухе листя, вклонився воді сивий очерет, збрижилася чорна шерсть на тілі Доктора Жульєна, і збрижилася од берега до берега вода в Зеленому озері, і хмари в осінньому, низькому небі заспішили, завирували. І був голос до мене: "Усе, що бачиш, що відчуваєш, — лише потік одної-єдиної сили, природи якої ти, людина, не здатна зрозуміти". Втім, не таке уже й надвідкриття, аби заради нього камінь мав кликати мене до себе…

І все це — і голоси, і божевільні думки, що сам Господь надиктовує тобі роман, і щоранкові на Витачівській дорозі та довколишніх пагорбах розмови, під здивованими поглядами Доктора Жульєна, з небесами, усе це — ДОПОКИ ТИ ПИШЕШ.

А дописав, поставив останню крапку — і ти тільки лушпиння, оболонка насінини, яка догниває в землі, біля молодого корінчика рослини, що вже проросла крізь скоринку землі і розтулила до сонця свої перші, ще такі ніжні листочки… І ось — звершилося!..

Заспокойся, підозрілий читачу, я не значу для вічності високими словами мить завершення мною десятої книги роману "Листя землі", я лише цитую. Або майже цитую, з пам'яті, бо немає під рукою часопису "Радуга" з нарисом-панегіриком, присвяченим моєму колезі Володимиру Яворівському. В одному з розділів нарису ішлося про завершення ним роману "Ланцюгова реакція" — гімну на честь мирного атома, запряженого мудрими ученими у воза чорнобильського реактора… Було це на початку вісімдесятих. Ми, майже безквартирні, а точніше — безкабінетні, декілька зим працювали в Ірпінському будинку творчості,

очікуючи, поки завершиться будівництво письменницького "гуртожитку" по вулиці Чкалова. Ще не пробігла між нами чорна кішка політики, ще ми з Володимиром Олександровичем товаришували. Яворівський досить мужньо відстоював у "Вітчизні" мій багатостраждальний роман "Вовкулака", перейменований після чергового редагування у "Радянському письменнику" на "Самотнього вовка". Нова назва мала підтвердити ту офіційну думку, що в суспільстві розвинутого соціалізму хоч і трапляються "вовкулаки", але — поодинокі. Правда, сцени з вовчою тічкою, хоч і обчикрижені редакторською рукою, у тексті залишалися, заперечуючи тим самим нову назву. Але то вже для надто допитливого читача.

В одну з тих зим зависла було видавничо-комсомольська сокира над моєю "Баладою про Сластьона". Ми зуміли її дружним письменницьким гуртом одвести, за три дні надрукувавши позитивний відгук у партійній газеті...

І, хоч я хворів, тяжко вибираючись із своєї чергової духовно-тілесної кризи, жили ми весело і досить дружно Якось Яворівський поїхав машиною до Києва на роботу, не повернувся вчасно, потрапивши у страшенну хурделицю, і я пам'ятаю, як ми усі за нього вболівали. Ми з Володимиром Олександровичем багато жартували, обоє, під настрій, здатні були на гостре, дотепне слово, та й на розігри. І ось з'явився добрий харч для наших кпинів — номер "Радуги" з уже згаданим панегіриком. Кульмінаційну сцену, нагадую, переказую по пам'яті: тисячна сторінка— на друкарській машинці, і ось — звершилося, роман дописано, письменник виходить з кабінету, переступає поріг і — падає, знесилений...

І ось — звершилося! — і на моїм письмовім столі. Правда, я не падав на порозі свого кабінету, ні халеп'янського, ні київського. Занісши рукопис друкарці, я пішов у справах до рідної Спілки письменників. Давно мені вже не ходилося так легко і радісно по київських вулицях: звершилося!.. Душа співала од радості: дописано!.. Радості було занадто багато, аби не поділитися нею з колегами по перу. У кімнаті Президії СПУ

вирішували державні справи Іван Драч, Олег Чорногуз і ще молодий як функціонер, але уже — з бородою, оргсекретар Правління київського письменства Олександр Божко. Ще з порога я мовив весело і збуджено: "Нарешті я готовий до звершень на ниві громадської роботи, я — скінчив роман!" В останні роки мене не раз каменували і в пресі, і на письменницьких зібраннях, що я ховаюся в хале" п'янських кущах, а не беру участі в сучасному політичному спектаклі. Іван Драч миттю прореагував на мої слова. Він ковзнув з дивана, опустився коліньми на паркет і низько вклонився мені: "Дякуємо вам, Володимире Григоровичу, од імені українського народу!.." Це був, звичайно, знущальний сміх. Я теж сміявся, що мені залишилося робити? Справді, що таке п'ять років божевільної духовної напруги, виснажливої літературної праці над якимсь там клубком слів, коли мої колеги вирішують у ці історичні часи у Верховній Раді, у Русі, у тій же Спілці і ще на десяткові громадських і не громадських посад — державного значення справи! Навколо мене твориться Історія, а я, як і вчора, як і позавчора, — пишу. Невдовзі Іван Драч вийшов з кімнати, потім знову зайшов, цього разу — із Юрієм Мушкетиком. Юрій Михайлович ще од дверей почав звично скаржитися на членів Президії, які не хочуть працювати, і йому самому доводиться крутити колесо спілчанського життя. "Усе, Юрію Михайловичу, обіцяюся щонайменше з рік не братися за перо! — мовив я. — Роман я дописав, готовий впрягтися у воза громадської роботи!" І тут Іван Драч знову, підсмикнувши штанини, опустився коліньми на підлогу: "Дякуємо вам, Володимире Григоровичу, од імені українського народу, що ви завершили свій геніальний роман!.."

"Господи, — раптом подумав я, з усіх сил відганяючи цю думку, але вона вже тяжіла наді мною. — Господи, яка чудова сцена, аби нею розпочати нову документальну повість, яку я давно хочу написати!.." Рука моя аж смикнулася, ладна хоч зараз узяти авторучку і опуститися на аркуш білого паперу. Сцена для початку повісті справді була блискуча. Спершу, так би мовити, — декорації. Описую для тих, хто ніколи не переступав порога храму Літератури у сиву, дореволюційну давнину — палацу графа Ігнатьєва. Просторезна зала з високим різьбленим склепінням і високими вікнами — у парк. Високі скляні двері

на балкон відчинені в осінь: багряно-жовто, яскравіше од сонця, палає за вікнами листя кленів. На половину зали, од стіни до стіни, простелено килим. Я палю коло балконних дверей, хоч присягався, коли допишу "Листя землі", навіки забути про сигарети. Але ж не кожного дня дякують од імені українського народу… Іван Федорович Драч, зігнувши голову, колін-кує на середині килима. Пасмо лагідного осіннього сонця, наче театральний ліхтар, висвітлює його круте чоло, золотить довге, до плечей, як і належить поетові, волосся. Юрій Мушкетик, гетьман розколотої на політиків і літераторів Спілки, розгублено німує збоку, не розуміючи, блазнює голова Руху, керівник організації київських письменників, депутат і т. д. і т. ін. чи — всерйоз. Я ж про це не думаю, почування і наміри Івана Федоровича мене обходять найменше. Те, що нас єднає впродовж десятиліть, незмірно більше, значніше, аніж те, що нас роз'єднує сьогодні; і спалах емоцій з його чи мого боку — все одно як легкі бганки на поверхні моря. Я думаю про повість, яку розпочну з оцієї ось колоритної сцени. Широко розплющеними очима я жадібно вбираю деталі, аби завтра викарбувати їх на папері: широка внизу краватка, схожа на маятник монументального годинника, що зупинився; розпухла од паперів, доповідей, резолюцій, постанов, проектів державних законів шкіряна течка під рукою Івана Федоровича, відблиски сонця у велетенських лінзах окулярів, що зсунулися на перенісся, червона американська авторучка у внутрішній кишені розчахнутого сірого піджака… Цієї миті я любив Івана Драча, як, мабуть, ніколи досі: це завдяки йому у мені знову пробуджувався художник, якого я щойно обіцявся приспати щонайменше на рік!

Нещодавно я записав до свого щоденника: "Якби, не дай Боже, прийшла до влади ліва чи права диктатура, і засудили б мене раптом за мої існуючі і не існуючі гріхи до страти (письменник — вічний опозиціонер, хто би не владарював над народом), і повели б мене на розстріл, найбільше б мені боліло, що я вже ніколи не опишу, як мене страчували…"

Я таки викінчений графоман; інакше звідки це невситиме бажання усе, що бачу, відчуваю і описати?

2. Як я уперше відчув себе генієм…

Насамперед чому — повість-ШОУ? Бо іноземні слова нині — у моді; вони обсідають нашу свідомість, як тіла наші у часи дефіциту мила і прального порошку — нужа; біржа, бартер, рокер, рекетир, гомосексуаліст, лесбіянка, мафія… Бо стає своєрідним ШОУ — естрадною розважальною програмою — усе наше життя. Усе — на спродаж: наші ліси, наші землі, наші надра, наші ідеали і наші душі, лише купіть, купіть, купіть! В одній з недавніх телепередач для підлітків-підприємців звучав приспів шлягера: "Дай, дай, дай, деньги дай!.." Грошей нам ніхто не поспішає давати, але ми не втрачаємо надії. Ось і я виходжу на літературну сцену з власною клоунадою і блазнюю, оголюючи душу, — ринок є ринок, а, окрім душі, я більше нічого не маю на продаж. Я схожий сьогодні на дідка-пенсіонера, який виніс на товчок останнє, що залишалося в спорожнілій квартирці,— настінного годинника із зозулькою. Вона будила його ранком впродовж усього довгого життя. Тепер йому нема куди ранком поспішати, окрім як назустріч смерті, і не вельми кортить прокидатися…

Чому — Музей ЖИВОГО письменника? Бо я — ще живий. Принаймні коли пишу ці рядки. А коли помру, черговий секретар Київської письменницької організації (якщо така ще існуватиме) промовить над труною: "Він вічно житиме в наших серцях і в серцях вдячних читачів…" Так промовляють у прощальному слові про усіх письменників. Так пишуть у всіх некрологах. Некрологи на померлих письменників творять спілчанські референти. Коли я, зайшовши до Спілки, бачу нову молоду людину за референтським столом, я сповнююся жалю і співчуття до нього: "Мабуть, цьому хлопчині доведеться складати на мене некролог. Я паперу зіпсував багато, муситиме перегорнути не один довідник, не один том історії літератури…" Втім, я перебільшую майбутні старання референта. Ці хлопці швидко професіоналізуються і печуть некрологи, як млинці, за одним і тим же рецептом. Хотів би я сам на себе заготувати некролог. І завершити ним цю веселу повість, якщо мені судилося її завершити. Некролог підпише група моїх халеп'янських товаришів: дерева, трави, сусідські пси, лисиці, сойки, козулі, наддніпрянські

пагорби… За життя я розмовляв з ними, як із найближчими друзями, і вони мене чули, і я їх чув. А ще, бродячи щоранку по Витачівській дорозі, я розмовляв із небом. Але небеса—занадто високо, аби опускатися до діалогу з комахою, що повзає по Витачівській дорозі. Діалогу у нас не було, був — мій монолог. Можливо, діалог з небесами буде після смерті. Кажуть, душа важить сімдесят грамів, по смерті залишає тіло і злітає у високості. Отоді уже ми й набалакаємося. А коробку, у якій перебувала на землі моя душа, коробку, що звалася моїм тілом і тільки заважала мені своїми болячками та земними забаганками вільно думати і писати, я уже давненько заповів спалити, а попіл розсіяти над пагорбами між Халеп'ям і Витачевом. Бо тут, на Витачівській дорозі, проминули мої найкращі, духовно наповнені години і дні. Тільки тут я був по-справжньому щасливий і відчував себе творінням Божим.

Якщо й справді душа не вельми віддаляється од тіла, вона перевтілиться у жайворона. Як перевтілилася у ворона душа героя мого оповідання, написаного тридцять літ тому. Там, між Халеп'ям і Витачевом, є жайворонове поле, над ним ці непогамовані пташки вителенькують од ранньої весни до пізньої осені, наче небесні дзвоники, і можна буде після відвідин музею за додаткову, звісно, платню організувати мадрівку шанувальників мого таланту по Витачівській дорозі, на жайворонове поле: "Хто хоче почути голос душі письменника, доплатіть по карбованцю!" А можливо, тоді вже будуть не карбованці, а гривні чи й українські долари. Тим більше що така мандрівка буде корисною для здоров'я екскурсантів. На пагорбах наших, навіть у часи екологічних катастроф, — порівняно чисте повітря: Дніпро, луки, переліски…

І хай дарує Смерть, героїня не одної моєї оповідки, що я ставлюся до неї без традиційної поштивості, із гумором. Вона сама мене до цього привчила. Занадто часто за роки мого життя, од раннього дитинства до наших днів, вона стояла у мене за плечима і дихала холодом у потилицю. Щонайменше тричі за останні два десятиріччя я наближався до колій, на яких уже дзвеніла електричка, і не було у мене, виснаженого нестерпимим, бага-томісячним болем, жагучішого бажання, аніж лягти

під її колеса. В останню мить щось та мене утримувало: то — мала дочка, то — малий син, то — недописані роман чи повість. Але водночас я вельми вдячний Смерті: її дихання за спиною примушувало мене працювати так, наче кожен мій день — день останній. І нині, коли, написавши майже тисячу сторінок роману "Листя землі", мусив би, за усіма життєвими законами, дати душі і тілу відпочити, натомість — мережу ці рядки. У такий спосіб я рятувався од Смерті. Бо не знаю, коли вона знову дихне, і поспішаю. І не те що я вірю у безсмертя написаного мною. Смішно було б, знаючи історію людських цивілізацій, навіть думати про щось подібне. Але я вірю, хочу вірити у безсмертя людського духу, відкарбованого у Слові. Не паперове, звичайно, безсмертя. Та мусить же бути якийсь вищий сенс у наших пошуках духовних, наших стражданнях, наших погуках до того, кого звемо Богом! Духовна енергія, вироблена людьми, не повинна, за усіма логічними і не логічними законами, зникати безслідно. Десь, комусь вона потрібна. Інакше ми справді— лише черва на Землі.

Але це уже схоже на ліричний відступ. А лірики у моєму строго документованому опусі не повинно бути. Самі факти. Я ж бо пишу не роман і навіть не повість, я пишу путівник по Музею живого письменника. По Музею "генія" ринкової епохи…

Доти душею жива людина, доки здатна сміятися із самої себе.

Я добре пам'ятаю ранок, коли уперше за кілька десятиліть літературної роботи відчув себе "генієм". Я жив тоді в Києві, працював над доповіддю, пізніше проголошеною на письменницькому зібранні: "Чи бути завтра українській літературі?" Заглиблений у проблеми виживання літературного слова за умов ринку, змушений був думати і про власну письменницьку долю. Роман "Листя землі", якому віддано п'ять років виснажливої праці, виявився не вельми кому потрібний, бо не обіцяв прибутку видавництву: подорожчання паперу, поліграфії тощо. Книга стає товаром. Вигідним товаром може бути або детектив, або посібник із сексології, в кращому разі — збірник кулінарних порад. Я не відчував у собі поклику до такої "творчості". Отже, літературна робота мене не

прогодує. Ані мене, ані моєї родини. А у нас ще син — школяр. Міняти професію пізно. Що я маю сьогодні? Будинок у Халеп'ї під горою, соток десять грядки над Жолудівкою. І ось, бродячи київськими вулицями та парками, я роздумував, окрім тез для доповіді, ще й над тим, як вижити самому.

Була в моїх гарячкових мріях пасіка, вуликів з тридцять, і вже бачив я себе на Бессарабському ринку у білому халаті біля бідонів з медом. Але пасічнику доводиться чавити трутнів, а я схожий на героя свого давнього оповідання "Три чарівні перлини". Він чув, як плаче зрізана трава і як квіточка попереду коси просить обминути її. Була ще в планах теплиця. Відтак оволоділа мною ідея вирощувати у Халеп'ї шампіньйони. Але вирощування грибів на продаж вимагає повної реконструкції садиби. Моє дивної краси підгір'я має стати господарчим двором, гноєсховищем. А забреде якийсь витачівський чи стайківський дядько на мою садибу, як це не раз бувало, "побачити живого письменника"... І тут мене осінила думка, послана, мабуть, якщо не самими небесами, до яких я так часто промовляв на витачівських пагорбах, то — добрим янголом. Якщо вже ми так дружно та упевнено, як досі ішли до комунізму, крокуємо в ринок, то й можливість "побачити живого письменника" мусить щось та коштувати!.. А ще — порозмовляти з ним. А ще — поспостерігати, як творить письменник "нетлінки". А ще — сфотографуватися поруч із "пастирем душ народних". Шановні громадяни країни розвиненого ринку, дорогі мої читачі і читачки, приготуйте по рубчику! Навіщо вам чекати, поки я помру з голодухи в умовах вільної ринкової економіки, аби потім, заплативши гроші меткому кооператорові, пройтися по заасфальтованих доріжках і вислухати обкатану на язиках екскурсоводів казочку про те, як соціалізм убивав і убив літературний талант?! (Можливий і протилежний варіант, якщо "наш паровоз" оживе і знову, по давніх коліях, поповзе в комуну: ревізіоністи усіх мастей, мовляв, завжди мали вплив на письменника, але перемагав у його творчості соціалістичний реалізм; коли ж суспільство збочилося на ідеологічні манівці, тимчасове захоплення ринковими відносинами остаточно вбило його талант...).

Навіщо шанувальникам таланту очікувати усіх цих спекуляцій у прямому і непрямому значенні слова, аби віддати свої кревні грошики за вхід до Музею? Віддайте їх тепер, поки я ще живий! Головне ж, поки я можу бути в Музеї і експонатом, і екскурсоводом водночас! Ще трохи реклами — і переконаю. Уже бачу на розі кагарлицької траси і вулички Яблуневої — дороговказ: "До Музею живого письменника". А у вільний від основної (експоната і екскурсовода) роботи час я писатиму свої романи. Для самого себе, якщо вже вони нікому не потрібні в суверенній Україні. Можливо і таке: я сиджу за письмовим столом, пишу роман, а екскурсанти крізь відчинене вікно спостерігають за творчим процесом. На терасі, викладеній з плит вежі, з якої злітав Йоська Сластьон (теж історична реліквія), можна поставити стільці. За додаткову, звичайно, плату. Дивимося ж ми залюбки у зоопаркові чи в цирку, як ведмідь, аби випросити шматок цукру чи печива, стає на задні лапи, ще й пританцьовує. А тут-таки ж — живий письменник. Пастир душ народних... Духовна сила суспільства... Національне надбання... Доведеться розробити, затвердити у податковій інспекції і вивісити біля входу до садиби цінник. Наприклад, вхідний квиток до Музею живого письменника, право спостерігати за творчим процесом, право сфотографуватися з "експонатом", організована мандрівка по Витачівській дорозі, право відвідати Зелений будинок, де написані такі-то видатні твори, — усе по карбованцю... Загалом — п'ятірка. Хіба це так багато, коли ковбаса у сільській лавці — по двадцять шість карбованців? Двісті грамів ковбаси — зате скільки вражень і духовних надбань! Десять відвідувачів за день — уже для письменника півсотня. А якщо двадцять екскурсантів? Або тридцять? Ні, я таки — геній. Хай не літературний, це вже — як Бог кому таланту одміряв, зате — фінансовий. Геній ринкової економіки...

Прийшовши на літературне зібрання, де мав читати доповідь про долю української літератури, я трохи не кожному колезі радісно повідомляв, що сьогодні — уперше відчув себе "генієм". "Хіба уперше?" — ущіпливо запитав Євген Гуцало, з яким ми, скільки й знаємо одне одного, обмінюємося шпильками. На жаль, уперше. І чим частіше розповідав я у колі друзів про свій геніальний план виживання в умовах ринкової

економіки, тим реальнішою, об'ємнішою ставала несподівана форма майбутньої веселої автобіографічної (і не тільки) повісті "Музей живого письменника"...

3. Моя муза, яка завжди зі мною

Душею Музею живого письменника має бути, звісно, його Муза, помічниця, порадниця і натхненниця, богиня мистецтва, за древньогрецькою міфологією.

Моєї Музи уже давненько нема. Вона померла од старості і похована у глибині садиби, на галявині коло берези. На її могилі лежить рожевий камінь. Збереглося чималенько фотографій моєї Музи. Вони стануть експонатами Музею. Ось Муза в квітах на сонячній галявині, де й буде потім похована. Ось Муза на стрісі хатки — моєї першої маленької оселі. Ось Муза знайомиться з їжаком, якого я одомашнив, щовечора напуваючи молоком.

Муза й досі сниться мені. Юною, вродливою і веселою. Я іду по зимових київських вулицях у кожусі, підперезаному паском. А Муза — коло моїх грудей, у пазусі, сама голівка її виглядає з кожуха, і чорні, виразні оченята радіють навколишньому світові. Жодна стрічна жінка не обминає мене поглядом: "Ах, какая у вас чудесная собачка!.." — "Та і я ж ще наче нічого..." — відповідаю подумки. Але жінки бачать лише мою Музу. Я стаю знаменитим у навколишньому районі. Звичайно, лише завдяки Музі. Мене пізнають у чергах, до мене шанобливо вітаються: "А где сегодня ваша собачка, почему она не с вами?.." Ось так, раптово, нежданo, як дев'ятий вал на морі, і приходить до тебе письменницька слава... "Поки Муза моя зі мною, мені нічого не страшно!" — кажу я друзям і знайомим. Хоч слова мої — звичайнісінький плагіат. Але про це мало хто знає.

У році, здається, шістдесят дев'ятому Спілка письменників послала мене до Москви на двомісячні літературні курси. У гуртожитку

Літературного інституту для мене виділили окрему кімнату. Першого ж вечора по приїзді, поки я гостював у перекладачки Ніни Дангулової, двері кімнати одімкнули, замок валізи зламали і вичистили звідти усе, з чим приїхав до столиці. Залишили, правда, рукопис, що свідчило про високий інтелектуальний рівень злодіїв і їхню повагу до літературної праці. У міліції невесело жартували: "Це ж творча робота ваших майбутніх колег по перу. Погосподарювали у вашій валізі ті, хто завтра сіятиме в наших душах добре і вічне. Втім, це уже не вперше і не востаннє, думаємо..." Але ця крадіжка не має жодного відношення до життєпису моєї Музи. Так, до слова згадалося. Сьогодні, у часи дефіциту, отака пригода здалася б досить трагічною. Але тоді в зореносній Москві ще можна було купити сорочку, білизну і навіть шкарпетки! Я прикупив дещицю з одягу і залишився в гуртожитку. І прожив там усі два місяці. Серед талантів і геніїв. Втім, талантів там майже не водилося: усі мали себе виключно за геніїв. Правда, по язиках студентів останнього курсу ковзав сумний анекдот про те, що Літературний інститут готує в основному кадри для журналу "Свиноводство"...

Геніальність найяскравіше виявлялася на перших курсах, і саме — у способі життя. Телефон для студентів був один на весь багаповерховий гуртожиток унизу, біля чергової. До нього вишиковувалась черга. Ось і я одного недільного дня чекаю, поки звільниться телефон, аби подзвонити Ніні Павлівні, вона перекладала "Катастрофу". Хоч в Україні з "Катастрофою" уже відбувалися видавничі катастрофи. Окремою книгою роман так і не вийшов ні в Києві, ні в Москві; судилося йому чекати свого часу ще рівно двадцять років. Так ось, очікую, поки звільниться телефон. У кріслі біля апарата — юна поетеса. Геніальна, звичайно. Глибоко, нервово затягується сигаретним димом, попіл струшує на підлогу. Обличчя — бліде, виснажене щонічною творчістю, довгі, тонкі пальці стискають рурку так, наче та рурка лише й тримає її на світі. Голова відкинута назад, очі снують по стелі, нога закинута на ногу, з-під міні-міні-міні-спіднички визирають білі трусики. Я був молодий і ще помічав такі суттєві деталі. Геніальність поетеси не потребувала нових доказів — вона уже тричі труїлася, двічі намагалася вистрибнути з вікна останнього поверху після безсонної ночі у колі друзів, таких же геніїв. Втім, подібні

вчинки мешканців літінститутського гуртожитку нікого вже не дивували, вони лише підкреслювали нестандартність творчих особистостей. На жаль, проявлена замолоду в такий спосіб геніальність поетеси так і не підтвердилася пізніше літературними здобутками. Але це уже — інше, не таке суттєве. І ось геніальна поетеса каже у телефонну рурку своїй подрузі, не менш, мабуть, геніальній: "Дорогая, пока моя Муза со мной, мне ничего не страшно…"

Наслухавсь на курсах, як і про що треба писати, я через два місяці повернувся до Києва. Дочці виповнилося три рочки. Вона дуже хотіла мати песика. Я поїхав на Куренівку, де тоді був ринок, і купив за червінця щеня. Орієнтувався на чоловічу стать, але мене одурили, удома виявилося, що стать — протилежна. Зайшлося про ім'я для щеняти. Я згадав безсмертні слова геніальної поетеси з гуртожитку Літературного інституту і наполіг, щоб назвати надбання — Музою. Це, звичайно, було блюзнірство — називати пса іменем богині, покровительки мистецтва і наук. Адже не хто інший, а Музи надиктовують нам, письменникам, високі думки і дарують натхнення. Зате тепер я міг з насолодою повторювати фразу юної московської поетеси: "Поки моя Муза зі мною, мені нічого не страшно…"

У Музи, до речі, проявився бездоганний літературний смак. Вона полюбляла мед. Я брав часопис або колективну збірку оповідань і перед приходом гостей позначав краплею меду сторінку, де починався мій черговий безсмертний опус. Коли гості з'являлися, я клав часопис чи збірник на підлогу і запитував у собачки: "Музо, який з надрукованих тут творів ти вважаєш найталановитішим?" Муза безпомилково, гортаючи сторінки писком, знаходила моє творіння. Такий же фокус я одного разу продемонстрував перед Гуцалом. Позначивши медком одне з Євгенових оповідань, я звернувся до хвостатого критика з таким запитанням: "Музо, а який твір тобі здався найменш вдалим у цьому номері часопису?" Звичайно, Муза одразу найшла твір нашого славного новеліста-лірика. Євген Пилипович опісля не один рік дивився на мене, як Муза на віник. Віника вона не любила, бо віником підмітали підлогу в коридорі, де стояла її картонна хатка…

Коли ми придбали хатину в Халеп'ї, першої ж весни на садибі майбутнього Музею живого письменника з'явилася і наша Муза. Втім, перше її знайомство із живим світом природи не було щасливе. Собачка проявила себе як виключно міська жителька, породження асфальту. Побігши навздогін за метеликом, вона заскочила у кущ кропиви, обпеклася, заскавчала, заплакала. Опісля обминала кропиву сотою дорогою. Життєвий досвід — найцінніший досвід як для письменника, так і для його Музи. Наступного літа натхненниця моєї творчості трохи не загинула. Помандрувавши зі мною на круті наддніпрянські пагорби, вона, метка, бо — юна, вчасно не загальмувала свого бігу і посунулася по стрімкому урвищу глиняного кар'єру — метрів зі сто. Збігаючи околишньою дорогою донизу, я подумки прощався із Музою. Але доля її порятувала, в ім'я, звичайно, української прози, яку вона допомагала мені творити ще довгі п'ятнадцять літ. Муза була жива, хоч і контужена падінням, геть у глині. До самого двору я ніс Музу на руках. Але у дворі вона випорснула з рук і побігла стежкою до хати, звично вимахуючи маятником хвостика.

І був ще один, чи не найсумніший, день у житті моєї Музи. Мою дочку, велику гуманістку у ставленні до тварин, рослин, комах (навіть до тарганів), вкусило скажене лисиченя. Лисиченя конало на Витачівській дорозі. Орися вхопила його на руки, пригорнула… Дочку мою порятував Юрій Щербак, тоді ще — епідеміолог і письменник. Ми усім сімейством (уже народився син) на оспіваному мною колгоспному "газику" помчали до Києва. Наїхало лікарів. Дітей разом з дружиною поклали до лікарні. А Музі консиліум ветеринарів і епідеміологів виніс смертний вирок. Боялися, що й вона заразилася от хворого на сказ лисиченяти. Домовилися з ветеринарною службою, що вони приїдуть до нас додому і, як делікатно мовиться у цих випадках, присплять собачку. Навіки. Я не міг себе примусити бути при цьому присутнім. Подзвонив Миколі Сулимі, критикові і літературознавцеві, а за сумісництвом — і моєму кумові, попросив узяти на себе цю тяжку ношу. Впустивши до квартири Миколу, я мовив трагічним голосом: "Ну, Музо моя, прощай назавжди…" І — пішов, причинивши двері, як віко труни. І бродив по Києву годин зо три. І випалив коробку сигарет. Останню досмалював уже на сходах,

піднімаючись на свій четвертий поверх. І раптом, ще зі сходового майданчика, вчув дзвінкий, веселий гавкіт натхненниці своїх романів і повістей. Микола Сулима розповів по телефону: "Ваша Муза щось знає, їй-бо… Вона вчула кроки ветеринара і сховалася під шафу, у самий куток. Що ми не робили, а виманити її звідти не могли. Тоді ветеринар махнув рукою: "Що ж, не судилося їй померти молодою. Хай господар не виводить її на вулицю, з тиждень спостерігає. Може, й минеться. Лікарі — вони часто перестраховуються".

Так вищі, мабуть — космічні, сили дбали і дбають про літературу народу, який, за свідченням новітніх оракулів (а їх нині розплодилося, як колорадського жука на картопляному бадиллі), побудував Єгипетські піраміди, Рим і навіть — канали на Марсі… Бо хіба б я написав те, що я написав, якби коло мене не стало моєї Музи? Що сили небесні шефствують над українським красним письменством, я мав нагоду ще раз переконатися минулого літа. Тепер уже мене вкусив пес. Сусідський. Господар кинув йому шмат хліба, але хліб відкотився, ланцюг був короткий. Я узяв хліб і поніс до будки. Досі пси любили мене більше, аніж деякі мої колеги по перу. Принаймні досі ніколи не кусали. Сусідський пес не зрозумів моїх добрих намірів, моєї гуманної місії… Треба було негайно їхати до лікарні. А я дописував роман "Листя землі". І я мовив собі так: "Якщо роман мій нікому не потрібен, що ж, помру, мені вже — за п'ятдесят, чи варто тремтіти над власним життям? Якщо ж роман таки потрібен, і не лише мені, Бог не дасть померти, поки не поставлю останню крапку…" І, як бачите, я ще не помер. Окрім, звичайно, таланту, письменникові потрібна і віра в своє високе призначення. Хоч тверезий розум і твердить протилежне…

Тверезість у мистецтві слова — не є вирішальний, фактор, як сказав би мій Йоська Сластьон, майстер бюрократичного жаргону. Жоден справжній письменник не є, безсумнівно, зразком нормальної людини. Хіба ж нормальна людина витрачатиме роки і десятиріччя єдиного, неповторного життя на низання літерок і слів? У смішній, як на здоровий глузд, переконаності, що це словесне плетиво комусь потрібне. Можливий, звісно, і протилежний погляд. Кожен справжній письменник —

Творець світу. Хіба світ, сотворений Шевченком чи Толстим, не є реальнішим і тривалішим у часі, аніж скороминущі тіні земного буття?

Шкода лише, що жоден справжній письменник до кінця днів своїх не впевнений, що він — справжній.

А може, і Бог сумнівався, творячи Світи?

Сумнів — один із могутніх моторів творчості.

Можливо, занадто серйозний, вихований тоталітарною Системою, відвідувач Музею подумає чи й зауважить: "Яке відношення має московська поетеса, пес письменника чи хворе на сказ лисиченя до історії літературного процесу?"

Система вбивала письменника двічі: за життя — бато

гом чи пряником, після смерті — музеями. Музейні працівники з їхньою нудною серйозністю і зосередженістю на паперах обсідають пам'ять про письменника, наче мухи. Там, де учора ще билося живе серце письменника, розганяючи живу кров по живому тілу, запановує канцелярський дух. Один зичливий анекдот про письменника значить для пам'яті про письменника більше, аніж десяток обюрокрачених, сонних музеїв. Бо анекдот свідчить, що пам'ять про письменника в народі живе. Лакований паркет у залах Літературного музею нагадує мені віко труни над пам'яттю творців духовності. Створюймо ж, окрім геніальних творів, ще й анекдоти про себе, аби тяжче було схоронити нас вдруге, під лакованими паркетами і під склом музейних вітрин. Ми були ЖИВИМИ людьми, хоч і писали для вічності… А ще — хіба Муза моя не заслуговує на те, щоб відвідувачі Музею за додаткову плату, звичайно, прийшли до рожевого каменя на її могилку і помислили про тимчасовість усього сущого на землі, навіть — письменницького песика? Чи шкода їм буде нашого дерев'яного карбованця, аби зголоситися на мандрівку до глиняного кар'єру, в який падала моя Муза, а Бог вчасно підставив

долоню, зберігши її життя в ім'я розвою української прози? Час би вже і найсерйознішому читачеві, і навіть літературним критикам збагнути: література виростає не в порожнечі і не в пустелі, де — самий пісок; література виростає, як і гриб, на життєвому перегної.

Лише Бог міг сотворити світ із нічого, власною уявою,

І цим ми суттєво різнимося від богів.

4. Директор музею доктор філології добродій Жульєн

Театр, кажуть, розпочинається з гардероба. Музей роз "починається з воріт. Ворота і огорожа навколо моєї садиби цілком придатні для Музею живого письменника — залізні. Як у справжнього сільського господаря. Сьогодні

цілком справедливо дорікають військовому комплексу, що він висмоктує останні соки з нашої розваленої економіки. Заради ще більшої справедливості слід сказати, що на ворота в селах наших металу в останні десятиріччя витрачено не набагато менше, аніж на танки і ракети. До всього зварені вони досить часто з металу такої якості, що їх не проб'є жоден снаряд. Власне, ми — непереможні, бо на випадок війни трохи не кожна сільська садиба може стати фортецею. Я трохи проїздив по світах, але ніде не стрічав подібного марнотратства.

Мої ж ворота мають ще й історичну цінність, бо — дотичні до літературного процесу. На початку вісімдесятих років надрукував я в обласній газеті статтю "Хто винен?" Ішлося в ній про Стайківський свинокомплекс, що затруїв гноївкою ставок. Трипільський рибколгосп розводив у ставку рибу. Опісля статті рибколгосп подав на свинокомплекс до суду і отримав чималу компенсацію. Повіривши у силу письменницького слова, голова риб-колгоспу мовив до робітників

майстерні: "Нашому письменнику для повного його авторитету бракує лише залізних воріт і залізної огорожі". Робітники мовчки згодилися, сподіваючись на добрий могорич, оскільки вважається, що письменники — люди багаті. У наших місцях ще пам'ятають Олександра Корнійчука з його персональною асфальтівкою і персональним катером. Я перерахував до колгоспної каси гроші. Час від часу навідувався до майстерні: то не було металу, то не працювала електрозварка, то начальство підкидало термінові замовлення. Так тяглося понад рік. Сусідські корови звично бродили по моїй садибі. Про мою близькість до народу і відкритість для людей переконливо свідчило декілька гнилих жердин, що відгорожували садибу од вулиці.

І було б так досі, якби не допоміг мені, співцеві розвиненого соціалізму, як писав у привітальній телеграмі Володимир Яворівський, капіталістичний Захід. Доля моїх воріт і загорожі, виявляється, вирішувалася в далекій Америці. Американському професорові Григорію Грабовичу трапився мій роман "Спектакль". Книга, мабуть, сподобалась, бо професор із доповіддю про неї виступав на міжнародному симпозіумі в Італії. З Рима він прилетів до Києва. І тут йому заманулося зустрітися з автором "Спектаклю". Із Спілки мене попередили, що американський професор пан Грабович за день-два відвідає Халеп'я, де творився згаданий ро-

ман. Уранці я розповів про скорий приїзд заокеанського гостя своєму сусідові. "Справжній американець?!" — перепитав вражений сусіда і уперше за сімнадцять літ нашого сусідства глянув на мене з неприхованою повагою. Це уже — в крові нашій. Колись мені подзвонила незнайома жінка і сказала таке: "Оце я була в Болгарії, там продається ваша книга. Мене запитують: ви знаєте такого письменника, він — із Києва? А мені соромно признатися, що — не знаю, не чула. А тепер хотіла б щось ваше почитати. Якщо вас читають за кордоном, то, мабуть, ви справді щось цікаве пишете..." "Звичайно, справжній, живий, стопроцентний американець, ще й професор", — підтвердив я сусідові. І

поїхав у риб-колгосп, щоб купити свіжої риби. Американці — теж живі люди і хочуть щось смачне поїсти. Зачувши про скорий приїзд американського професора, голова рибколгоспу задумливо мовив: "Бачу, що ваш, Володимире Григоровичу, авторитет виростає до міжнародних масштабів. А це уже — політика, обличчя держави. Без воріт і залізної загорожі сьогодні вам ніяк не можна..." Коли я вертався з рибою додому, сусіда уже підмітав нашу вуличку. (Випадково, дещо згодом, я був свідком, як того ж професора Грабовича очікували в Ірпінському будинку творчості: старанно підмітали усі алейки — американець їде!.. Отже, мої земляки — не виняток). Сусідка поспіхом, ніби заходилося на дощ, знімала з дроту коло своєї хати постійно діючу виставку випраних панталон і підштаників.

За якусь годину примчали вантажівкою робітники з рибколгоспної майстерні і вкопали на межі моєї садиби залізні стовпи. Надвечір з'явилася огорожа. А раненько-вранці, після, як виявилося, безсонної ночі, майстри навішували на стовпи зварені з броненепробивних металевих листів ворота. Сільська Рада розпорядилася терміново побілити паркан вздовж траси і, звісно, на вулиці Яблуневій. Востаннє їх білили, коли відкривали пам'ятник на Букринському плацдармі і через село мав проїхати Володимир Щербицький. Через трасу біля крайніх хат напнули червоне полотнище із закликом і запевненням: "Наша мета — перебудова!" На стіні дитячого садка замаячіло: "Перебудову суспільства починаймо з перебудови власної свідомості", а на воротах тваринницької ферми— "Хай живе інтернаціоналізм!" До сільської лавки завезли ковбаси трьох сортів. Але розпорядилися, щоб

до приїзду американця в Халеп'я ковбаси не продавали, лише виставили зразки у вітрині. У мене весь день не зачинялася нова залізна хвіртка, приходили сільські жінки, запитували: "Та коли вже приїде той американський професор?! Ми у черзі за ковбасою стоїмо, але не продають, очікують..." Сусіда виголював косою бур'янець попід парканами і навіть — вздовж Жолудівки, де ніколи, за всі роки

радянської влади, не косилося... Це не завадило йому через якусь годину, випивши з професором чарку, зробити офіційну заяву про те, що тільки відсутність наказу Сталіна завадила нам у сорок п'ятому витурити американців з Європи, та й нині, якщо тільки щось, ми готові воювати із світовим імперіалізмом за світле комуністичне майбутнє усього людства. "Коли я тверезий, я такий маленький-маленький, — вибачливо пояснював наступного дня. — А тільки вип'ю — наче лев стаю..." Це теж — у крові нашій.

А ковбасу в лавці продавали уже наступного дня, коли од професора Грабовича і слід прочах. Продавали з "приданим" — по три обов'язкові банки морської капусти на кілограм...

Бажаючі відвідати Музей живого письменника збиратимуться біля воріт садиби. Там є лавочка, вкопана моїм сусідом. Зустрічатиме відвідувачів директор Музею, а за сумісництвом — сторож і тілохранитель письменника, доктор філології добродій Жульєн. Зачувши голоси, він мчатиме від будинку по вистеленій цеглою стежці і лунко, на всю Яблуневу вулицю, гавкатиме. Але не треба боятися, гавкіт Директора — це його дружнє вітання. Загрозливе гарчання — своєрідне освідчення в любові. Дочка моя ще називає Жульєна Крихіткою. Хоч насправді — це півтораметровий псина з головою як у доброго теляти, язик звисає з розкритої пащеки — наче червона пластмасова краватка, колись були модні на провінції. У глибокій пащі ікла не менші, аніж у вовка. У Жульєна— високе чоло мислителя, а очі — набагато розумніші од моїх. Хіба що окулярів бракує. Окуляри він терпить, лише коли треба сфотографуватися — для вічності. Вітаючись із людьми, яких добре знає, він каже: "Гар-р-р...", — стає лапами на груди і наполягає на поцілункові. Оця любов його до поцілунків при зустрічах нагадує мені достопам'ятних вождів застою. Окрім розуму, Жульєну не бракує і природженої доброти. А таке поєд-

нання у нашу складну епоху досить рідкісне. Не бракує йому і мужності, але мужність добродія Жульєна, так би мовити, вибіркова, як і в кожного справжнього інтелігента. Він надзвичайно мужній з козулями і зайцями, але не приховує страху перед дикими кабанами, лосями і сусідським півнем. Навесні, коли Директор ганяв з нашої грядки курей, півень обійшов його з тилу партизанським способом і так дзьобнув у зад, що доктор філології, підібгавши хвоста, безоглядно майнув по молодій цибулі на свій знаменитий диван. Відтоді Жульєн глибоко зневажає сусідського півня, і мені самому доводиться ганяти курей з городу. Жульєн — ще порівняно юний пес, але життєпис його досить драматичний і складний. Якби Директор займався політикою, він мав би для своєї автобіографічної книги набагато більше матеріалу, аніж деякі претенденти на високі посади, що, прокричавши три слова з державної трибуни, уже творять мемуари. Воістину, як писалося про Володимира Яворівського у передвиборній листівці: "Він мав тяжке дитинство, але ранню славу..." Драматичну біографію доктора філології Жульєна охоче вислухають відвідувачі Музею, навіть за додаткову плату. Сентиментальні історії про тварин із щасливим фіналом у наш жорстокий час діють на людські душі як лікувальний бальзам. Майбутнє нашої ринкової прози — солодкі різдвяні казочки...

Це ще Муза моя була при здоров'ї. А дочка, науковий співробітник Києво-Печерської лаври, ще й виконувала обов'язки нині створеного Товариства охорони тварин. Не минало й тижня, щоб у нашій квартирі не з'являвся новий пес, наближаючи нас із Іриною до передінфарктного стану... Десятки їх, загублених чи залишених господарями, перебували в квартирі. Іноді жили тижнями, поки Орися десь прилаштовувала свою чергову знахідку. Часом я істерикував: "Або — я, або — псарня в домі!" Тоді черговий пес переселявся до квартири моєї рідної тещі. І починалися довгі, утаємничувані од мене переговори по телефону. Нарешті дружина полегшено зітхала: "Прилаштували і цього..." А увечері, вертаючи з роботи, Орися приводила нове осиротіле щеня, І все починалося спочатку.

Цього пса Орися побачила на зупинці сімдесят першого автобуса, що снує по нашій вулиці. Можливо, загубився, а найшвидше — господарі його залишили і

втекли на автобусі. Він терпляче чекав, вірячи в людську доброту, бо, повторюю, сам від природи добрий. Орися діловито запитала: "Підеш зі мною?" Пес підвівся і пішов слідом. І прийшов до нашого письменницького гуртожитку. Тут Орися, пам'ятаючи про мою бурхливу реакцію на попереднього хвостатого гостя, завагалася. І натиснула в ліфті кнопку восьмого поверху, на якому мешкає наш давній друг і хрещений батько Павла Микола Григорович Жулинський. Нині Микола Григорович — член-кореспондент Академії наук, а тоді був "просто" доктором філологічних наук. Що вже казала Орися Миколі Жулинському, не знаю. Але у квартирі нашій вони з'явилися втрьох. Першим упевнено, як додому, ступив поважний чорний пес. Він розлігся на килимі посеред вітальні, поклав голову на випростані лапи, зітхнув і заплющив очі. Нарешті, мовляв, я добувся рятівного берега. Слідом зайшов, обережно і м'яко, природжений дипломат доктор філології Жулинський. За його широку, майже директорську спину ховалася Орися. Ірина все зрозуміла без слів. Вона ковтнула валідол і мовила пророче: "Жулинський! Якщо цей пес залишиться у нас, я назву його на твою честь — Доктором Жульєном..."

Але — ще не судилося псові стати Доктором. Бо, коли я трохи пізніше з'явився додому і побачив на килимі у вітальні ще один волохатий чорний килим, мені не допоміг валідол... Нам поталанило: не минуло й трьох днів колотнечі в квартирі (двоє псів!), як майбутнього директора Музею погодилася узяти наша знайома. Не для себе — вона мала родичів у Богуславі, їм потрібен був сторож. І був би Жульєн звичайнісіньким дворовим псом, сидів би на ланцюгу коло будки, а не директорував у Музеї живого письменника, потроху здобуваючись на світову славу. Але доля є доля. Що кому судилося, того не минути. Наступного дня знайома подзвонила і вибачливо призналася, що пес од неї утік. Вивела у двір,

відпустила побігать, а він зник, навіть не попрощавшись, за англійським звичаєм. Орисі ми сказали, що її підопічний уже в Богуславі і там йому дуже добре…

Десь тижнів через три завітав до нас Микола Жулинський і каже: "А знаєте, я бачив того пса на Хрещатику. Сидів біля автобусної зупинки". — "Тільки не проговорися перед Орисею", — попрохали ми. А ще через тиждень відчиняються двері нашої квартири і впевнено

заходить знайомий чорний вродливець. Заходить, лягає на килимі у вітальні, кладе свою велику голову на випростані лапи, зітхає і заплющує очі. Слідом, звісно, Орися: "Піднялася на фунікулері, іду по Володимирській гірці, раптом, розштовхуючи людей, мчить до мене — він…" І тоді я сказав: "Це уже — доля. Тут нічого не вдієш. Треба змиритися". І сказала Ірина, наливши молока у миску: "Добродію Жульєн, звольте поїсти…" Доктор філології підійшов до миски, похлебтав і вдячно мовив: "Гар-р-р…" Зайшов Микола Григорович і промовив до нашого приблудця: "Я пишаюся, брате, що ти названий на мою честь. Гідний ти і свого високого наукового звання. Серед багатьох докторів філології ти далеко не найдурніший…" Як у воду дивився, ніби передчував, що бути Жульєнові — директором Музею. Євген Гуцало, якого Бог таки позбавив почуття гумору, принаймні у повсякденному житті, обурювався перед Жулинським: "Як це ти міг дозволити, аби Дроздиха назвала на твою честь свого пса?.." Якось у Халеп'я подзвонив у справах Іван Дзюба. Він щойно повернувся з Америки. У складі делегації був і Микола Жулинський. "А знаєш, Микола Григорович навіть у Америці розповідав про свого тезка Доктора Жульєна, — проінформував Іван Дзюба.

Так слава мого пса сягнула далекого континенту.

А це ж був тільки початок.

5. Гарнітур Жулинського

Що найперше цікавить сучасну людину, життя якої минає серед стандартних коробок із пресованої тирси, у Літературному музеї?

Звісно, меблі.

Відвідувачеві кортить поглянути на столи, шафи, серванти з червоного дерева або карельської берези і захоплено-заздрісно зітхнути: "Ох, і жили ж ці письменники!.."

Моєму літературному поколінню не поталанило: ми весь свій вік пропрацювали за столами з пресованої тирси. Од класиків тоталітарної епохи майже не лишилося творів, що витримали б перевірку часом і перемінами в суспільстві. Зате лишилися меблі. Пройдіть по залах Літературного музею або Музею-архіву у Києві: які безсмертні кабінети! Письмові столи, крісла і книжкові шафи сталінських десятиліть — могутні, схожі на бульдогів, із справжнього, вічного дуба. Переважної більшості книг, написаних за цими столами, давно нема у пам'яті народній, вони померли разом з епохою. Зате тріумфують над книгами і пам'яттю про їхніх творців меблі-довгожителі!

З іншого боку, моєму літературному поколінню пощастило. Сучасні письмові столи, за якими ми вервечимо слова своїх книг, справді розсиплються раніше, аніж ми підемо із життя. У всякому разі переживуть нас ненадовго. Тирса є тирса. Усвідомлювати це, їй-бо, солодко. Солодкість цю помітив ще Гужва, герой мого роману "Катастрофа": "Коли б разом з нами гинули речі, і нам би легше вмиралося. Але ж ні, той дурноверхий погріб, що його майже власноруч змурував і так пишався, стоятиме щонайменше півстоліття, ковтаючи в своє ненажерливе нутро картоплю, буряки, квашеню..." Можемо бути спокійні: усе своє заберемо з собою. І книги, і столи, за якими вони написані, і трибуни, з яких ми промовляли впродовж десятиліть вірнопіддані промови...

Але ж — як прагне людина безсмертя! Колись, ще замолоду, вселявся я до квартири, з якої виїздив, заслуживши просторішу і респектабельнішу квартиру, мій старший колега. Дружина письменника показувала мені кімнати. Завівши до кабінету, вона шанобливо поклала долоню на краєчок письмового стола: "За цим столом написано роман-епопею "Небесна блакить"..." — "Ви ж його бережіть при переїзді, як зіницю ока, — просив я господиню підкреслено схвильованим голосом. — Місце йому — в музеї!" — "А ми так і думаємо, — запевнила дружина письменника. — Для нової квартири придбаємо нові меблі, а цього стола здамо до музею-архіву". А на оцьому ось дивані,— продовжувала вона екскурсію уже у вітальні,— народився задум повісті "Безхмарність". На якусь хвилину я завмер коло дивана, вдячно схиливши голову. "А в оцьому кріслі вподобав сидіти, гостюючи у нас, Павло Загребельний..." — "Невже сам автор "Думи про невмирущого" і "Дня для прийдешнього", секретар Спілки письменників України?! — аж сколотнувся я. — Чому ж воно досі не під склом? На це крісло не те що сідати, дихнути на нього гріх. Це все — безцінні музейні речі!.." Уже тоді мало хто міг зрозуміти, кажу я всерйоз чи сміюся і із себе, і із світу довколишнього. Довірлива господиня розцвітала: "Я бережу ці меблі як можу, розуміючи свою відповідальність перед історією літератури. Ви маєте рацію, на них — печать вічності..." У Республіканському історичному музеї у ті роки красувалася авторучка, якою Вадим Собко написав роман "Нам спокій тільки сниться". Ми, молоді, прогресивні і перспективні, сміялися біля того стенда. А потім настав і наш час. Співробітниця Музею-архіву приїхала в Халеп'я і назбирала цілу в'язку моїх рукописів. Я вельми шкодував за ними, бо досі — розпалював рукописами дрова у грубці. Але на які жертви не підеш в ім'я власного безсмертя!.. І лежать нині мої зошити за склом музейного стенду, і уже хтось молодший, теж прогресивний і перспективний, в'їдливо підхихикує, зирячи на них: "Ось писанину ще одного графомана під скло поклали..." А сам чекає, поки й перед ним відчиняться двері до порохнявої музейної шани...

Отже, про меблі. Найперше, що побачать відвідувачі Музею живого письменника, — дерматиновий диван. Диван стоїть на веранді од саду. Ця веранда нині слугує за літньо-осінній кабінет директорові Музею

доктору філології Жульєну. А диван — і крісло його, і стіл, і ліжко. На цьому знаменитому дивані проминають його, сповнені дум і клопотів, дні та ночі. Доктор Жульєн має звичку класти голову на валик, де вже давненько порвався дерматин і з-під нього стримить клоччя вати, так голові його м'якше. І хоч спокій Жульєну ніколи не сниться, навіть у сні лапи смичуться, і він стиха підгавкує, мабуть, женеться за козулями, чи зайцями), він, розпростершись на дивані, сповнений самоповаги і навіть величі. Є-таки в ньому вроджений аристократизм і розуміння, хай — інтуїтивне, свого визначного місця в сучасному літературному процесі. Але не лише це. Як і кожен інтелігент, Жульєн, — трохи сноб. Саме на знаменитому дерматиновому дивані у виразі його вимовних очей, у пластиці тіла з'являється щось неперехідне, вічне. Мабуть, щось подібне з'явилося б і в моїх очах, якби замолоду всадовили мене у крісло, у якому полюбляв сидіти Павло Загребельний. Одне слово, я розумію гордість Директора Музею. Адже на цьому дивані сиділи, у різні роки відвідавши Халеп'я, славні діячі нашої літератури, культури, та й політики: Ліна Костенко, Іван Драч, Юрій Щербак, Євген Гуцало, Микола Жулинський, Анатолій Макаров, Дмитро Павличко, Іван Марчук, Григорій Грабович, Роман і Зірка Воронки, Діана Петриненко, Людмила Скирда, Любомир Пиріг, Петро Осадчук, Анатолій Мокренко… Такий диван не те що під скло треба узяти, його давно слід оголосити національною пам'яткою, що охороняється суверенною державою…

Пробачимо ж Докторові Жульєну його снобізм. Хто з нас не грішний, хто не носить у собі цього мікроба?

Дерматиновий диван потрапив до нас у перше ж халеп'янське літо. Вулиця Яблунева ще не була впорядкована, ще народ не проторував до письменника асфальтової дороги. Навіть у спечні дні була вона наче в лишаях, у ковдобах, повних грязюки. А тут ще випав дощ. По вулиці їхала, прямуючи до Витачева, вантажівка. У її кузові громадився оцей, нині знаменитий канцелярський диван. Мабуть, його списали в якійсь установі, а шофер не проґавив нагоди умеблювати материну хату зразком "застійного" стилю. Але так уже судилося диванові, аби потрапив він до нас і став згодом знаменитим. Бо якраз коло нашого

двору вантажівка потрапила у ковдобину і вже не могла вибратися по крутій Витачівській дорозі. Я підійшов до машини, що безсило і безрезультатно бризкала з-під коліс багном. У хатині, купленій нами, не було нічого, окрім лави і дощатого полу коло лежанки. Шофер не довго роздумував над моєю пропозицією. Ми сторгувалися за два червінці. Гукнули сусіду, і за декілька хвилин диван уже пишався у нашій оселі. Хатці нашій він личив, як корові сідло, і займав трохи не третину світлиці. Але, протертий вогкою ганчіркою, дерматин аж сяяв, а од його високої спинки віяло чиновницькою солідністю. "Таки правда, що багатому і чорт дитину колише, — заздро зітхав сусіда. — Оце вещ так вещ..." Аби втішити його, я дістав з-за комина трилітрову банку самогону. У ті роки самогон у селі лився рікою. І ми з моїм добрим сусідою випили, вмостившись на щойно придбаному дивані. Я наливав щедро. Нарешті, ухопившись обіруч за одвірок, він мовив: "Я вами, Володимире Григоровичу, дуже довольний..." І я був задоволений самим собою, таким вдатним до комерції. Задоволений був і диван. Ніби знав, що слугуватиме мені, моїм шановним гостям, а потім — і Доктору Жульєну ще багато років і навіки увійде в історію славного українського письменства...

Затримавшись біля знаменитого дивана, відвідувачі Музею, можливо, менше уваги приділять меблям у кімнатах. І це буде їхньою помилкою. Справді, крісла, столи, дивани в Музеї не приваблюють очей ані червоним деревом, ані вишуканістю форм. З крісла, коли я натхненно, мов дятел, барабаню на друкарській машинці, на підлогу сиплеться порохнява. У тахти, що в моєму кабінеті, одвалилися дві ніжки, і вона підперта цеглинами. Буфет на кухні збитий звичайнісінькими гвіздками, інакше б давно розвалився, і пофарбований у зелене особисто Іриною Жиленко. І водночас кожна річ, що ними умебльовано Музей живого письменника, — річ історична. Бо все разом — це і є не менш знаменитий, аніж дерматиновий диван, гарнітур Жулинського! Наприкінці сімдесятих ми у Києві мешкали в будинкові, що належав Академії наук. Сусідували з нами — академіки, членкори, доктори різних вельми шанованих наук. Часом і нас, простих письменників, без звань і посад, запрошували, як це ведеться між сусід, до поважного товариства. У таких товариствах

порядкували дружини академіків, членкорів, докторів, їхні зацікавлення, звичайно, не сягали вершин науки, а були земні і предметні.

— Владимир Григорьевич, а какая мебель у вас на даче? — запитувала господиня із ввічливості, аби не почувався я чужим у вишуканому товаристві.

— У мене на дачі гарнітур Жулинського! — гордо і значимо відповідав я.

— Ах, какая прелесть, какая прелесть! — жінки переглядалися, бо уперше чули про такий гарнітур. Але хто ж із них міг зізнатися, що не розуміється на гарнітурах? — Как вам удалось его достать? Ведь это же такая редкость в наше время!

— Ой, не питайте, за великим блатом я його роздобув! Особисте розпорядження міністра торгівлі. Я їздив з міністром у одній делегації до Італії. Ну, і познайомився ближче. Міністр за чаркою запитує: чого тобі, Григоровичу, бракує для повного твого щастя? Для повного мого щастя, відповідаю, мені бракує гарнітура Жулинського на дачу. Буде тобі гарнітур Жулинського, пообіцяв міністр. То їх лише три на весь Київ прийшло. Одного узяв Володимир Васильович, другого — не знаю хто, теж десь там, угорі, а третій — мені дістався.

Кажучи усе те, я кам'янів з обличчя, бо Ірина боляче штовхала, вона не любила, коли я кепкував з людей.

— Але довелося у вітальні міняти люстру, до такого гарнітура уже не личила. Тепер у мене на дачі люстра коштує не менше, аніж "Жигулі". Усе дорожчає, що вдієш…

Але ж щодо люстри я нічого не вигадував. Я лише цитував свого колегу, тодішнього класика, який полюбляв, показуючи на люстру у вітальні, похвалятися перед своїми гістьми: "Ото — висять "Жигулі"…" А у

мене в Халеп'ї на стелі висіло лише тридцять карбованців. Та й досі висить. І та, за тридцятку придбана в сільській крамниці, люстра цілком личила до гарнітура Жулинського. У сімдесят шостому році, коли я сяк-так, циганським способом, бо допомогли справді цигани з Трипілля, склав стандартний "фінський" будиночок, у Халеп'я завітав Микола Григорович. Дім все ж мав три кімнати і кухоньку, але був порожній, наче клуня навесні. І кишені мої геть спорожніли, все ж будівництво. І в голові мого мудрого кума спалахнула блискуча ідея: "Тобі для повного щастя потрібні меблі? Меблі я тобі привезу, домовляйся за машину". А товариш Миколи Григоровича працював комендантом студентського гуртожитку. У гуртожиткові міняли меблі, старі мали спалити, тоді так робилося. І виписав я на халеп'янській цегельні вантажівку. І поїхав Микола Григорович тою вантажівкою до Києва. По обіді повертається — повен кузов недоламків. Чого там тільки не було — і тахта, і письмові столи, і крісла, і навіть буфетик. І занесли ми усе те багатство обережно, аби не розсипалося, до нашого нового будинку. І розставили по кімнатах. І — зарозкошували. І розкошуємо з тим гарнітуром Жулинського уже п'ятнадцять літ. Думаю, що з ним і життя доживемо, зважаючи на нинішні дефіцити. А якщо Микола Жулинський ще стане міністром, тим меблям взагалі ціни не буде. Бо у будь-якому поважному товаристві я з повним правом можу сказати гордо і значимо: "А мені на дачу — сам державний МІНІСТР Жулинський гарнітур дістав!.."

6. Його босоноге дитинство

Що ми — без власного дитинства? Ще великий Лев Толстой писав про значення дитинства письменника для всієї його творчості. Ми, меншенькі, використовували своє босоноге дитинство у хвіст і в гриву, понаписували про нього грубезні томи ліричної прози. Багатьох з нас сентиментальні спогади про село дитинства нашого підгодовували впродовж усіх застійних років. Як на скількох сторінках (чим більше сторінок, тим значніший гонорар) оспівана нашою ліричною прозою жінка, яка місить діжу, або жінка, яка несе на коромислі воду з криниці! Тільки ж героїні і читачки наші, коли настала така можливість, воліли купувати глевкий і черствий хлібець у сільмазі, а не місити діжу, виснажуючись коло неї до

сьомого поту. І коли в моєму Петрушиш прокладали водогін, ніхто з селянок не замислився, що тим самим позбавляє шматка хліба творців поетичної прози, а з усіх сил намагалися підключитися до мережі, щоб у саму хату текла водичка. Та й ніхто із київських прозаїків не залишив добровільно міські квартири, не поїхав у рідне село, щоб носити воду з криниці оспіваним-переоспіваним коромислом. Така діалектика життя і літератури. Баба Дуня, яка продала мені сестрину хатку, ще з місяць поносила коромислом воду на свою гору та й упала одного спечного дня на стежці, і ковзнули відра з коромисла, і покотилися по крутосхилу, розбризкуючи криничну воду. Упала і не підвелася…

Я теж віддав босоногому дитинству данину. І в Музеї живого письменника спогади про нього, звісно, займуть чільне місце. Бо такі оповідки розчулюють людей. Як і вічна казочка про Попелюшку, що стала принцесою. Ми всі — сентиментальні. Ми всі прагнемо чуда. А тут чудо не вигадане. Бо, як писав я в романі "Спектакль": "Та невже це я, зіпершись коліньми в полотняних, фарбованих бузиною штанях на підвіконня, тулюся до заплаканої шибки, як риба під кригою до продухвини?! Що спільного між мною, Ярославом Петрунею, відомим, імпозантним, перспективним і т. д.,і цим зарюмсаним хлопчаком з босими, синіми від холоду ногами? Ні-чо-го. То інший хтось, то не я…" Дитинство Ярослава Петруні — моє дитинство. І той, хто водитиме екскурсію по Музею, може цитувати з роману. Біля моєї єдиної дитячої фотографії. На цій фотографії — я, на руках у сестри Люби, На жаль, давно покійної. Ранньої весни, десь у березні, поховав я сестру Любу, а в травні купив хатину в Халеп'ї. Маленька, метка пташка стрибала коло мене у гіллі бузкового куща, під яким я дописував свій багатостраждальний "Ірій", а мені думалося, що то — душа моєї сестри…

Незадовго перед тим я поховав батька. Трохи пізніше — другу сестру, Марію. А потім — і племінницю Таню. Вічна їм пам'ять. Якщо писанину мою читатимуть і в наступному поколінні, помоліться за них, добрі люди, вони, страждальці, на молитву людську і добру згадку заслужили. У ті, сімдесяті, роки я їздив на свою Чернігівщину, здавалося, на самі похорони. Смерть близьких ніби переслідувала мене. Та й сам я у

сімдесят третьому — сімдесят четвертому, виснажений роботою (у дві зміни — для душі і для заробітку), боротьбою з видавцями, смертю батька і сестри, а може — і вимушеним роздвоєнням свідомості, був на тій грані, з якої так легко зірватися в прірву навіки. Халеп'я, навдивовижу прекрасне у всі пори року, було для мене як противага смерті. А смерть уособлював мій рідний Петрушин. Але хоч я все рідше їздив на Чернігівщину, вона завжди жила в душі моїй, звучала трагічною нотою. Дитинство — це те, що завжди з нами. До останнього подиху. А може, і після смерті душа наша, оті "сімдесят грамів", у нинішні дні зважена ученими, вертається в край, де вселилася в тіло людини. У такому разі душа моя і після моєї смерті має роздвоїтися. Бо найщасливіші, найрідніші хвилини мого життя — у Халеп'ї, найгіркіші — в Петрушині. Колись, у перше моє халеп'янське літо, Євген Гуцало, замилувавшись халеп'янськими краєвидами і моєю садибою, мовив: "А тут таки можна щось справжнє написати..." Не знаю, чи написав я щось справжнє у Халеп'ї і взагалі, але паперу я помережив літерами чимало і переважно саме тут, на древній халеп'янській землі, над древньою річечкою Жолудівкою. Але парадокс у тім, що найкраще з написаного мною — таки про Чернігівщину. Найцікавіші мої роботи ті, де відчувається дух Полісся, "людей з лісу". Хіба що в "Листі землі" географічно-історичні поняття Сіверянщини і землі полян злилися в єдине, народивши — Край...

Дитинство, скільки б не писали про нього, — невичерпне. Ось і ця фотографія, де я — у сестри на руках. Єдина моя дитяча фотографія. На звороті її написано чорнилом, рукою, мабуть, заїжджого фотографа: "Петрушин, Дрозд, 1944". Грім у чистому, ще в літньому небі, бомблять Чернігів, чорні дими на обрії, чорні, настрахані люди, що йдуть повз нашу хату, рятуючись од пожеж і боїв, німці, поліцаї, спалені жінки і діти у клуні, в сусідньому Лопатині, голод, холод, знову — грім, наступають наші, ми — в погребі, трохи не гине од куль з німецького автомата, рятуючи нашу годувальницю корову, мати... Усе це — моє дитинство. Дитинство мого покоління. У глибині пам'яті живе ще один страшний спогад: у Загальному дворі, біля комори, на очах жінок і дітей, військові розстрілюють німця, спійманого в полі, ховався у скирті. Колись, ще в Олишівці, я написав про цей випадок своє найперше оповідання.

Завершувалося воно не вигаданою картиною: у червоній калюжі плаває вибите кулею око, і голодні пси лижуть людську кров… Найвищий "злет" мого реалізму, але так було. Що мало вирости з дітей, на споді пам'яті яких — отакі картини? Господи, спасибі, що ти зберіг у наших душах хоч якісь зерна доброти і любові!

І ось покотилося по селу і докотилося до нашого хутора: "З города прийшов дядько, який на карточки знімає… У Зевченковому саду". Старша сестра Люба вмила, приодягла мене (із сестриних недоносків та брезенту шила мені тоді мати), узяла за руку і повела у Зевченків сад. Мати клопоталася по господарству, не пішла з нами. І я не маю жодної материної фотографії. Вона померла восени сорок сьомого. У саду на високих тонких ніжках стояла якась машинерія. Нас усадовили на стілець. Міський дядько сховався у чорному рукаві. Сховався і каже до мене: "Дивися, хлопчику, в оце скельце, зараз вилетить пташка". Я пильно, насупивши брови, дивлюся в об'єктив і чекаю, коли вилетить обіцяна пташка. Таким я зберігся на фото — для Музею живого письменника… На руках у сестри Люби. Яка двічі тікала з поїзда, що віз хлопців і дівчат до Німеччини. Втретє вона спустилася на простирадлах з третього поверху будинку на станції, де її тримали перед відправленням. У сорок четвертому Люба скінчила в сусідньому Халяви-ні середню школу і вступила до Чернігівського педагогічного інституту. Мої перші книги — її підручники. По них я навчився читати. Ще задовго до школи. З її вуст я уперше почув вірші. Ми усі — на печі, завішаній від хати, де холод, рядном. Блимає на комині каганчик. Сестра вивчає напам'ять вірша Лесі Українки: "Без надії сподіваюсь!" Я повторюю слідом: "Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную; буду пісню веселу співать…" Я запам'ятовую вірша швидше, аніж сестра. Я ще не знаю, що запам'ятовую його назавжди. І ще не знаю, що увесь вік, поки мені відпущено, котитиму на гору свого каменя. І гора для нашого покоління випаде теж крута і кам'яна, ще й — слизька. І сестри мої — котитимуть свої камені на свої круті гори життя. Люба весь вік свій недовгий проклинатиме виснажливу учительську роботу і все ж уперто навчатиме дітей у геть російськомовному Чернігові української мови і літератури. Коли помре, виявиться, що учительська праця — чи не єдине,

що було справжнього у її житті. На похорон прийдуть сотні учнів її. Падатиме липкий березневий сніг, але поховальна процесія простелиться од двору і аж до лісу, за яким — кладовище. І наперекір усім прогнозам гідрометцентру хмари над Ялівщиною, околицею Чернігова, розступляться, вигляне сонечко і яскраво-синє березневе небо віддзеркалиться у весняній воді на останній дорозі сестри моєї. Марія, друга сестра, ще молодою залишиться без чоловіка з двома малими дітьми, тяжко хворітиме усе життя, але, усупереч долі, виростить дочок своїх, ще й заміж встигне віддати, ще й онука дочекається. А по тому, таки викотивши на гору свого життєвого каменя, справді — і круту, і крем'яну, упаде біля вугла своєї хатини на краю Петрушина, коло болота — і вже не підведеться… І ще — два малюнки з обпаленого війною, як пишуть публіцисти, дитинства. Хутірська наша вуличка, жінки біля тину. І розказують жінки, що в Лопатині, за якийсь десяток кілометрів од нас, німці та поліцаї загнали людей до клуні і підпалили. Дитинка просовувала ручку крізь отвір у стіні, виплетеній з ліщини, але не пожаліли і дитинку тую, всі загинули, згоріли і старі, і малі. Оця дитяча ручка крізь стіну з ліси — як рана кривава у дитячій пам'яті. Закарбувалося. Один час після визволення у колгоспі працювали полонені, їм варили їсти в Загальному дворі. Полонені всідалися на моріжку край дороги і сьорбали суп із солдатських казанків. А ми, дітвора, гасали по дорозі. Курява а-під наших ніг летіла у бік німців. І підійшла до нас мати моя, і сказала сердито: "А геть відси! Не бачите — люди єдять, а ви їм — пісок у очі!.." Мати, яка дивом убереглася від куль німецького автоматника. Мати, яка доста натерпілася у роки окупації, залишившись з трьома дітьми, і від холоду, і від голоду. Мати, яка, провівши за село влітку сорок першого батька нашого, не мала од нього вісточки до осені сорок четвертого. ЛЮДИ обідають. Щось таки є в душі народу нашого від Бога. Народ наш великий — хоч би вродженою добрістю своєю. Коли розстрілювали німця в Загальному дворі біля комори, жінки, які стільки настраждалися від тих же німців, плакали… А може, і багато бід наших історичних — од тої доброти в душах?

І — тисячі голок у мозок мій паленіючий. Мати навчала: Бог карає злих і любить добрих. Сама мати була і добра, і віруюча і працювала

тяжко весь свій вік, не знаючи продиху. За віщо ж покарав її Господь тяжкою і ранньою смертю? Кінець літа сорок сьомого року. Мати, біла, як стіна хатини нашої, іде з грядки, опускається на призьбу: "Зірвав би ти, синку, сливочку мені". Біжу в кінець городу, у вишеньки. Там, ще дідом посаджена, слива. Плоди солодкі, сонцем налиті. Але матері уже й вони не смакують, уже їй не їсться. Підносить вона сливку до вуст і безсило опускає руку...

А потім — пізня осінь. Холодний дощ. Я, виголоднілий, броджу між вишень, шукаю на деревах розмоклий клей, гіркуватий одлусточок кори. Батько поїхав зранку забрати матір з міської лікарні. Нарешті уже в сивому, гнітючому надвечір'ї (навіки воно — в серці моїм) — підвода на шляху. Біжу через клинок грузького поля. Мати лежить на возі, встеленому соломою. Батько в солдатській шинельці і солдатській шапці плуганиться поруч із підводою. Мати підводить голову: "Синочку мій, на кого ж я тебе, такого малого, залишу?!"

Тепер, уже на схилі життя, я, пишучи ці рядки, плачу. А тоді — не плакав. Ще гаразд не розумів, що відбувається. Мати повернулася додому помирати, відмовившись од операції: "Луччей удома, анєй під ножем". Наступного дня на печі вона, слинячи хімічного олівця, на аркуші з мого шкільного зошита писала листа старшій дочці. Люба уже учителювала в Одеській області. Дописавши, мати згорнула аркушик і поклала під трам над комином: "Як приїде Любка хоронити мене, оддаси, синку, писемце йой..." На Жовтневе свято я іду до сільського клубу. Читаю зі сцени вірша про щасливе дитинство, дароване Жовтнем... Сходжу зі сцени, і мені раптом починає боліти голова. Біль страшний, не знаний досі. У ці хвилини у нашій хатині на печі помирала мати моя. Коли я повернувся з клубу, її вже не було на цьому світі. На столі горіла свічечка.

Про похорон матері відвідувачам Музею живого письменника можна прочитати з оповідання "Подих чудесного". Але які безсилі передати весь жах того, що відбувалося, слова книг наших! Це сіре поле за селом, ця мжичка з низького, затягненого хмарами, од обрію до обрію, неба, ця

розмокла полівка, ця глизька глина навколо ями, в яку опускають труну з тілом моєї матері, цей збитий наспіх з вербової гілляки хрест над могилою. Над могилою, яку я потім, подорослівши і дещо зрозумівши в житті, довго шукатиму, розпитуючи сільських бабок, але так і не знайду напевно. Знатиму лише куток кладовища, де схоронили матір мою. Сестра приїхала з Одещини, коли мама уже лежала в землі. І упала вона на поріг хати, і голосила страшно. А другого дня я дістав з-під траму останнього материного листа до неї. Любу ледве відходили, так побивалася над тим аркушем з учнівського зошита. У листі були самі слова ласкаві: "Донечко моя, сонечко моє, соловеєчко мій, радість моя, надієчка моя…"

Мої слова — лише література. Материні слова — не література, вона не писала, вона — жила. Навесні сорок сьомого, коли ми раділи гнилій, знайденій на ріллі торішній картопельці, раділи шматкові макухи, матаржаникові з висівок і солодкого цвіту акацій, мати перебирала бульбу в колгоспному кагаті на Загальному дворі. Я, голодний, вертався зі школи. Мати поклала мені до кишені три картоплинки. Уже на краю Загального двору наздогнав мене Галан, голова колгоспу. Вивернув кишені, забрав ті картоплинки. Невдовзі Галана убили. Убив сільський злодюга, якого Галан підловив на крупній крадіжці з колгоспу. Убив пострілом у вікно контори. Галан, що саме вів колгоспне правління, лише видихнув тяжко: "Прощайте, товариші…" Його урочисто хоронили. А коли піднесли тіло до заздалегідь викопаної ями, побачили на дні купу лайна…

Та який Господь нас, людей, розсудить, навіть на суді Страшному?

Його босоноге дитинство… Чулі жінки, відвідуючи Музей живого письменника, шморгатиму носами і підноситимуть до змокрілих очей напарфумлені хусточки. І жодна не шкодуватиме, що заплатила якогось там карбованця за вхідний квиток: почули таке переживальне… Але є межа, після якої душа, наситившись сумними сентиментами, запрагне веселощів. І чутимуть вуха оповідки про тяжке письменницьке дитинство, але душа уже не відгукуватиметься співчуттям. Справді, чи так уже потрібно відвідувачам Музею знати, що у письменника, ще

живого, ночами болять ноги? Ноги знають, чому вони болять, і знаю я. Ноги пам'ятають холодний петрушинський чорнозем, що його я, босий, місив кожної осені, аж до першого снігу. Вони пам'ятають набряклі водою, аж хлюпоче в них, чуні (так звуть у нас шиті валянки), в яких я брів по вісім кілометрів в один кінець до сусіднього села, де — середня школа. По ковдобинах, повних грязюки, по заметілях, одлякуючи запаленим віхтем соломи вовків, що зирили на мене із скирти у полях. Пам'ятають ноги мої і асфальтовий плац у далекому Сретенську, де я проходив курс молодого бійця, цілими днями цибаючи по колу, б'ючи щосили замерзлий асфальт твердими, наче з металу, підошвами кирзовиків. Виробляючи крок, ми брели по колу між сопок і казарм, наче кримінальні на дні тюремного двору на знаменитій картині Ван-Гога…

Але досить-таки про босоноге дитинство. Бо відвідувачі Музею уже геть знудьгувалися. У житті кожного з них і власної гіркоти вистачає. Ліпше, як писала Леся Українка у пам'ятному з дитинства вірші: "Я буду крізь сльози сміятись…" Ніби — про наш час. Бо що нам ще залишається, як не сміятися? Хай і крізь сльози. І я складаю текст для рекламного щита, який прилаштую на знаменитих тепер залізних воротях своєї садиби:

Тільки — в Музеї ЖИВОГО письменника!

Поспішайте — поки письменник ще живий! Викопні та відмираючі види ФАУНИ І КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ! У нашому Музеї ВИ —

1) зможете потримати в руках зуб доісторичного звіра!

2) поспостерігати за роботою ЖИВОГО письменника над його новим романом!

3) сфотографуватися із бивнем мамонта на плечі!

4) сфотографуватися поруч із ЖИВИМ письменником! ДЕШЕВО! ЗА КАРБОВАНЦІ!

ЗА ДОЛАРИ — У БУДЬ-ЯКИЙ ЧАС ДНЯ І НОЧІ!

Смійтеся! Якщо вам ще хочеться сміятися…

7. Іржа

Що ж, дитинство — це рана, яка тобі вже ніби і не болить. Але як тільки починаєш знімати бинти… Пам'ятаєте, в "Спектаклі"? А хто не пам'ятає, хай перегляне, все ж переступаєте поріг Музею письменника. Тим більше там є такі сексуальні сцени… (Чим ще сьогоднішнього читача зацікавиш?) Звичайно, порівняно з нинішніми співцями сексуального ренесансу найсексуальніші сторінки "Спектаклю" — лише дитячий лепет. Але написані вони ще у ті часи, коли в кріслах літературних цензорів возсідали імпотенти і мріяли такими ж зробити усіх читачів. Імпотент чи то в літературі, чи то в політиці — він заздрісний до чужих радощів. Хтозна, може, коли-небудь мене ще оголосять предтечею сексуалізму у прозі вісімдесятих років. Принаймні якщо заснована буде літературна премія за сексуальність, особливо якщо у доларах (за що тільки не дають нині премій!), — я записуюся першим із претендентів… Так ось, пам'ятаєте, в "Спектаклі": "Часом мені хочеться струсонути світ, як грушу, щоб отой бородатий дідусь із материних ікон глянув із верховіття світу на мене, комашину, а я гукнув йому: "За чиї гріхи ти мучив мене, Боже?"

Звичайно, істерика, як і в героя "Спектаклю", звичайно, духовний стриптиз, демонстрація закутків душі — оця моя повість, оці мої лекції з "дроздознавства" для відвідувачів Музею. Чого тільки не демонструватиме письменник, розіп'ятий на хресті ринку і суспільної байдужості до його праці! Але ж навчаймося бачити те, що — за словами, за літературною істерикою інтелігента, на грані епох. Бо не лише

стриптизм, не лише істерика на спродаж, а спроба збагнути, що з нами сталося. І як сталося.

Ось я, шістнадцятилітній, трохи не щодня переступаю поріг редакції районної газети, щоб отримати вимріяний гонорар за віршика "Берізка". Я не маю чим заплатити за навчання у школі, тоді було платне, друкарці — за передрук екзаменаційних білетів. Мої бавовняні штани і куций піджачок витерті на колінах та ліктях до ниток. Уже весна, я ще чалапаю по древньому Чернігові у чунях з бахилами… Ось я уже складаю віршика на замовлення редакції до Першотравневих свят і передаю із села по телефону… Усе це описано мною і в "Маслинах", і в "Спектаклі". Як і випадок, такий пророчий для усього мого життя, з головою колгоспу Мироньком, який звинуватив мене у контрреволюційних настроях за рядки вірша про берізку, що "стан не схилила дівочий на межі засніжених нив…" Це ж як треба було нашпигувати маленького чиновничка ідеологічними догмами, аби він побачив у пейзажному віршику школяра — контрреволюцію і виклав свої звинувачення в офіційному листі до редакції на бланкові, ще й із круглою колгоспною печаткою! Вертаючи з колгоспної контори після того мого першого ідеологічного прочухана (першого, але не останнього!), я ледве ногами виплітав. Але зайшов до хати-Я наче з ярмарку повернувся, де вигідно спродався. І запитав у мене батько:

— Нащо-бо се тебе Миронько викликав?

— А, вірша мого у газеті прочитав, — відповів я, щосили розтягуючи усе ще дерев'яніючі вуста у веселий усміх. — Хоче, аби я в колгосп після школи вернувся, бригадиром, каже, призначить…

— Бригадири тепер добренно получають, — озвалася з печі мачуха. — Премія їм іде. А загадувать на роботу — яно таки легшей, анєй роботу робить.

Тепер уже й батько зацікавився моєю писаниною. І запитав він у родича, міського учителя, коли той приїхав на гостини:

— Що-бо то йон за віршики пише? Що се яно такоє?

— Ну, стишки — это каждый сумеет, было бы время, — відповів учитель, одягаючи перед дзеркалом фетрового капелюха. — Пусть себе пишет, лишь бы водки не пил… И начальство скорее заметит…

— Дак Миронько уже його у бригадири сватав.

— Галифе оденет — не прогадает. И в селе прожить легче, нежели в городе: продукти дорожают.

Галіфе в тогочасному селі — ознака влади, символ влади, його носять лише ті, хто загадує на роботу, а не косить, не сіє, не жне. Галіфе — це голова колгоспу, голова сільради, бригадири, завідувачі фермами, об'їждчик… Люди вгодовані, певні себе, що приїздять з міста на легкових машинах і наглядають — і за тими, хто працює на землі і хто загадує. Галіфе — символ благополуччя, життєвого успіху, ситості. Галіфе — це приналежність до чогось вищого, втаємниченого. Галіфе — межовий знак між тими, хто угорі, і тими, хто унизу. Між вищенькими і нижченькими, як каже мій халеп'янський сусіда. Батька, колгоспного колісника, навіть уявити у галіфе не можу. Але той, хто хоч раз вбрався у галіфе, уже ніколи його не зніме. Галіфе ніби приростає до тіла назавжди. Навіть якщо проштрафиться людина в галіфе, все одно десь та приліпиться коло влади: або експедитором у колгоспі, або комірником, або, на крайній випадок, вагарем…. Миронько майже розвалив петрушинський колгосп, а все одно галіфе не зняв, завідував пальним та отрутою на колгоспному дворі. Ще в переддень своєї раптової смерті примушував він мачуху мою одробляти на його власному городі — за пакетик отрути для колорадів…

— Віршики чи галіфе, а все ж хвости волам не крутитимеш, як ми, — роздумливо резюмував батько. — Учення ж твоє городське уже важке на руки мої старі…

— Батько, скажу тобі, Володя, сестру твою вивчив, смачніший шматок хліба Любі дав, хай яна тебе тепер і доучує…— заспішила мачуха. І я зрозумів, уже не вперше чуючи од мачухи ці слова, що про навчання в інституті годі й думати. Аби хоч середню школу закінчити.

Збігли мої останні, березневі канікули. Поклала мачуха в кошовку кусник сала, рукавчик насіння гарбузового, налила у четверть (трилітрова пляшка) молока. І по-плуганився я з тою кошовкою за плечима довершувати своє навчання в Чернігові. Вісімнадцять верст розмоклої весняної дороги стелилося переді мною. За селом наздогнав мене колгоспний газик, попереду сидів сам Миронько. Я обсмикнув куфайчину, підняв руку. Машина об'їхала мене по узбіччю і покотила далі. "Ну, Миронько, зачекай, — думав я, простуючи далі.— Ось стану я відомим на весь світ поетом, визнають мене усі великі начальники. Тоді ти дуже шкодуватимеш, що так зі мною повівся. Викличуть тебе начальники і запитають: "А пам'ятаєш, Миронько, як їхав ти машиною в Чернігів, а на дорозі стояв наш великий поет, наша гордість — Володимир Дрозд, ти ж його не підвіз…" І знімуть Миронь-ка з посади голови колгоспу…" Чуні мої скоро намокли і пирскали брудною водою, молоко у пляшці хлюпало в ритм ході, вірьовка, якою перев'язано кошовку, різала плече. Я ж брів і брів, подумки складаючи віршика про рідний край: "Я знову у рідному краї, броджу по знайомих місцях… Все будить пісні легкокрилі, бентежить вогнем у грудях, я прагнення повен і сили, виходжу на сонячний шлях…" Сонце так і не з'явилося на березневому небі впродовж мого довгого пішкування до Чернігова. Пішов дощ із снігом. Куфайчина моя намокла і зробилася важка, ніби з цегли. Я падав на слизькому узбіччі, але підводився, брав знову кошовку на плече і брів, брів…

Для батька, далекого від літератури, мої віршики і моє майбутнє галіфе — лежали у різних площинах. Мені ж рядки мої, римовані сяк-так,

уже бачилися сходинками до галіфе. Сходинками до іншого, ситнішого, світу, що його галіфе у моїй, ще селянській, уяві уособлювало. Якщо ми сьогодні не скажемо собі цієї гіркої правди, ми її уже ніколи не скажемо. Усе інше, що нині є в наших душах, з'явиться потім. Але іржа на споді душ таки залишиться. Не ми у цьому винні. Винен час. Час, який ліпив наші душі, наче вони — з воску. Поки душі не зміцніли і не навчилися опиратися впливові часу. І в тім, що душі наші таки навчилися опиратися ідеологічному дурманові, — заслуга і мого літературного покоління. Я переконаний — історична заслуга. Бо ми після кількох десятиріч тоталітарної пітьми були перші, хто зважився хай на не сміливий ще, але протест. І коли сучасна молодь дорікає шістдесятникам (дорікати справді є за що), слід би пам'ятати, з чого ми виростали, з якого духовного гною. Треба пам'ятати про хлопчика, який місить і розмоклий поліський чорнозем червоними саморобними бахилами, а за його спиною, в кошовці, хлюпає молоко. І складає хлопчик віршика — про сонячний шлях. Він ще напродукує безліч порожніх слів про сонячні шляхи. Але вже через сім-вісім років той же хлопчина скаже у своєму найпершому інтерв'ю: "Я не вважаю за мистецькі ті твори, які лише бездумно оспівують уже зроблене людьми, а не розвідують доріг у будучність. На превеликий жаль, деяка частина наших критиків саме в примітивному і гучному оспівуванні бачить мету літератури. Я задумуюсь над високим званням письменника, яке у всіх народів, у всі часи асоціювалося в мислителем, а не з інформатором чи статистом..." І він же напише "Колесо" і "Злодій" — правдиві картинки із страшного буття-бідування своїх батьків. А інший, такий же сільський хлопчина із сусідньої Київщини, трохи старший за мене віком, напише на початку шістдесятих геніальну поему "Ніж у сонці". А ще інший — "Атомні прелюди". І задзвонить у дзвони соціальної правди, здираючи із себе галіфе співця соціалістичної доби, Василь Симоненко. І зазвучить по-новому українське слово у творах, написаних Валерієм Шевчуком, Євгеном Гуцалом, Юрієм Щербаком... А потім владно одчинить двері літератури хлопчина в матроському тільнику — Григір Тютюнник. А потім мужньо піде на Голгофу в ім'я майбутньої України Василь Стус і буде розіп'ятий, але — не переможений...

Даруйте цей ліричний відступ про своє покоління, цей прорив у майбутнє. Бо поки що ідеться про галіфе. Про галіфе, до якого мені ще так далеко, як куцому до неба. Поки що на мені, захарчованому, бавовняний костюмчик, крізь нитки якого вже світиться худе тіло, і куца куфаєчка. І стара, ще солдатська, батькова шапка. І — незмінні чуні. Чернігівський поет Кузьма Журба раптом запрошує мене з моїми віршиками до себе додому. У неділю. Він мешкає на околиці Чернігова. Поки знаходжу його дім, стискаючи у спітнілій од хвилювання долоні шкільний зошит із віршиками, у чунях повно березневої талої води. Уперше переступаю поріг кабінету поета. Кузьма Тимофійович (хай хоч на тім світі віддасться йому за його чулість, за увагу до нас, юних) щось поблажливо нахвалює, щось критикує, а я бачу лише брудну воду, що натекла з моїх мокрих чунь на чисту дощату долівку кабінету. І сором пече мене вогнем. А назавтра у школі мене викликає завуч і строго запитує, коли нарешті батьки мої заплатять за навчання, ще за перше півріччя не заплачено. І знову я помирав від сорому — за власну убогість. І убогість батьків моїх, колгоспників. А дні течуть, попереду — екзамени і атестат за середню школу, як перепустка у невідомість. Навчатися далі — нема за віщо. А якщо не вступати до інституту, стелиться мені один "сонячний" шлях: назад, до Петрушина. У колгосп. Я ж — кріпак. Без довідки з колгоспу — відпускної — на роботу в місті мене не візьмуть. А довідки Миронько не видасть, та ще — звинуваченому у "контрреволюції"…

Тим часом ще один мій віршик надруковано в районній газеті "Придеснянський колгоспник": "Лине в сонячнім промінні, в звуках радісних пісень, над землею, в трав цвітінні миру й щастя світлий день…" Реальне життя, яким я живу, яким живуть мої рідні, і мої віршики — абсолютно не стикуються. Життя і література існують у різних, протилежних світах. Так мене навчено. Всією отою "романтичною" писаниною сорокових-п'ятдесятих років, що нею була забита сільська бібліотека. Шкільною програмою з літератури. Тодішніми газетами. Що література має віддзеркалювати реальне життя—це розуміння прийде пізніше. Тим часом я бреду по розмоклій полівці в кошовкою за плечима у місто по науку, бреду і римую: "У серці кожного кипить життя прекрасне,

неозоре, як та безхмарная блакить..." Дивовижне роздвоєння свідомості, так мало нами ще досліджене!

Тої весни, п'ятдесят шостого року, я почав відвідувати засідання обласного літературного об'єднання, зазнайомившися з газетярами із "Деснянської правди". Редакційні жінки дивилися на моє вбрання, а відповідно— і на мене, жалісливими очима, розпитували, що збираюся робити після закінчення школи. Котрась із них подзвонила у сектор преси Чернігівського обкому партії. Мені поталанило — трубку зняв інструктор Микола Фальчевський. Служба ще не вбила у його серці елементарної людської доброти. І ось я уперше відчиняю важкі обкомівські двері. За дверима — міліціонер: "А ти куди?" Довго вислуховує моє лепетання, підозріло зирить на убогеньке вбрання — пропускає. Переді мною — високі, круті сходи. Із шкільним портфелем у руці я ступаю на одну сходинку, на другу, на третю, передчуваючи важливість хвилини, але ще не віддаючи собі звіту, що ці сходи — до галіфе...

Микола Фальчевський так само довго, як і міліціонер, але більш співчутливо, розглядає мене і нарешті мовить: "Так-так, читав я твої віршики, читав. Світлі, життєрадісні, надихаючі віршики... А окрім віршиків, ти щось писав?" — "Твори на уроках літератури..." — "А що ти збираєшся робити в редакції?" — "Не знаю, що скажуть. "Ну гаразд, ти іди, закінчуй школу, а ми тут подумаємо..." Минув місяць а чи й більше, я вже складаю випускні іспити. Родич мостить мені стежку у школу кулінарів, там учнів безкоштовно годують: "А станеш поваром — перша людина будеш. І сам пузо розпасеш, і кабанчиків щороку годуватимеш дармовицею..." Я, хронічно голодний, сповнююся мрій про сите поварське буття біля казанів з борщем та сковорідок із вишкварками.

Одного ранку, уже перед останнім екзаменом, до класу заходить завуч. Серце моє болісно стискується: знову нагадуватиме про несплату за навчання. Але сьогодні голос у завуча несподівано лагідний, здивований: "Дрозд, там з обкому тобі дозвонили, просили зайти..." — "А, якось зайду..." — вдаю із себе байдужого. Із школи виходжу повагом,

але через дорогу — уже біжу, як хлопчисько, а не випускник середньої школи, на якого чекають в обкомі. До міліціонера біля вхідних дверей вітаюся як до давнього знайомого. І вже сходи не здаються крутими. І мовить до мене Микола Фальчевський: "Так-так, товаришу Дрозд, хотіли ми вас бачити. Звільнилося місце коректора у районній газеті в Олишівці. Це — кілометрів сорок од Чернігова. Поїдете?"

І ось мої чернігівські родичі колективно випроваджують мене в самостійне життя. Зять дарує власні брезентові черевики, вибіливши їх крейдою. Черевики завеликі, довелося запхати в них по газеті. Сестра Люба подарувала ковдру, тітка Оля — двоє простирадел. Зятів брат дістав з горища дощату валізу, що замикалася на висячий замок. Потім я опишу її в "Маслинах". Другого дня поїхав ще в Петрушин — попрощатися з рідним краєм... Сестра Марія дістала зі скрині чи не єдине своє "багатство" — вишитий рушник. Батько не поскупився на трояка на дорогу. З тим трояком у кишені (тридцятьма копійками як на нинішні гроші) і рушив я з Петрушина. Відчуття історичного моменту в мені жило. Я довго озирався з полівки на сільську церкву, описом якої через кілька десятиліть завершу роман "Листя землі". Того дня у школі був випускний вечір, на ньому вручали атестати. Атестата мені не видали, бо н е сплачено за навчання, видали лише довідку. З довідкою і дерев'яною валізою наступного дня я переступив поріг редакції Олишівської районної газети "Голос колгоспника".

— Де редактор? — запитав досить офіційно.

— На нараді. А ви хто ж будете?

— А я — з обкому...

(Не вигадую жодного слова, їй-бо. У цьому діалозі — весь я, тодішній. А може, і не лише я...),

— То ви зачекайте, якщо з обкому... Редактор скоро прийде. Ми йому подзвонимо.

Поставив я свою дерев'яну, з висячим замком скриньку біля стіни, став чекати. А вже — десь по обіді. Уранці в сестри випив чаю — тільки й було в роті. У скриньці лежало трохи сала і хліб, але ж не міг я так опроститися перед працівниками редакції. Виходжу у двір, на сонечко. Двір — широкий, зарослий травою. Гуляйвітер у романі "Катастрофа" по цьому двору ганятиме на мотоциклі за коровами... Коло самого будинку — розкішна шовковиця. І кожна ягідка на гілках сяє мені, зголоднілому, як сонечко. Знімаю свої парусинові, побілені крейдою черевики, дряпаюся на шовковицю. В нас, у Петрушині, був сад, по деревах я добре лазив. І ось — смакую, стоячи на гілці. Раптом бачу — іде двором кремезний чолов'яга, у кітелі, галіфе і начищених до дзеркального блиску чоботях, аж сонце віддзеркалюють ті хромовики. Пропливло двоє сонечок піді мною на передках чобіт, а трете — на широкій лисині і пропали в тіні од ґанку. Я далі набирав пригорщі ягід і кидав до рота. Пальці зробилися фіолетові, як у першокласника од чорнила. Невдовзі той чоловік вийшов з редакції, звів на мене блакитні, лагідні очі. Я швиденько сховав ліву ногу в густе гілля: шкарпетка на ній була геть порвана, гола п'ятка світила.

— Так хто тут буде з обкому?..

— Я... — поспіхом ковзаю з шовковиці. — Это я...

Перші місяці в Олишівці я з усіх сил намагався розмовляти культурно — російською, хоч і ламаною мовою. Потім це минуло.

Так я став коректором редакції районного листка, потім — інструктором, потім секретарем, а коли обсяг газети зріс — завідувачем відділу. Без атестата. Без пашпорта. Пашпорт мені видали уже пізніше, без довідки з колгоспу. Атестат я викупив десь за півроку, заплативши за минулий рік навчання. А з першого свого місячного заробітку придбав

у районному універмазі чорного шерстяного кітеля, таке ж галіфе і юхтові чоботи. Крила галіфе були, як і в редактора, на півкімнати. Хоч я ще довго заздрив на галіфе інструктора — з ворсистого сукна, підшиті на колінах і на сідниці латками хрому. Сьогодні таке галіфе мусило б висіти в історичному музеї — як символ, Бог дасть — неповторної епохи.

Творчу діяльність у газеті я розпочав із замітки про збирання кукурудзи, власне — переказу зведення, взятого у райвиконкомі. І тут одразу постала проблема псевдоніма. Що таке — Дрозд. Абсолютно не звучить. А хотілося ж, щоб звучало, було наповнене високим змістом. У Петрушині наш рід, по-сільському — "кодло", називали Семирозумами. Так прозвали материного діда, а мого уже прадіда, який був добрим сільським майстром по дереву, а у "вільний від роботи час" ще майстрував літаки, "лісапети" і таке подібне. На "літакові" з полотняними крилами він спробував злетіти з клуні, перелетів через власний город і упав у вишняку. Я ще встиг записати спогади людей, які бачили цей "історичний" політ. І ось першу свою заміточку про збирання кукурудзи я підписав: В. Семирозум. Редактора, коли моя заміточка лягла на його стіл, трохи "швидка допомога" не забрала. Схильний до повноти, в сукняному кітелі, а літо спечне, він хапався за серце, пив затхлу, теплу воду з карафки і хрипів до секретаря редакції крізь прочинені двері: "Лише цього "сторозума" нам не вистачало!.." Сам він був надзвичайно скромною людиною і такої ж скромності вимагав від підлеглих.

Скромності мені замолоду бракувало-таки. Як, мабуть, і тепер. Інакше б я не заявляв з такою гордістю: "Я — найкращий прозаїк у селі Халеп'ї..." (Що інших прозаїків у Халеп'ї немає, навіть серед дачників, про це мало хто знає). Або: "Я — широковідомий у колі своєї родини..." Якби я був скромний, не влаштовував би за життя, хай і на папері, власного Музею, та ще й платного. І не писав би цієї книги — про самого себе і про своє літературне покоління. Втім, скромність я ніколи не мав за вельми позитивну рису характеру. Сімдесят з гаком років нас, простаків, навчали бути скромними, а "нескромні" тим часом запрягали нас у воза, на якому досить комфортно їхали. Якраз сьогодні, коли пишу ці рядки, пошта принесла фольклорний збірничок "Де живе жар-птиця?". Упорядник її і

автор передмови кандидат філологічних наук Микола Дмитренко у дарчому надписові од щедроти душі своєї назвав мене "великим письменником України..." Книга нагадала мені моє петрушинське дитинство: збірник казок "Жар-птиця", та ще — "Лісові казки" Оксани Іваненко один час були для мене "настільними". А напис на книзі нагадав мою незабутню Олишівку. Через якийсь рік по своїй з'яві у майбутній "Терехівці" (роман "Катастрофа") я вже друкував в обласній та республіканських газетах нариси і статейки про Олишівщину. Чимало з них були критичні. І ось після Кожної критичної кореспонденції і відповідного дзвінка з райкому чи райвиконкому: "Доки цей шминдик нас критикуватиме? Ви там — вживіть заходів...", терміново збиралися профспілкові або комсомольські збори і мене — виховували... Я, звичайно, у відповідь настрополював голки, наче їжак, коли до нього, вчувши у заростях шерхіт, кидається Доктор Жульєн. І казав до своїх колег, коли ми виходили в перерві чергового зібрання на ґанок покурити:

— Ви мене оце товчете за вказівкою начальства, а я буду великим письменником, і колись вам буде соромно за свої слова...

— З таких, як ти, великих письменників не буває! — сердився, аж крила ворсистого галіфе (предмет моїх заздрощів у перші місяці газетярської роботи) шерхотіли, Василь Василець, інструктор редакції, а потім бухгалтер. — Тобі, Володю, скромності бракує і поваги до старших за віком і посадою...

— Саме з таких і бувають великі письменники. З янголів письменників не буває. Про що писатиме янгол, якщо душа його— наче білосніжний аркуш паперу, свята? Ви ще стоятимете в черзі за моїми автографами...

Уявляю, що діялося в душах моїх колег од такої самовпевненості. Я ж справді-таки був "шминдиком", уже в редакції мені виповнилося сімнадцять. Вечорами я страшенно полюбляв метляти на редакційному деренчливому велосипедові по олишівському "Хрещатику" — центральній брукованій вулиці, між поважних районних чиновників, що виходили "на променад" зі своїми дружинами. Перед тим написавши фейлетона чи

критичну статтю про те ж саме чиновництво. Найчастіше їздив я по "Хрещатику" не беручись руками за руль. Найвищий, майже цирковий номер — коли руки складені на грудях. Приємно було ловити на собі зацікавлені погляди олишівських красунь...

Літ через двадцять я приїхав до Чернігова на прем'єру в обласному театрі, вистава за моєю п'єсою. П'єска — досить примітивна, вистава — не набагато краща. Я був геть хворий, виснажений багатомісячним болем. І весь той вечір у переповненому людьми театрі (глядачів звозили із сусідніх сіл організовано, п'єска з колгоспного життя працювала на Систему, і Система зробила з вистави ідеологічне шоу) досі згадується мені як суцільний кошмар. У фойє продавалися мої книги. Вишикувалася черга за автографом. Я з останніх сил, перепитавши ім'я та прізвище, писав на кожній книзі: "На згадку про зустріч у древньому Чернігові". "Як вас звати?" — запитав у читача і уже приготувався відштампувати авторучкою трафарет про "зустріч у древньому Чернігові". Раптом почув: "Забув, Володю, як мене звати? Василь Василець..." Я підняв очі: справді, переді мною стояв бухгалтер колишньої олишівської редакції. Уже не у ворсистому галіфе і темному кітелі, а вбраний у сучасну сіру пару. І від того — помолоділий. Час, здавалося, його не торкнувся. "А бачиш, Володю, ти правду колись казав, що я — за твоїм автографом у черзі стоятиму..."

Звичайно, усі ці словесні ігри навколо "великого", "визначного" і просто "письменника", так би мовити, для зовнішнього використання. Скромний я чи не дуже скромний, але розумом своїм я ціну усім цим заяложеним епітетам знаю. На моїх очах стільки вже "великих" і "визначних" пішли в літературне небуття. Я кажу завжди, кажу чесно і щиро: "Лише через сто років буде відомо, чи я — письменник. Якщо наступні покоління без хрестоматійного примусу (бо й шкільні програми з літератури досі складалися не за цінністю твору, а за посадою його автора) захочуть прочитати хоч одну мою книгу, отже — заробляє собі і своїй родині на хліб літературною працею".

Оскільки головний редактор газети "Голос колгоспника" так бурхливо заперечив мій псевдонім, я зупинився на "скромнішому" варіанті — В. Придеснянський. І під цим прізвищем невдовзі став широковідомий на Олишівщині… Особливо після фейлетону про олишівську торгівлю. Фейлетони і сатиричні замітки В. Придеснянського зарясніли на сторінках газети. І вже в Олишівці казали: "Нема на вас Придеснянського…" Або: "Ось поскаржимося Придеснянському…" Так здобувається всенародна слава — у масштабах району. Тепер, коли б я не зайшов до чайної, для мене знаходився окремий столик. Один час завідувачка намірилася "пригодувати" мене і накривала столик в окремому, для начальства, кабінеті. Але я досить швидко розкусив її наміри і підкреслено демократично повернувся до спільної зали, за кутовий, правда, столик.

Уже пізніше я став підписувати свої журналістські творіння власним прізвищем. Коли почав друкуватися в обласній газеті. Слава В. Придеснянського не переросла меж Олишівщини. А хотілося ж, аби і в Петрушині, не. так давно залишеному мною, знали, що в газеті друкується не хто-небудь, а Володька Гуців. Гуци — наше сільське прізвисько по батьковій лінії. Мабуть, у його роду були хлопці, що добре вигуцували з бубнами на вуличних гулянках. Кожному хочеться слави не десь там, а у власному селі, на власному хуторі. Я—не виняток. Мліло серце, коли уявляв розмови на лавочці, під нашим двором. "То невже це ваш Володя — у газеті? Только ж наче без штанів бігало…" — запитують здивовані сусіди.

А батько, згортаючи самокрутку, незворушно відповідає: "Та наш же, наш, чий — ще?.."

Ще — про іржу. Це тепер ми такі мудрі, з дивовижною легкістю відхрещуємося від себе учорашніх. Міняємо погляди, як зачіску. Не треба відхрещуватися. Ми були такими, якими були. Розуміння того, що я переступаю межу, за якою починається розклад, смерть особистості, прийде значно пізніше. Поки що я — юний чиновничок. Чиновничок початкуючий. Але уже почуваюся на сходинку вище од загалу, од маси.

Якось у неділю, уже рання осінь, приїжджаю в Чернігів. У новому кітелі, у новому галіфе, у нових юхтових чоботях. І зустрічаю на автобусній зупинці двох своїх недавніх однокласників, двох Анатоліїв — Утікайла і Пасічника. Обоє вони вже працюють на місцевому заводі учнями токаря. "А де ти приліпився?" — запитують. "Ну, я — номенклатура райкому партії..." — кажу поважно. "А що ж ти робиш?" — "Роблю в редакції". Тут під'їздить їхній автобус. "Ну, будь здоров, номенклатура! Бережи своє галіфе..." — і однокласники втискуються у переповнений салон. "Заздрять, — думаю я, дивлячись услід автобусу. — Заздрять. І справді, хто — вони і хто — я?! Та переді мною самі голови колгоспу запобігають, аби я не написав якого фейлетону. Я, власне, на рівні керівників району..." Я піднімаю руку, ловлю таксі. Таксі невдовзі обганяє набитого людьми автобуса, яким поїхали мої колишні однокласники. Я звільна відкидаюся на спинку сидіння. Я їду на таксі вулицями, які учора ще вимірював щодня вогкими чунями. Я мчу у неозоре, як писав у вірші, майбутнє...

Не біймося сміятися із самих себе. Якщо хочемо хоч на схилі літ позбутися іржі у хворих душах наших.

8. Засідання науково-медичної ради в Халеп'ї. Дискусія навколо нужника...

Доводиться переривати екскурсію по власному Музею і терміново вирішувати нагальні господарчі проблеми. Життя є життя. Ринок є ринок. Навіть засідання Секретаріату у Спілці письменників нині нагадує господарчу нараду про те, як дешево купити і дорого продати. Шлях від розвиненого соціалізму до провінційного капіталізму вимагає жертв. Втім, це уже в традиції нашої держави. Ми звикли жертвувати не лише окремими людьми, а й поколіннями.

Одною з перших жертв сьогодні стає культура. Музей живого письменника, звичайно, заклад культурницький, роздумую я, а все ж — із комерційним ухилом. Навіщо я його створюю? Щоб торгувати власним ім'ям. Якщо за це ім'я можна що-небудь вторгувати. А якщо завтра до

Музею живого письменника завітає податковий інспектор — щоб зустрітися з письменником — на предмет податків?.. А він, звичайно, завітає. Учора я вперше на своєму віку заповнював декларацію про прибутки. Там було запитання: "Хто дозволив вам займатися індивідуальною діяльністю?" Я написав: "Господь". У районній податковій інспекції сказали, що такої інстанції вони не знають. Тоді я дописав: "Небесна канцелярія…" Таке роз'яснення теж не задовольнило податкову інспекцію, і довідки для одержання славнозвісних купонів мені не видали. І я сьогодні, коли пишу ці рядки, усе ще — неокупонений громадянин суверенної України. Прирівняний рідною державою до бомжа або до вуличної повії.

Сьогодні уся моя надія — на Музей живого письменника. На нашу з доктором філології Жульєном діловитість. На талант підприємництва. Якщо вже інші таланти суспільству не потрібні. Сидимо з директором Музею на знаменитому дерматиновому дивані і розмірковуємо. Звісно, Доктор Жульєн керуватиме Музеєм на громадських засадах, але годувати його — доведеться. Жульєн їсть лише м'ясо і ніколи не постує. Отже, м'ясо для Директора. А м'ясо подорожчало втричі.

Не обійтися Музею і без екскурсовода. Не можу я демонструвати самого себе, наприклад, за творчим процесом і водночас — розповідати про себе. Роздвоєння душі ще не означає, на жаль, роздвоєння тіла. Потрібен дроз-дознавець, або, ще ліпше, дроздознавка… В Інституті літератури — скорочення. Але скорочують, звісно, докторів і кандидатів наук. А вони звикли до чималої платні — за звання, за посади — і навряд чи погодяться на ту мізерію, яку я здатен заплатити. Хоч немало з них свої докторські та кандидатські захищали, серед інших творінь, і на моїх писаннях. Доведеться шукати екскурсовода серед недавніх випускників філологічних вузів (вони чи не найпершими поповнять лави безробітних), які темами своїх дипломних робіт узяли творчість Володимира Дрозда. Чомусь дипломні про мої книги пишуть самі дівчата. Мабуть, відчувають вроджену жіночність моєї душі. Я з дитинства дружу лише з представницями слабшої статі.

Сторожуватиме уночі, за сумісництвом, Доктор Жульєн. Поки не забронзовіє в своєму директорстві. Посади, на жаль, псують не лише людей, а й псів. Але без бухгалтерського обліку — не обійтися. Прибутки, видатки, дебет, кредит... Тимчасово міг би допомогти комп'ютер. Щоб купити, хай і поганенького, суто для обліку, комп'ютера, потрібна валюта. Валюти у мене нема і не передбачається. Я не належу до тих "мудрих людей", що, як писала Ірина Жиленко, "про запас завели валюту в банку й прокопали довгий лаз". "Ми не судим, не караєм, не стинаємо голів. І скарби свої збираєм в небесах, як Бог велів". На скарби небесні, на жаль, земного комп'ютера не купиш. А якщо, за прикладом колег і політиків, звернутися за допомогою до діаспори?

І, обійнявши Доктора Жульєна, на дірявому дерматиновому дивані я подумки пишу листа-звертання до братів за океаном: "Дорогенькі пани і панни з української діаспори в Америці і Канаді, Австралії і Німеччині, Бразилії і Аргентині, в усіх краях-землях, куди занесла вас лиха доля! Дякувати Богові що ви — є! Як часто у застійні і дозастійні часи рятували ви нас, духовних пастирів української людності! Проклинаючи вас, жовтоблакитників, найманців всесвітнього імперіалізму, навчаючи вас впродовж десятиліть як вам жити і думати, ми заробляли собі на шмат хліба, а часом — з маслом та ікрою. Якби не ви, не бачити б нам, як власних вух, багатьох наших премій, орденів, багатотомників і посад. Здається, жоден український радянський письменник (окрім блаженних одинаків), що побував в Америці у складі державної делегації до ООН, не відмовився, повернувшись на рідну землю, в країну розвиненого соціалізму, сотворити свого "гусака на Бродвеї", свого томика прокльонів і пересміхів. І не кололо йому, що творить він усе те ідеологічно-сатиричне місиво американською авторучкою, обтягши власний зад американськими джинсами, а на тендітні плечі дружини накинув шубку, придбану за долари. Обпаскудили ми ту Америку і вас із нею, дорогі брати по крові, як могли. Тепер ми, з дозволу начальників наших, перебудувалися. Існову ми — глибоко вдячні вам. Бо кого би так возносили до небес у своїх писаннях та мітингових промовах, коли б не ви, брати заокеанські! Яку б країну, замість оспіваного-переоспіваного нами комунізму, ми малювали для довірливого народу свого — раєм

земним, якби не було на світі Америки! Тільки ви нас зрозумієте і пробачите, бо ви ж — наші брати і сестри, і такі ж довірливі, як увесь український народ. Тож дорогенькі брати і сестри з діаспори! Багатьох українських літераторів ви уже порятували од злиднів, вділивши їм від щедрот ваших. Порятуйте ще одного писаку, хоч я й не літав до Америки ні в застійні часи, ні в перебудовні, а сидів сидьма в Халеп'ї та писав нікому не потрібні романи. Порятуйте не так мене, як Музей живого письменника, подарувавши йому поганенького комп'ютера. А далі я вже сам порятуюся, завдяки вродженому підприємництву своєму. Батько мій возив на базар картоплю, гарбузи і яблука, я повезу на ринок самого себе і продам. Якщо хто купить..."

Але чим далі снував я подумки рядки листа-звертання, тим менше він мені подобався. Надто вже по-жебрацьки. І вирішив я обмежитися офіційним, від імені директора Музею Доктора Жульєна листом. "Шановні панни і пани з української діаспори! Просимо подарувати Музею живого письменника комп'ютер. А ще, бажано, — множильну техніку. Аби змогли ми налагодити в Музеї випуск видавничої продукції, спрямованої на пропаганду творчості пана Володимира Дрозда. Вважаю за потрібне дати літературознавчу довідку про те, що ні в застійні, ні в дозастійні роки пан Володимир Дрозд не послав у ваш бік жодного, письмового чи усного, прокльону, не заробив у такий загальноприйнятий тоді спосіб жодної копійки. Втім, можливо, це буде сприйнято вами як недолік письменника. Але істина дорожче... З пошаною і найкращими побажаннями—директор Музею живого письменника, доктор філології добродій Жульєн".

Вирішивши справу з бухгалтерським обліком, ми з Жульєном далі подумки фондували свій Музей. Звісно, не обійтися без витрат на облаштування музейної садиби. Історичний дерматиновий диван надиктовував нам світлі думки.

Екскурсанти страх як люблять фотографуватися. На згадку. На тлі Музею живого письменника. Музею найкращого, найталановитішого в усьому Халеп'ї прозаїка. Це — безсумнівно, бо я в Халеп'ї, як уже

згадував, — єдиний прозаїк. Група екскурсантів, що забажає сфотографуватися, вишикується на подвір'ї, біля гаража. У кадр потрапить будинок, гора, сад і, як не крути об'єктивом, збоку — під горою — дерев'яна будочка… Звичайно, відвідувачі Музею не думатимуть, що з живого письменника, як казали колись в Олишівці, миші носять… І все ж щось надто земне, матеріальне вривається у духовну ауру красного письменства разом з тою традиційною для села дерев'яною будочкою. Нужник од очей з вулиці треба затулити. І затулити чимось таким, що несло б на собі духовне, культурницьке навантаження. Наприклад, дерев'яною стелою у формі розгорнутої книги. Можливо, ідея ця у нас із доктором Жульєном народилася від згадки про письменницький "гуртожиток" у Києві, на вулиці Чкалова, теж збудований у вигляді розгорнутої до вулиці й скверу книги. Правда, у чиїйсь злій і зіпсованій суспільними пертурбаціями уяві наш письменницький дім асоціювався в застійні роки не з розгорненою книгою, а із стегнами повії… Аби подібних асоціацій не викликала стела під горою, на її дощатих сторінках треба щось значиме написати чи зобразити.

Краще було б, звісно, виготовити стелу з мармуру, а не з дерева. Мармур обіцяє письменникові безсмертя у віках, а дерево — тимчасове, як і письменицька слава. На мармурі золотими літерами — назви моїх книг. Це — на одній сторінці. А на другій — симетрично — думки відомих людей про мої писання. Наприклад, Даниїла Грані-на, Валентина Распутіна чи Юрія Мушкетика — з його доповіді на останньому письменницькому з'їзді. Але не усім відомим і великим людям властиве почуття гумору. Той же Юрій Мушкетик може образитися, що словами з його історичної доповіді в Музеї живого письменника затулено найзвичайнісінький нужник. "Як не шануєте мене, то пошануйте хоч мою високу посаду!" — скаже грізно.

Мабуть, безпечніше буде викарбувати на мармурі мої власні мудрі вислови. Бо й справді, чимало мудрих думок народжується в людських головах там, де людина тільки й буває по-справжньому на самоті. Хіба не траплялося, що я, перериваючи творчий процес, ішов до дерев'яної

будочки справити природні потреби і—притьма поспішав назад, до письмового столу, аби вписати до рукопису вдалий рядок? Отже, власні думки золотими літерами на рожевому мармурі, для вічності. Наприклад: "Володимир ДРОЗД: Майже усі мої твори — це літопис душі сучасника, душі складної, душі, яка дошукується сенсу життя". Або: "Володимир ДРОЗД: у душі письменника, якщо він справді митець, — усі тривоги і болі його епохи". "Усі тривоги і болі його епохи" — звучить монументально! А ще було б добре, якщо вистачить мармуру, вирізьбити на стелі моральні заповіти найпозитивнішого героя в українській прозі застійних років, потомственого асенізатора діда Кіндрата (тематична близькість до об'єкта, який хочемо сховати од людських очей), з моєї повісті "Ирій": "Я, потомственний, останній асенізатор, кажу вам, що залишаєтеся після мене: живіть так, аби не затуляти сонця від сусіди свого…Я кажу: не замахуйтеся, поки на вас не замахнуться…Отак — лагідністю та правдою — і живіть у світі, чесно роблячи свою справу там, куди вас поставила громада. Бо не те важливо, що робить людина, а — як вона робить. Оце і всі мої заповіти вам, чесні лайновози". Які почутливі і глибокі слова, достойні бути викарбувані на пам'ятникові епосі розвиненого соціалізму! Епосі, від якої тільки й залишилося, що високі слова. А над цими рядками, над цим заповітом як символ — знаменитий мідний черпак потомственого і заслуженого асенізатора діда Кіндрата…

Але ж це уже не просто собі стела, міркуємо ми з Доктором Жульєном далі, а справжня художньо-монументальна композиція! Безсумнівно, ескізний проект її доведеться затверджувати на науково-методичній Раді Музею живого письменника. Кого вводити до тої Ради — питання з питань. Найліпше, звісно, своїх кумів. Все ж, навіть у часи переходу до ринку, блат не втрачає свого значення. Кум — на вузькій кладці від омріяного соціалізму до омріяного капіталізму — не зіштовхне кума у фінансову прірву. Отже, беремо кумів у надії, що вони охочіше затвердять проект. Раду очолить Микола Жулинський. Він стільки усіляких рад очолює, що одною менше, одною більше — і не помітить. Віра Судима, окрім того, що письменниця, має досвід музейної роботи. Вона буде заступницею Миколи Григоровича. Анатолій Макаров жодних постів ніколи не займав і в жодні наукові ради ніколи не входив, зате —

відомий знавець українського барокко і взагалі — інтелігентна людина. Йому і бути членом Ради. Сформували!

І ось збереться висока Рада у Халеп'ї, на садибі, навколо ескізного проекту. Першим слово візьме, звісно, Микола Жулинський. "Що таке — приватизація? — замислено мовить Микола Григорович. — Приватизація адекватна поняттю — передача власності в особисте користування. Володимир Дрозд одним з перших у нашій літературі приватизував самого себе — власну творчість, власний життєпис, власне письменницьке ім'я. Ім'я, можна сказати, всеконтинентське. Я буваю в Америці так само часто, як Володимир Григорович — у своєму Халеп'ї. І можу авторитетно засвідчити, що й там його знають. Отже, наш письменник привласнив і свою всесвітню славу. Досі, в застійні часи, ми мали талант кожного письменника за надбання народу, держави, мені самому доводилося неодноразово про це писати, ще до власної перебудови. Але сьогодні, у складних умовах переходу до ринку, коли талант письменника не потрібен ані народові, ані суверенній державі, письменник має право на самоприватизацію! Тим більше — Володимир Дрозд, який, як я неодноразово відмічав, починаючи із своєї кандидатської, не залишає байдужим читача. Громадський тонус його творчості високий, кожен його твір жанрово оригінальний, гостропроблемний. Одне слово, я за те, щоб затвердити ескізний проект художньо-монументальної композиції, яка своїм безпосереднім призначенням ще раз підкреслить високу духовність одного з найталановитіших сучасних прозаїків і його близький зв'язок із реаліями земного буття..."

Віра Сулима скаже так: "Товариші панове! Я цілком підтримую думку вельмишанованого усіма нами Миколи Григоровича. Ми повинні затвердити ескізний проект композиції, яка несе на собі величезне духовне навантаження. Хочу звернути вашу увагу, що пропонована стела досить вдало вписується у навколишній ландшафт, у музейне дворище. Водночас ми як фахівці не можемо не поглянути на композицію і з іншого боку. Наприклад, з боку гори, яка, можливо, колись носитиме ім'я Дрозда. Що ж ми побачимо з боку гори? Ми побачимо ту ж таки будочку,

на тлі голої мармурової споруди. Одне слово, я пропоную спорудити ще одну стелу, уже з гористого боку. Разом вони нагадуватимуть дві теплі людські долоні, які ніби оберігають місце усамітнення письменника, своєрідно символізуючи народну любов і шану до Володимира Григоровича. Не забуваймо, що Володимир Дрозд — український радянський письменник, автор багатьох романів, повістей, оповідань, широковідомий не лише в Халеп'ї, а й далеко за його межами, як слушно відмічав Микола Григорович. І він цілком заслуговує на таку народну увагу. До Музею живого письменника, я певна, ніколи не заросте народна стежка, тим більше що вона надійно заасфальтована вдячними земляками письменника. Ще одне. Пам'ятаймо, що трохи не кожен твір письменника і нашого кума впродовж останніх двадцяти років висувався на здобуття Державної премії імені Тараса Шевченка. Кожна людина — смертна, а Володимир Дрозд попри весь його значний талант теж людина, колись і його не стане. І Шевченківський комітет змушений буде нарешті відзначити посмертно високою премією і його твори. Тоді особливо людно стане на асфальтованій дорозі до Музею, цій стежці народної шани. Ми мусимо це передбачити. Цілком зрозуміло, що чимало відвідувачів Музею забажають зайти і до цієї будочки — місця усамітнення прославленого митця. Дивлячись на потемнілі од часу дошки, з яких збита будочка, що вони думатимуть про нас, сучасників Володимира Григоровича? Тому пропоную повну реконструкцію, даруйте, туалету. Невже наша суверенна Україна не спроможеться уже сьогодні звести на місці цієї примітивної будочки споруду з мармурових плит? Звичайно, напрохується і подальше рішення: викарбувати на мармурових стінах споруди такого, здавалося б, специфічного, утилітарного призначення найбільш мудрі вислови Володимира Григоровича. Справляючи, даруйте ще раз, природні потреби, екскурсанти могли б одночасно знайомитися з безсмертними рядками шанованого письменника. Для багатьох з них, можливо, це було б перше і останнє знайомство з думками Володимира Дрозда. Але не можу не звернути вашої уваги ще на одну проблему, яка виникає у зв'язку з вищевикладеним. У такому разі ця унікальна споруда набуде невиправдано великого значення поруч із скромною оселею письменника. І чи не подумати нам уже сьогодні про те, щоб негайно

реконструювати і сам будинок Володимира Дрозда, його творчу майстерню? Звичайно, це вимагатиме значних коштів, але невже ми такі інтелектуально бідні, аби не розуміти, що Володимир Дрозд — це наше духовне багатство?!"

Анатолій Макаров матиме, звісно, осібну думку. Справжній інтелігент — завжди в опозиції. Справжній інтелігент — завжди каже тільки правду, навіть про свого кума. Анатолій Макаров, зголосившись на слово, мовить так: "Я не став би, за прикладом вельми шанованих мною колег, перебільшувати значення творчості Володимира Дрозда у духовному світі нашого сучасника. Почитайте, що він пише у самопередмові до власного двотомника! Він називає "барокковість" — дитячою хворобою традиційної української радянської прози… Де ж тут глибина думки, де вплив на духовність читача? Володимир Дрозд не розуміє величезного значення для нашої культури українського барокко, дослідженню якого я присвятив значну частину свого життя. Звичайно, деякі його твори близькі образною системою до українського барокко. І це чи не єдине, чим його творчість цікава для сучасного інтелігента, мислячого читача. Зокрема, позначена барокковістю і повість "Ірій", цитати з якої ми бачимо на запропонованому нам ескізному проекті композиції. Майбутні дослідники життя і творчості Володимира Дрозда, безсумнівно, відмічатимуть гротескові елементи у його повсякденному мисленні. Зокрема, і широковідомій у Халеп'ї поемі, присвяченій мені, як дослідникові барокко: "Шел Макаров по дорожке, вдруг — муравей ползет по ножке. "Ах, милорд, вы извините, — сказал Макаров, — и — простите, барокко занят я сейчас и не смогу я принять вас!" Шел Макаров по дорожке, а муравей — все полз по ножке…" Сподіваюся, ви погодитеся, що пахощі середньовічного барокко у цих рядках виразно відчутні. Це засвідчує протиріччя у самім мисленні Володимира Дрозда, в оцінці ним власної творчості… І ще одне. У цій, хай і дощатій, будочці перебувало стільки відомих людей, переважно — діячів української культури, що вона цілком заслуговує, аби ми, дбаючи про нащадків, яких, безсумнівно, цікавитиме епоха українського духовного відродження, взяли її такою, якою вона є нині, під скло. Але цей крок — малоймовірний, оскільки в часи політизації суспільства суверенна Українська держава не

поспішає дбати про збереження пам'ятників культури. І тому я виходжу з конкретною пропозицією. У найближчу свою відпустку я виплету навколо історичної будочки високий тин, і це одразу вирішить чимало проблем. На кілки тину можна буде повісити макітри, глечики, а навколо тину — посадити мальви. Згадані деталі додадуть споруді, усій музейній композиції національного колориту, навіть своєрідної барокковості. А всі інші турботи про збереження культурної цінності, якою, безсумнівно, є садиба-музей Володимира Дрозда, пропоную перекласти на плечі майбутніх поколінь..."

"На цьому, товариші, поки що і зупинимось, — підсумує дискусію Микола Жулинський. — Історія української культури ще донедавна нагадувала розбиту, викривлену ґрунтову дорогу, яка прямувала до грандіозної тріумфальної арки, вибудуваної на честь тільки світоглядно непомильних класиків, яких, на жаль, старанно очищали" від суперечностей, від болісних роздумів і сумнівів. Тому не мусимо сьогодні зосереджуватися на мармурових стелах, навіть якщо ідеться про садибу-музей Володимира Дрозда, мого кума. Тим більше що його свого часу не було ні репресовано, ні розстріляно. Ситуація парадоксальна до абсурдності: безсумнівно, талановитий письменник, а що він робив у застійні роки? — лише писав, навіть не звідав тюремної камери. Просто розпач бере. Але історія ще не усе сказала. Можливо, його ще посадять за грати, хоч би за фінансові зловживання під час створення ним Музею живого письменника. Тоді настане час дослідників літератури. Адже єдина естетична цінність, яку визнає сучасне літературознавство, це — біографія письменника. Отже, поки що доведеться зачекати з художньо-монументальними композиціями. Я приєднуюся до тверезої пропозиції Анатолія Макарова. Як я зрозумів, тут ідеться про гармонійність форми і змісту..."

Звичайно, членів науково-методичної ради доведеться чимось пригостити. Зварити, наприклад, юшку в казані. Трошки, так би мовити, сільської екзотики і національного колориту. Це розчулює, робить українця сентиментальним і поступливим. Але риба подорожчала втричі.

А потім доведеться відвезти гостей до електрички, в Українку. А бензин купую — за комерційною ціною. Самі витрати. А де ж прибутки і коли?

І знову ми з Доктором Жульєном глибоко замислилися. Що ще я можу продати? Автографи на власних книгах? Ніхто не заплатить за них і копійки. Рукописи. Цього добра у мене повно, розпалюю ними у грубці. Розповідають, що рукописами Пушкіна колись розплачувалися з авторами видавці. Отже, цінували. Але для цього, найперше, треба бути Пушкіним. А по-друге, треба спершу померти. Рукописами Пушкіна підторговували теж не за його життя, а через кілька десятиліть після смерті. Але як бути з ідеєю Музею ЖИВОГО письменника? У глибоко застійні роки, коли наші хатні "класики" надувалися Системою, як гумові ляльки, на батьківщині такого "класика" бучно святкувався його ювілей. У печі цегельного заводу випалили до ювілею кілька десятків бюстів знаменитого земляка. І в Халеп'ї є цегельня. Глини у нас теж досить. Чому б не налагодити випуск маленьких "дроздиків" і продавати в Музеї як сувеніри? А на шпилі гори над моєю садибою можна влаштувати оглядовий, майданчик, встановити на ньому бінокуляр-автомат, бачив такі в Італії: вкидай п'ятнадцять копійок — і три хвилини милуйся халеп'янськими краєвидами… За годину — три карбованці… Звісно, вибиратися на шпиль гори важко, треба збудувати сходи, а ще краще — ескалатор, як у метро. А якби зі шпиля відвідувач Музею міг піднятися над халеп'янськими пагорбами на барвистій повітряній кулі…

Тут Доктор Жульєн тяжко зітхнув і заплющив очі, навертаючи мене до реальності. І всі мої комерційні фантазії розвіялися од того промовистого зітхання, усі мої рожеві мрії луснули, наче мильна булька…

9. Романтики

Якось, на черговому зібранні у Спілці, письменник Олександр Глушко у відповідь на мій дотеп мовив з внутрішньою поважністю людини, яка довгий час пропрацювала в керівних органах: "Вам, Володимире Григоровичу, у цирку б виступати…" — "А хіба все наше білялітературне життя не є цирк?" — запитав я. Олександр Кіндратович стримано

усміхнувся, не бажаючи ні заперечити, ні підтвердити моє узагальнення. Між тим він мав рацію: не певен щодо літературного свого таланту (чим більше пишу, тим більше сумніваюся), але талант блазня (Валерій Шевчук полюбляє уточнювати — юродивого) маю безперечний. Принесли мені збірничок "Ленінським шляхом", нещодавно виданий "Радянським письменником". Вірші українських письменників, присвячені, звісно, вождю революції. А я саме збирався на збори київських письменників. І подумав я: "Ось буде мені розвага. Зіграю роль вдячного читача. Візьму в авторів збірника автографи..." Страх як не люблю засідань, тільки оте моє блазнювання рятує від нудьги і жалю за втраченим для роботи днем. І підходжу я в перерві зборів до одного з авторів збірника: "Постав, друже, свій автограф, на старість снобом стаю..." Він бридливо, двома пальцями узяв книжечку: "Хіба я там є?" Лице його ще палало від трибунного шалу, щойно проклинав те, що учора так само пристрасно хвалив. "Аякже, є, — і цитую: "І я прислухавсь... сам до себе — його ім'я в мені бринить". Бриніло те ленінське ім'я у ньому не так і давно — у сімдесят шостому році. "А ти хіба не писав такого?!" — мій колега замість оборони перейшов у рішучий наступ.

Так я автографа і не одержав. Ні від цього колеги, ні від іншого автора збірника, хоч і його безсмертні рядки цитував напам'ять: "Не знаю більших у житті вершин — як Партія, Народ, Жовтневі зорі, хто осягнув їх, у життєвім морі не зіб'ється із курсу ні один..." І справді ж, хлопці — не збилися. Просто — курс помінявся. Боже, думаю я в такі хвилини, дай мені раніше померти і не бачити, якщо курс знову поміняється на сто вісімдесят градусів, як ті ж самі мої колеги, дорогі мої друзяки і куми, слухняно покрокують у протилежному напрямі...

Духовні пастирі народу...

Але ж треба відповідати на запитання: чи я писав — таке? Писав, писав, заспокойтеся, дорогенькі мої колеги. Хай і менше, аніж дехто з вас, але — було. Можливо, через те й не проклинаю нікого і нічого, окрім хіба що самого себе. Усі ми з вами там були. Втім, і самого себе не проклинаю, а намагаюся зрозуміти. Одне з перших моїх оповідань

звалося "По крила до Леніна". Написане воно у перше олишівське літо, коли мені ще не виповнилося й сімнадцяти. Якась белетристична казочка про селян, які шукали правди у вождя революції. Дякувати долі, я його ніде не друкував. Аби одразу з цим покінчити, скажу, що, окрім декількох "поплавків", написаних, аби крізь видавничі терни пройшли серйозніші твори, маю єдину книгу, за яку мені перед читачем досі не те що соромно, а — ніяково. Це — роман "Люди на землі". Писав я його щиро. Досі пам'ятаю, з яким задоволенням вичитував верстку. У повісті справді чути було, як відзначали тоді критики, "пахощі живого життя": мова не словникова, а почута від людей, не вигадані, а побачені в реальному житті характери. Пишучи "Люди на землі", я сам був серед тих людей, я ними захоплювався, я жив їхніми тривогами і їхніми радощами. Яка б влада не була угорі, а комусь треба хліб ростити. Я працював з цими людьми у полі, на колгоспному току. Ходив навіть на нічні зміни. Не з авторучкою, а з лопатою та віником. Я був повен юного романтичного захоплення "хліборобами", як тоді виспівували українські поети. Якось уночі, серед жнив, колгоспний парторг узяв мене на виробничу нараду в райком. Тоді такі практикувалися, опівночі, за ще сталінською традицією. Битва за врожай... Я приїхав у райком у спортивному костюмі, в кедах прямо з колгоспного току. Секретар райкому не дозволив бути мені йй нараді... І я години зо три продрімав на лаві під райкомом, поки не закінчилася нарада: добиратися до Халеп'я серед ночі не було на чім.

Звичайно, це був відчутний удар по моїх романтичних захопленнях "битвою". Другого дня я написав і одвіз у вищий партійний комітет скаргу на "обухівських бюрократів". Мене викликали до Київського обкому партії, трошки вибачилися за "обухівських товаришів". Трошки вибачилися і самі "обухівські товариші". А через декілька днів голова халеп'янського колгоспу розповів мені, що дзвонив сам "перший" і люто сварився: "Розвели там у себе писак..." На минулому письменницькому з'їзді я казав, що Спілка письменників при верховній партійній владі нагадувала кріпосний театрик... Парадокс доби в тім, що вершителі наших доль не прагли, аби "кріпосні актори" грали щиро. Вожді, самі не будучи щирими, не маючи жодних переконань, окрім єдиного — треба хапати ікру червону жменею, як у моєму "Вовкулаці", поки дозволяє

народ хапати, не вірили в щирість. Я, та й не лише я, був у їхніх очах смішним Дон Кіхотом соціалістичної ідеї. Соціалістичної, бо в "Людях на землі" я писав про те, як мусили б ми жити за соціалізму. Це моя фраза тих років. Ось чи не найбільша трагедія мого покоління: ми були щирі у своїх мріях про суспільство соціальної справедливості, а в наші мрії вони не вірили. Ми були дурненькими ягнятами в отарі, у якій порядкували вовки.

Загалом я досить тверезо поціновував кожен свій твір. Звісно, на шкалі цінностей, доступній моєму духовному розвиткові. Але з романом "Люди на землі" — ніби якесь затемнення на мене найшло. Я був певен, що написав значний твір. Можливо, причиною тому був стан мого здоров'я в середині сімдесятих. До мене уперше прийшов Біль. Я й досі не знаходжу пояснення тому станові. Як і медицина. Біль приходив до мене ще двічі — у сімдесят дев'ятому і у вісімдесят четвертому-п'ятому... Раптово починав боліти один з нервових вузлів, кожного разу — в іншому місці. Медицина шукала традиційні хвороби. Знаходила. Але такого Болю ті хвороби не мусили б давати. Біль тривав рік, півтора. Біль був такий гострий, що я не міг заснути впродовж довгих місяців. Жодні заспокійливі ліки не допомагали. Допомагало врешті-решт лише Халеп'я. Уже готового до смерті, уже прагнучого смерті як порятунку від Болю, мене привозили на мою садибу і тут залишали в самотині. Скільки місячних і не місячних ночей виходив я по своєму садові, просячи у Бога смерті! Минали місяці самотності, тиші, і Біль потроху вщухав. Але Біль руйнував психіку. Після багатоденного, багатомісячного Болю я міг думати про єдине: дітей своїх. Особистість з її переконаннями, ідеалами на якийсь час ніби зникала. Залишилася людська малість з її суто земними, біологічними прагненнями. Не знаючи про це, багато що в моїй творчій біографії важко зрозуміти.

Найлегше пояснити больові приступи нервовою виснаженістю організму. Усе своє життя, відколи пишу, я працюю без вихідних, практично — без відпочинку, я взагалі не живу — я працюю. Окрім досить короткого сну. Нині я все частіше думаю, що той Біль — наслідок вимушеного роздвоєння особистості. Ніби сигнальний дзвінок про

небезпеку. І звучав він тоді, коли реальності буття примушували мене писати не те, що я хотів би писати Втім, можливо, і навпаки: я писав не те, що мусив би писати, уже в результаті духовної деградації, виснажений, вимучений, розіп'ятий Болем. Так чи інакше, а верстку книги "Люди на землі" я вичитував з відчуттям свого творчого успіху. Уперше трохи протверезив мене Гри-гір Тютюнник, коли я приніс верстку до видавництва "Молодь". "Погану книгу написав ти, Володю..." — мовив Григір, коли ми палили в коридорі. Я, звісно, протестував. Мусило минути чимало часу, перш ніж я погодився з Григором. Втім, чи у всьому погодився? Внутрішній протест супроти приватної власності, хапання за солодкий для моєї душі міф про суспільство соціальної справедливості — усе те досі є в мені. З тим усім, мабуть, і помру. Я — за переконанням — комуніст; не в політичному, а у високому, християнському, гуманістичному значенні цього слова, досить-таки забагнюченого політичними реаліями останніх десятиліть.

Не боюся писати про це навіть тепер, коли подібні ідеї вкрай непопулярні. Скажу більше: у душі чи не кожного художника живе співчуття до слабшого і покривдженого, віра в людину як духовну особистість, надія на можливість суспільства соціальної справедливості. Переконання мої не мають жодного відношення до так званої Комуністичної партії, у якій я перебував чверть століття. Повертаючись до книги "Люди на землі", нагадаю, що десь у ті ж роки я написав оповідання "Хата" — з реалістичними, часом жорстокими картинами села, з правдою про голод тридцять третього року: "А тут голодний рік ударив, люди мерли, як мухи. Йоська похоронним уліз, умів він так — в'юнком, цього не відбереш, їздив конячкою по селу і мерців з хат забирав, а колгосп за кожного закопаного по двісті грамів хліба йому виписував..." Як ця вся правда монтується з "рожевим трагізмом", за висловом однієї читачки, "Людей на землі"? Не знаю. Для того й пишу цю повість, аби зрозуміти.

Гортаю олишівського альбома. Тоді я ще вирізав із газет і наклеював на альбомні сторінки свої "твориння". Тривало, правда це недовго. Так ось, напередодні "першого року семирічки" (п'ятдесят восьмий?)

сотворив я поему "Романтики". Григорій Желепа, наш співробітник, маючи хист до малювання, зобразив два молоді натхненні обличчя на тлі індустріального пейзажу. Спішно замовили кліше в Чернігівській цинкографії. І в новорічному номері порадували ми читачів "Голосу колгоспника" моєю геть графоманською, ще й напівграмотною, поемою: "Посуньтесь, грізні гори. Гей, космос! Поклонись. Ми сповнені задору, як і діди колись, що, юну республіку складаючи по гвинтах, безстрашно ішли на бій, на смерть. Міщан, боягузів і нитиків з рядів наших чистих геть... Моє покоління не брало Берліна у громі гармат і заліз, та в нього по-справжньому доля орлина, велика мета — комунізм". І так далі. Що графоманія, ще й безграмотна, у цьому сумніву немає. Питання в іншому: наскільки щиро це усе писалося? Думаю, що досить щиро. І через якихось три роки так само щиро — оповідання "Колесо", "Соломинка", "Злодій" та інші, геть відмінні, як написали б тодішні критики, за своїм ідейним спрямуванням... Жертва ідеологічних наркотиків, якими нас щедро пригощали з дитинства? Частково так. Але було й інше — бажання бачити навколишній світ таким, яким він мусив би бути, але не був. Ідеалісти, романтики, наївники, дурні — називайте як хочете, але це — було. І щось від того ідеалізму-романтизму залишилося на все життя. Хоч як уперто нас від нього відучували...

Щойно мені виповнилося вісімнадцять. Я — черговий у райкомі партії. Тоді були обов'язкові чергування активу по вихідних, святах. Заходить перший секретар райкому. Колишній матрос. Високий, ставний, у незмінному, військового покрою френчі, галіфе. Строга хода, строге, владне обличчя. Доповідаю про дзвінки з сіл, з області. І раптом (досі в пам'яті — залитий вересневим сонцем хол райкому, мій схвильований, тремкий голос): "Мені уже вісімнадцять. Я хочу бути комуністом, хочу вступити до партії..." І я прошу в колишнього матроса, який видається мені кришталево чистим, зразком комуніста, рекомендацію. Можна з цього поривання сьогодні сміятися, можна мати мене за дурня зеленого, але — не кар'єриста. Кожне слово моє було щирим, щирим було моє хвилювання. І можливо, уже у вісімнадцять літ став би я комуністом, якби не критична статейка про збирання врожаю в Олишівському районі, яку я написав до обласної газети. Статейка з'явилася через декілька днів після

тої розмови, районне керівництво страшенно розгнівалося. І мені вже довелося думати не про вступ до партії, а — як утриматися в редакції. А десь під зиму першого секретаря райкому, з якого я тоді "писав своє життя", з величезним тріском зняли з усіх його постів. Відкрилося, що добрий десяток років, відколи він кермував комуністами Олишівщини, його дружина, ніде не працюючи, отримувала платню в місцевій школі. Та й не тільки це. Правда, подібні "зловживання службовим становищем", як тоді писали, не завадили колишньому матросові пересісти в крісло директора хлібозаводу в Чернігові і спокійно досидіти в ньому до пенсії…

Що ж, і на сонці є плями, — так я намагався зберегти а душі юначий романтизм. Але надто багато плям було на сонці. Здається, у п'ятдесят восьмому році газета наша стала "чотириполосною". Мене призначили завідувати відділом листів і культури. З'явився новий редактор, поповнивши ряди героїв мого майбутнього роману "Катастрофа". Невдовзі — і його заступник. Не хочу називати справжнього прізвища — уже у вісімдесяті роки він тяжко захворів і переселився до іншого світу, де навряд чи є партії і редакції газет. Спершу ми з Борисом Павловичем вельми затоваришували. Було в ньому щось справжнє, міцне, селянське. Він і статурою своєю нагадував дубовий окоренок. Ходив трохи розвалькувате, але ноги на землю опускав твердо, наче печатки ставив. А над усім тим, справжнім, земним, висіла невидима ідеологічна хмара. Він прийшов до нас прямісінько із партійної школи, і вся духовна сутність Бориса Павловича складалася із старанно завчених у аудиторіях тої школи ідеологічних формул та лозунгів. Іншої освіти практично не мав: сім класів у селі, служба в армії і — армійська вечірня десятирічка.

Я тоді вже думав і нині думаю: як легко, виявляється, ідеологічній машині обтюкати з живого дерева усі зелені гілки і залишити, справді, самий окоренок. Наприкінці нашої спільної в Олишівці роботи мої з Борисом Павловичем стосунки звелися до виключно офіційних вітань. У моєму щоденнику зберігся запис (від 3 жовтня 1960 року): "І ось знову сиджу вранці в редакції "Голосу. Обдумую враження від моєї мандрівки по Шевченківських місцях Чернігівщини. Зайшов заступник редактора, буркнув: "Хай живетовариш Дрозд!" Відповідаю: "Хай живе товари З…!"

Товариша ми уже не були. Невдовзі доля розвела нас — ліквідували Олишівський район. Борис Павлович "пішов" по партійній лінії. Наприкінці шістдесятих він працював другим секретарем райкому на півночі Чернігівщини. Розповідали, що, виступаючи на партактиві, він сказав: "Отаких, як Дрозд і Гуцало, нам треба розстрілювати, а не панькаться з ними!.." Саме тоді я потрапив у відповідь на Пленумі ЦК КПУ нашого ідеологічного секретаряхіміка (за роман "Катастрофа", Гуцала теж покритикували — за повість "Родинне вогнище"). Найцікавіше, що, з погляду Системи, якій Борис Павлович служив вірою і правдою, він мав певну рацію. І не через те, що ми з Євгеном Гуцалом претендували на якусь там революційність, ні. Але ми належали до того покоління, яке дозволило собі засумніватися у доцільності Системи. Аби тоталітарна Система могла існувати якомога довше, вона мусила у кожному поколінні робити відповідну селекцію. Обрізати, так би мовити, живі гілки, про що я писав ще в шістдесяті роки в оповіданні "Сад". Звичайно, це не було моє відкриття. Про неминучість подібної селекції попереджав ще Достоєвський. Він визначив і її періодичність — кожні тридцять років. Рівно через тридцять літ після "відстрілу" тридцять сьомого року заговорив про нього і Борис Павлович…

Але усе це — пізніше. Поки що я — романтик. Будую соціалізм, а про комунізм — мрію. Пишу до газет нариси про ударників комуністичної праці. Борис Павлович пише до районки передові статті про комуністичну мораль і проповідує, навіть серед колег по редакції, Моральний кодекс будівника комунізму. А за чаркою, ми ще спілкуємося, навчає мене іншій, чиновницькій моралі. У моєму щоденнику збереглося декілька його заповідей: "Ніколи не обговорюй директиви, а виконуй їх. Якщо й маєш особисту думку, тримай її при собі. Не критикуй, ніколи начальство: якщо воно заслуговує на критику, його покритикують інші, ті, хто над ним, хто зверху. Інакше спершу критикуватимуть тебе…" І таке інше. А потім ми помічаємо, що Борис Павлович виписує собі гонорар за передовиці про комуністичну мораль, втричі більший, аніж належиться. І навіть постанови райкому партії, надруковані в газеті, розмічає як власні творіння. Колеги мої перешіптувалися потайки; роботу в Олишівці знайти важко. У мене ж — ні двора, ні кола, ні сім'ї; і я почуваюся певніше. До

всього — романтичний поборник соціальної справедливості. І я запитав у Бориса Павловича, як він так хитро розмічає собі гонорар. Борис Павлович, не знітившись і на мить, відповів: "Бо партійне слово — слово настановче, і ціна йому мусить бути більша, аніж якомусь там нарисові..." І завершив черговим повчанням про комуністичну безкорисливість. Я, базуючись на засадах високої комуністичної моралі, запропонував, аби ми обоє відмовилися від гонорарів за публікації у своїй газеті. На користь держави. І одразу написав відповідну заяву. Борис Павлович ідею теоретично підтримав, але заяви не написав. І я місяців з декілька не одержував гонорару. А він, незважаючи на мої кпини, незворушно розписувався у відомості, старанно перелічував гроші і клав до кишені свого чорного кітеля...

А потім у редакції олишівської районки з'явився випускник столичного університету Іван Куштенко, нинішній український прозаїк. З його з'явою війнуло в наших задушливих кабінетах київськими національними пристрастями. Наставав час українського культурного пробудження. У кінотеатрах демонструвалася "Поема про море". З ім'ям великого романтика Олександра Довженка наше покоління стукалося в двері історії. Сержант Іван Драч ще стояв у караулі і слухав, як по радіо читає свої поези юний Микола Сом. Газети друкували портрети молодого, вродливого лісоруба Дмитра Павличка. Я завчав напам'ять вірші Тамари Коломієць з її першої збірочки "Пролісок". Журнал "Зміна", майбутній "Ранок", надрукував на своїх сторінках анкету, в якій просив читачів поділитися своїми враженнями від його публікацій. Я написав у анкеті, що час вимагає нової, правдивої літератури, а багато публікацій "Зміни" такі солодкі, що блювати хочеться... І разом з анкетою одіслав свої "Березневі малюнки". Невдовзі з редакції надійшов лист, підписаний Володимиром Дардою. Про мої новелки Володимир Дарда відгукнувся схвально і попросив, якщо буду в Києві, завітати до редакції.

Я приїхав до столиці на зимову сесію (уже навчався в університеті) і одного дня з хвилюванням переступив поріг редакції "Зміна". Мене негайно запросили до кабінету головного редактора. Головний закликав ще кількох працівників. "Так це ви той Дрозд, якому хочеться блювати од

наших матеріалів?! — почув я несподівано — чекав же на розмову про мої новелки. — Та ви знаєте, що варто мені подзвонити до ректора — і ви негайно вилетите з університету!.." Одне слово, одержав я по саму зав'язку. Таким було моє перше знайомство з літературним процесом у Києві…

Коли я вискочив з тої ідеологічної сауни, Володимир Дарда співчутливо подав мені рукопис "Березневих малюнків": "Мабуть, ми надрукували б, але тепер — самі розумієте. Пишіть, у вас є певні здібності…" Але після того випадку я не писав досить довгенько. Правда, регулярно їздив на засідання обласного літературного об'єднання до Чернігова. Там я уперше побачив Євгена Гуцала, ще студента Ніжинського педагогічного інституту. Був його творчий звіт. Євген приїхав з валізою, повною рукописів. Розкрита валізка стояла біля його ніг, він нагинався, брав черговий аркуш з віршами і — читав… Тоді ж, на запрошення Івана Куштенка, до Олишівки приїхав університетський танцювальний ансамбль "Веснянка". Ірина Жиленко, одна з солісток самодіяльного ансамблю, прихворіла і не змогла приїхати в Олишівку. Нам судилося зустрітися дещо пізніше. З ансамблем виступали київські поети Володимир Підпалий і Петро Засенко. Так я уперше почув і побачив справжніх — столичних — поетів. Уже в Чернігові ми з Євгеном Гуцалом прийматимемо Миколу Сома і, проводжаючи його на автобусну станцію, сперечатимемося, кому з нас нести за Миколою його плащ… Микола Сом здавався метеором, що залетів щасливим випадком у наш провінційний Чернігів з далекої літературної Галактики…

Іван Куштенко став тим каталізатором, який активізував у душі моїй національні почуття. Народився я північніше Чернігова, до кордону з Білорусією та Росією було кілька десятків кілометрів. Мова в селі — ані українська, ані російська чи білоруська, мова — "петрушинська". Втім, у тих місцях кожне село має свою мову. Коли мене уперше переклали на білоруську, сестра Марія, гостюючи, прочитала і радісно мовила: "Осе вже ти, Володю, пишеш по-нашому…" Виховувався я, головним чином, на російській літературі. Школу закінчував українську, але в російськомовному Чернігові. Якби я мав за що навчатися, вступав би до

Московського університету і, мабуть, прозу свою писав би на тодішньому "государственном языке". Перші вірші писав російською мовою. І в Олишівці спершу, як уже згадував, розмовляв культурно…

Але було в душі щось те, що закладено в нас природою, Богом чи батьком з матір'ю. Оце "щось" і розбудив Іван Куштенко. А може, прийшов час йому прокинутися. Як і кожен неофіт, я виявився "правішим од папи". Я зробився нетерпимий, обривав кожного, хто розмовляв по-російськи. Хоч колеги цілком справедливо нагадували мені, що і я ж донедавна — "штокав". Борис Павлович визнавав лише російську мову, хоч, звісно, свої партійні передовиці писав "по-простому", газета була українська. І одного вечора ми з ним засперечалися. Дискутували гостро, до пізньої ночі, ще й — на вулиці, уже залишивши редакцію. Пам'ятаю — падав перший сніжок, а ми з Борисом Павловичем біля редакційних воріт трохи не за груди хапалися. Уяву про мої погляди дають рядки із записника, зроблені, правда, трохи пізніше, коли я мандрував по Шевченківських місцях Чернігівщини, у знаменитій Качанівці: "Боже мій, яка краса! Оце сиджу, читаю Тарасів вступ до "Гайдамаків" і думаю: "Рідна моя, рідна Україна! Забита, загиджена, всі цураються тебе. А яка ж ти чудова і зваблива, моя Роксолано… І отут, перед тінню моїх славних предків, клянуся писати тільки від щирого серця, тільки те, у що вірю. Клянусь писати лише те, що дасть якусь користь народові. Клянусь тобі, земле качанівська, зрошена кров'ю І потом і сповита натхненням великих творців і мислителів, клянусь тобі, народе мій український…" Усі ми, як мовиться, щось подібне проходили, тож — не сміймося з юначого пишнослів'я. Останні романтики двадцятого віку. Уже діти наші — інші, навіть ті, які ходять на мітинги з жовто-блакитними прапорами чи голодують на майдані біля Верховної Ради. Ми не були політиками, ми були таки романтиками. Сперечаючись із шовіністами, ми цитували Леніна. Роботи Леніна з національного питання один час були для нас і щитом, і мечем…

Минуло з тиждень після нашої запальної дискусії з Борисом Павловичем — і я почав відчувати навколо себе дивну порожнечу. Пізніше щось подібне відчуватиму навколо себе у рідній Спілці письменників після

кожного грому з керівних вершин на свою адресу і — звикну. Пізніше навчуся з виразу обличчя секретарки досить точно визначати, як на даних етапах ставляться до мене "угорі". Навіть — із голосу в телефонній трубці. А тоді, в Олишівці, усе це було в первину. Редактор пробігає мимо, ледь кивнувши. Навіть прибиральниця редакції дивиться на мене співчутливо, як на безнадійно хворого. Розмови в редакційних кабінетах стихають, коли я переступаю поріг. На планівках мені вже не доручають готувати матеріали на дальші, святкові, номери. І тільки Борис Павлович вітається, як завжди, улесливо-приязно, уважно вимацуючи мій стіл, де стоси бібліотечних книг, вузькими монгольськими очима. Нарешті, коли бухгалтер нагадує про борг, який я брав у редакційній касі, коли їхав на екзаменаційну сесію ("Ти ж, Григоровичу, не забудь, бо раптом відчалиш од нашого берега, а мені — хоч слідом біжи..."), я запитую: "Що сталося?!" — "А хіба ти досі не знаєш? Борис Павлович написав на тебе "тєлєгу"? в райком, а мо' — і ще куди..." — "Яку, — "тєлєгу"?" — не розумію. "Ну, доповідну. Про твоє політичне обличчя..." Я іду в кабінет заступника редактора: "Що ви там написали на мене у райком?!" — "Що вважав за потрібне, те і написав. Це мій партійний обов'язок. Таким, як ти, не місце в радянській пресі!"

Аж ось — і телефонний дзвінок. Викликає до себе перший секретар райкому партії. Георгій Васильович Дзись. Пізніше він зробить солідну кар'єру. Працюватиме в ЦК КПУ, заступником міністра легкої промисловості, керуватиме, здається, Держпланом. У Києві я жодного разу не переступлю порога його високих кабінетів. Хоч, звичайно, міг би. На жаль, я ніколи не умів користуватися з подібних знайомств. А може, і не жаль. Зате тепер ніхто не зніматиме копій з моїх запобігливих послань до керівників республіки. І ніхто не здаватиме в макулатуру моїх книг, подарованих з улесливими автографами високим державникам застійних часів. А за той вчинок в Олишівці я досі вдячний Георгію Васильовичу. Він поклав "тєлєгу" заступника редактора, як тоді казали, під сукно. Але "провести відповідну роботу" зі мною — вважав за свій обов'язок. І ось я — в кабінеті господаря району.

Дзись — високий, ставний, у сірому, добре зшитому костюмі. Галіфе і кітелі потроху виходили з моди, їх доношувала стара партійна і чиновницька гвардія.

Багато б я дав нині, аби мати в руках "доповідну" Бориса Павловича. Все ж перший донос на тебе, як і перша любов, пам'ятні на все життя. Потім буде їх чимало. І в пресі, і не в пресі. Але це — перший. Доповідна була довга, Георгій Васильович прочитав для мене лише уривки з неї. Усього не пригадаю, тридцять з гаком років минуло. Найголовніше, окрім, звісно, ярлика націоналізму, звинувачення: я критикував у розмовах з колегами товариша М. С. Хрущова, нібито він багато роз'їжджає по світу, транжирить народні гроші, а життя людей від того не кращає, навпаки. Слова були приблизно мої, сказані із півроку тому, отже, уже тоді — занотовував... А ще я засуджував товариша Семичасного за те, що той назвав письменника Пастернака свинею... Ще я високо поціновував роман Дудінцева "Не хлібом єдиним". Далі цитувалися мої слова, мовлені під час запальної вечірньої суперечки, — про Україну, українську мову... Виховну бесіду Георгій Васильович підсумував приблизно так: "Ти, Володимире, людина ще дуже молода. Тобі ще жити й жити. Але можеш і підковзнутися. Ніхто тебе не підтримає, закони життя жорстокі, особливо якщо схибиш по лінії політичній. Іди і працюй. Але думай над кожним своїм словом, перше ніж випустити його з вуст. Ми усі тут, незалежно від посади, люди маленькі. За нас думають десь там, угорі. А нам треба тільки виконувать..."

Коли Хрущова зняли з усіх його посад, я служив у Чернігівському військовому училищі льотчиків. Був у звільненні у місті. Вертався з обласної бібліотеки через центральний майдан, раптом—до мене гукають: "Товаришу Дрозд!" Обертаюся — Борис Павлович. Приїхав на якусь нараду з району, де був партійним керманичем. І я запитав свого колишнього колегу:

— То що, Борисе Павловичу, я мав рацію, критикуючи свого часу Хрущова, а ви помилялися?

— Ні, шановний, — твердо мовив Борис Павлович. — Ти не мав рації. Якщо я в чомусь і помилявся, то помилявся разом з партією. А ти ішов не в ногу з партією. У цьому й була твоя принципова помилка…

Ходити в ногу мене гаразд так і не навчили, навіть у війську. Або я наступав на п'яти, або наступали мені, коли відставав. Не навчили і повертатися за командою "Кругом!". Одна з причин, через що я вийшов з партії ще до її заборони. Втім, імітувати ходу в строю таки навчили. Інакше б я не пробув у партії чверть століття. Багато чого розуміючи і багато чого знаючи. На обов'язкових політзаняттях у війську мені дозволяли читати класиків марксизму-ленінізму. За три роки служби я прочитав десятки томів Леніна. І багато справді вражаючих документів, які тільки нині раптом відкривають для себе вчорашні партійні функціонери, співці "зорі комуністичної", ніби щойно на світ народившись, я знав уже тоді. Але ставився до партії тверезо, як до риштування, на якому трималося в державі все — економіка, політика, культура. І залишки романтизму ще жили в мені — хотілося вірити в реальність щасливої комуністичної буду-чини. Партія попри всі помилки та й — злочини мала хоч якийсь сенс, поки та віра жила в людях. І ще одне, суттєве. У шістдесят шостому, коли я вступив до партії, я вже добре знав, перевірив на собі: державна ідеологічна машина здатна на все. Мені ж хотілося вижити і зберегти себе як письменника. До певної міри мені це вдалося. Все інше — трагедія. Моя. Особиста. І навіть у цій повісті-шоу, форма якої передбачає душевний стриптиз, я тої трагедії майже не торкався…

Історія з доносом мала продовження. Невдовзі я написав гумореску "Кіт" і надрукував її в "Голосі колгоспника". Ішлося в гумореску про голову сільської Ради Мірошниченка, який, страждаючи од випитого напередодні, в празник храмовий, нудиться на роботі, а потім іде на похрамини, кажучи до виконавця: "Як хто приїде з району, скажеш — голова на виробництво пішов…" Головне в гумореску — досить точний зовнішній портрет Бориса Павловича. "А ето діло слід обсмоктати", — пробурмотів він, нахилившись над склом. У ньому, як у дзеркалі, відбивалася рожева голова Микола Давидовича, і справді схожа на

котячу. Крізь вузькі щілини у складках шкіри очі дивилися так ніжненько та улесливо, що, здавалося, поклади їх на хвильку у воду — і вони розтануть, як найсолодший цукор… Половину голови його півмісяцем охоплювала лисина. Посередині, трохи вище лоба, чорнів ніжний пушок, як у триденного рябого курчати…" Словесний портрет райцентрівські жінки одразу ж розшифрували. У редакції не вмовкав телефон. Дзвонив кудись і Борис Павлович, зачинившись у кабінеті, по міжміській. А через кілька днів у обласній газеті "Деснянська правда" з'явилося: "З останньої пошти. "Ето діло слід обсмоктати". Замітку підписав Л. Серебряков, редактор городнянської районної газети. "Коли вийшов номер газети, сміялися, певно, двоє: автор гуморески і редактор. Читачам же гумореска "Кіт", надрукована в олишівській районній газеті "Голос колгоспника", не здавалася смішною. З дивовижною легкістю пера в цій, з дозволу сказати, гуморесці змальовано портрет… голови сільради: "Волохатий, худий, з великою круглою головою, немов гарбуз". (Тут уже — одверте пересмикування з боку Л. Серебрякова. Бо перед цитованими ним словами ще було одне речення: "Мірошниченку снився кіт". Отже, в цитованих рядках — портрет кота, а не голови сільради). А далі в рецензії — зовсім уже як у моїй майбутній "Катастрофі". Згадайте стиль героя роману Гужви. "У гуморесці ідеться не про конкретну людину. У даному разі це — узагальнений образ голови сільради, людини, яка керує місцевим органом державної влади. Весь цей час Мірошниченко смакує головотяпську фразу: "Ето діло слід обсмоктати".

Фрази я не вигадував. Це були улюблені слова Бориса Павловича…

Отакі були перші політичні в пресі звинувачення на мою адресу.

Пізніше освічені критики писатимуть про "Катастрофу" майже такими ж словами.

А що я намалював у гуморесці портрет свого дорогого колеги — щиро каюся.

Хай Бог вибачить нам гріхи нашої молодості, такої вже далекої.

10. "Меч Мухи"

Мабуть, немає у світі людини, яка б не припустилася вчинків, за які їй пече сором впродовж усього життя. І чим ближче до старості, до тої межі, за якою доведеться звітувати за вчинене і не вчинене, тим гіршими стають давні спогади. Кажуть, Бог вибачає кожному, хто щиро покається. Але чи вибачимо свої гріхи ми самі собі? Суд власної совісті — якщо совість у людини є — буває нещаднішим, аніж Страшний суд по той бік межі…

Але усвідомлюємо і те, що наші гріхи — не тільки наші. Коли іржа роз'їдає риштування великої держави, чи винен гвинтик, що й на ньому — іржа? А ми таки були гвинтиками, хоч як би намагалися сьогодні про те забути. Одні — меншими, інші — більшими, але були. Головне ж, на якомусь етапі життя нам подобалося тими гвинтиками бути. Психологічно де можна зрозуміти. Хай ти — крихітний гвинтик, гаєчка, коліщатко, зате — величезної машини, яка гуркоче, працює, мчить. Наприклад, частинка паровоза, що уперед летить, як у добре відомій з дитинства пісні "Наш паровоз вперед летит, в коммуне — остановка!.." Далі остановка римувалося зі словом "винтовка". Хай у руках твоїх — не гвинтівка, лише — перо. Але й перо у ті достопам'ятні для мого покоління часи, як відомо, прирівнювалося до штика…

Мало хто з мого покоління не скупався в тій ідеологічній купелі. Щасливці, кого природа уже з дитинства наділила тверезим розумом, що не піддається жодній романтичній спокусі. А може, і не такі вже вони щасливі. Ми, хто таки скупався, виростали душею природно — із словесного гною до сонця, до правди. Виростаючи, ми здобувалися на безцінний духовний, моральний досвід. Саме тому, мабуть, шістдесятники так багато зробили з літературі. Особливо ті з нас, хто не почувався у житті й літературі, як на сцені, не намагався виглядати кращим, аніж він є насправді, мужньо зазирав до власної" душі, скаламученої, але живої. Після з'яви роману "Спектакль" я скрізь

заявляв: усіх своїх негативних героїв пишу із себе. Аби не подумали мої дорогі колеги, що головного героя роману письменника Ярослава Петруню я списав із когось із них… Хоч мене в Ярославі Петруні не так уже й багато: дитинство, поїздка в Терехівку, та ще — деякі зовнішні обставини, пов'язані з прем'єрою вистави в Чернігові.

На початку своєї літературної кар'єри я написав повість "Шустик". Надрукована вона уперше майже через тридцять років. Повість про те, як "маленька людина", гвинтик бюрократичної машини, вичавлює із своєї душі раба, намагається стати Людиною. Шустика я знав особисто (прізвище, звичайно, змінене). У повісті описано контору колишньої Красилівської МТС, неподалік Чернігова. І водночас Шустик — у чомусь і я сам. Я теж усе життя вичавлював з душі своєї раба. Десь у році шістдесят другому, коли я раптом опинився між землею і небом, позбавлений роботи, критикований, гнаний, розповідав я художниці Аллі Горській про свої відвідини у пошуках роботи одного високого начальника: "Вийшов з-за столу мені назустріч, руку подав…" — "Невже — навіть руку подав?" — іронічно перепитала Алла. Вона це уміла — скупим, влучним словом діткнутися саме того вузлика в тобі, захворювання якого ти й сам не помічав, бо ще — не боліло. А очі Алли Горської світилися співчуттям до мене. І мені раптом відкрилося: попри всі мої тодішні гостросоціальні писання, попри весь мій тодішній опозиційний вираз обличчя — звичка до рабства жили в мені. Справді, начальник підвівся, руку подав… Пізніше, у війську, головне для мене було — вижити душею. І я вижив. Інакше б не написав того, що я написав, будучи солдатом. Але звичка до зовнішньої покори, своєрідна соціальна личина "Білого коня Шептала" ще довго трималася на мені. Пам'ятаю, яких зусиль коштувало, коли я вже працював після війська старшим редактором, не підхопитися з-за столу, коли до кімнати заглядав директор видавництва. І я почав писати повість "Бабай", досліджуючи соціальну хворобу страху перед начальством, перед Системою, зазираючи насамперед до власної душі…

Але повернімося на Чернігівщину, в далеку юність. Для відвідувачів Музею потрібні колоритні факти. Потрібна лінія життя і творчої діяльності

письменника. Зафіксована в документах і експонатах. Звичайно, на стіні, під склом, висітиме перший номер газети "Комсомолець Чернігівщини". Газета в моєму архіві не збереглася, але можна замовити в бібліотеці копію. Я ж добре пам'ятаю той номер. На першій сторінці — моя розповідь про молоду доярку. І фото доярки, зроблене Григорієм Бібиком, нашим фотокореспондентом. Матеріал цей — рана в душі моїй. Досі.

На початку грудня п'ятдесят дев'ятого року у газетах з'явився Указ про ліквідацію декількох районів Чернігівської області. Потрапив під той адміністративний ніж і Олишівський район. Розпад райцентрівської бюрократичної імперії — тема окремої розмови. Свого часу, після "Катастрофи", я намірювався писати роман "Виверження". Саме про колоритні, трагікомічні дні й тижні цього розпаду. Але так його і не написав. Можливо, вплинула-таки катастрофа з "Катастрофою". А найшвидше, відчув, що це буде, до певної міри, ходіння по колу, а повторюватися в писаннях своїх я ніколи не любив. Через два тижні після Указу і наша районна газета перестала існувати. Як і сам райцентр. І розповзлися ми, службовці районні, по світу, як мишенята… Мене ще раніше "засватали" до редакції обласної комсомольської газети, яка мала виходити з нового року. І ось із середини грудня я — в Чернігові. Уже на мені — галіфе обласного покрою. Завідувач відділом. Поки що редакція тулилася в приміщенні обкому комсомолу. Там, у коридорі, біля колони під "малахіт", редактор новоствореної газети Борис Іваненко познайомив мене з літпрацівником мого відділу Євгеном Гуцалом. "Історична зустріч…" — іронізував я, тиснучи Євгенову долоню. Другого дня ми з Євгеном Гуцалом уже бродили по Чернігову, шукаючи житло. Зняти кімнату у перенаселеному місті нам довго не вдавалося. Аж поки, їдучи з Києва, я не познайомився з жінкою, яка мала на виданні дочку. Мабуть, згоджуючися здати кімнату в своєму будинкові по вулиці Мурінсона двом холостякам, та ще й — журналістам, вона мала свої плани. Планам тим не судилося здійснитися… Хоч ми й прожили в затишному котеджику близько року. На жаль, меморіальної дошки на стіні котеджу уже не повісиш, бо нема його, нині на тому місці — новий мікрорайон. Але сама вулиця існує. Уявляю, як сперечатимуться

нащадки, чиїм іменем — Євгена Гуцала чи Володимира Дрозда — її назвати. Зарані поступаюся перед Євгеном Гуцалом... На тій вулиці він написав свої перші (і прекрасні!) оповідання. Можливо, в цьому допомогло йому сало, посилки з яким Євген регулярно одержував з рідної Вінниччини. Сало вінницьке я теж куштував, про що Євген досі мені нагадує, але сотворити щось подібне воно мені не допомогло. Втім, я ще носив галіфе і було мені не до літератури... Сьогодні, коли мене на зустрічах з читачами запитують, як я став письменником, я розповідаю казочку: "Завідував я відділом обласної газети, почувався начальничком обласного масштабу. А літпрацівником у моєму відділі працював Євген Гуцало. Євген мочав писати прекрасні оповідання і друкувався. І я подумав своїм чиновницьким мозком: якщо пише й друкується мій підлеглий, то мені, його керівникові, і сам Бог велів. Бо ж, згідно з ієрархічною драбиною, я мушу бути і розумніший, і талановитіший... І я — почав писати..." Насправді ж до літературних хоромів серйозно стукатися я став пізніше, коли Євгена уже не було в Чернігові, коли з мене зняли моє галіфе і я відчув світ довколишній на дотик, живою шкірою...

Про галіфе обласного масштабу я вже мовлю виключно як про символ. Символ приналежності до керівної касти. Бо на той час я уже прикостюмився, навіть краватку купив, на гумовому ошийнику, бо не вмів зав'язати нузол. Втім, високій цій науці і досі не вивчився. Якби не Микола Жулинський, який, крокуючи по науково-адміністративних сходинках, навчився в'язати вузли краваток, я так ніколи б і не окультурився. Окрім костюма, придбав я темного плаща (сталисті макінтоші уже відживали свій вік, у них доходжували персональні пенсіонери) і темного фетрового капелюха з широчезними крисами. Ще мав я люльку, вершком якої слугувала голова Мефістофеля. Набивши люльку тютюном "Золоте руно", я виходив з обкому комсомолу, де спершу містилася редакція, перетинав скверик і випливав на широчезний майдан у центрі Чернігова. Тут хода моя ставала особливо поважною, я ніс себе обережно, ніби боявся розхлюпати. А може, то костюм, плащ і капелюх несли мене, як уже в наші дні дотепно підмітив Микола Жулинський. Життєписи наші з Миколою Григоровичем схожі, обоє ми виросли з гіркоти дитячої, сирітської, з чорнозему, я — чернігівського, він

— волинського, обоє тяжко творили себе, і, можливо, він розуміє мене більше, аніж хто інший.

І ось я вже на майдані, вистеленому давнім, ще дореволюційним клінкером. Державна строгість на моєму обличчі, такому вилицюватому, поліському, репаному, як кажуть у нас, та ще — під ширококрисим капелюхом. Ноги торкаються клінкера м'яко, майже нечутно, лише поли прорезиненого плаща шерхотять та потріскує вогонь у люльці, пахкаючи в небо пахучим "золоторунівським" димком. Часом мене перестрівали односельці з Петрушина, які тут піджидали автобуса, щоб їхати на Ялівщину, околицю міста, де була надія притулитися в кузові попутної або колгоспної машини. "Невже-бо се ти, Володю?" — з сільською безпосередністю запитувала яка-небудь тітка з кошовкою за плечима, в куфайці, переперезаній картатою вовняною хусткою. "Так, це — я!" — відповідав і, кивнувши головою, спроквола ступав далі. Одного осіннього дня рвучкий вітер зірвав з мене капелюха якраз посеред майдану і покотив по клінкерній пустоші. Дрібним переступом наблизився я до свого ширококрисого німба, але капелюх, наче живий, покотив колесом далі. Не міг же я, наче сільський простак (пізніший вираз Віталія Коротича — про наших читачів), бігти слідом — на майдані було повно люду, усі, здавалося, мене знають і всі зирять тільки на мене… Пізніше я цей випадок "подарував" Петрові Харлану, герою роману "Вовкулака". Тепер думаю: якщо коли-небудь вдячні чернігівці захочуть встановити пам'ятник творцеві "Вовкулаки" та інших численних писань, кращої композиції (Володимир Дрозд наздоганяє власного капелюха, дбаючи про свій авторитет в очах простого люду) їм не придумати. Дарую цей словесний ескіз творцям майбутніх гранітних обелісків…

Якось на засіданні Президії Ради СПУ я повідомив Євгену Гуцалу, що відступив його славному імені вулицю Мурінсона… На її початку буде табличка: "Вулиця названа ім'ям визначного українського письменника Євгена Гуцала, який на древній сіверській землі їв вінницьке сало і писав свої перші оповідання", — ділився я перспективами культурного розвитку Чернігова. Євген Пилипович наполіг, аби розповів читачам повісті, як гнівався я, коли він пив серед вулиці дешеве натуральне вино з пляшки.

Тож виконую волю героя цього документального твору, зберігаючи для історії ще один хвилюючий факт з життя нашого славного новеліста. По дорозі з редакції на вулицю Мурінсона Євген Гуцало купував пляшку найдешевого вина (коштувало воно тоді сімдесят сім копійок), розкорковував і випивав нахильці посеред хідника. Така розкутість працівника редакції обласної газети, та ще й — мого підлеглого, звичайно, шокувала мене...

Колектив редакції молодіжки сформували за два тижні до Нового року. Але, чим ми займалися ті два тижні, не знаю. Планували, радилися, тягали по кабінетах столи й стільці, одне слово, гніздилися. Коли ж прийшов час здавати до друкарні матеріали першого номера газети, виявилося, що здавати нема чого. Головне ж, не було, як кажуть газетярі, "гвоздя" номера. І ось я узявся того цвяха забивати: передноворічний вечір молодої (передової) доярки! Редактор за цю ідею ухопився обіруч і йшов па всі поступки. Машину — будь ласка, фотокореспондента — теж. "їдьте, хлопці, їдьте, — метушився Борис Васильович, — од вас залежить доля першого номера!" Як людина він і тоді був м'який, поступливий. Правда, мав суттєвий недолік: боявся начальства. Було цікаво спостерігати, про це пізніше ходили анекдоти, як вивітрювався демократизм з нашого редактора, коли лунав телефонний дзвінок і секретарка повідомляла, що його чекають "угорі". Тремтячими руками Борис Васильович накидав на шию зашморг краватки, вбирався поспіхом в піджачок, обсмикував поли і — біг... Через двадцять п'ять літ цю його рису підмітив і сказав про неї з трибуни з'їзду письменників України Іван Драч. Слід віддати належне Івановій мужності: Борис Васильович ще керував відділом ЦК КПУ. Нині, коли Бориса Васильовича, як жартують письменники, "здали в архів" (він очолює Головне архівне управління), мені вже тої Іванової мужності не потрібно.

Сідаючи до обкомівської "Волги", я почувався людиною, на яку покладено місію історичної ваги: порятувати перший номер майбутньої газети. Григорій Бібик на задньому сидінні блимав фотоспалахом, випробовуючи апаратуру. "Куди їдемо?" — запитав шофер. "По київській трасі!" — коротко скомандував я. І ми помчали у невідомість. Уже

сутеніло. Десь в одному із сіл, що по трасі, передова доярка починала порати корів, гадки не маючи про свою майбутню славу. І ти таки знайшли її, героїню свого репортажу! Знайшли аж у Кіптях. По-перше, справді юну і досить вродливу. По-друге, справді передову: усі корови розтелилися, і вона надоювала найбільше молока. По-третє… Третє — це уже цілком залежало од мого газетярського таланту, од моєї фантазії. Од мого цинізму, якщо сказати правду. Тоді я, звісно, з цього, морального, боку себе не оцінював. Я був молодий бюрократичний вовк, що вийшов на полювання. Хіба вовк задумується про жах смерті і біль своєї жертви? Цинізм роз'їдав наші душі, а ми ще й тішилися, що ми — такі бойові, динамічні, рвучкі і позбавлені всяких там моральних забобон, моральних гальм. Років через п'ять, у тому ж таки Чернігові, уже втиснутий у солдатського мундира, я вивчатиму духовну сутність фашизму (там, у фотокінолабораторії ЧВВАУЛ, написано триптих "Фашизм") і гірко дивуватимуся схожості тоталітарних Систем і сформованих ними характерів. Тоді ж у когось із істориків зустріну вибачальну тезу про те, що, мовляв, Христос і Антихрист, за логікою речей, мусять мати дещицю спільноти. Трохи пізніше дійду думки, що в двадцятому віці не було Христа, а були — самі Антихристи.

Але поки що я далекий од подібних самооцінок та Історичних паралелей. Поки що я запитую свою героїню: "У гуртку самодіяльності береш участь?" — "Ні, слон на вухо наступив…" — "Книги читаєш?" — "А коли їх читати, підмінної на фермі нема, ні празника у нас, ні вихідного". "Ну, хоч на танці до клубу ходиш?" — "Ой, я так натанцююся за день біля корів…" Але відступати нам не було куди, уже — ніч, а завтра "гвоздь" номера має бути в друкарні. Сфотографувавши героїню майбутнього святкового репортажу коло корів, бредемо потеки по фермівському багну та грязюці до її домівки. Машина чекає нас коло правління колгоспу на рятівному асфальті. Я намагаюся з усіх сил розговорити доярку, вхопитися хоч за якусь ниточку, навколо якої можна виплести сюжет. Григорій Бібик мовчки плуганиться слідом, у його черевиках давно повно води. На моїх ногах — ще олишівські хромовики, і я сповнений попри всі труднощі газетярської професії натхнення і запалу.

І ось ми — у хаті героїні. Хата як хата, дві кімнати, кухня з піччю. Я бігаю очима по стінах, по столу з двома цеглинками магазинного хліба. Але на стінах — матір'ю вишиті рушники і стандартна репродукція, з трьома мисливцями… На лежанці — підручники за десятий клас, героїня минулої весни скінчила школу. Ну, це вже щось: вечорами передова доярка готується до вступу в сільськогосподарську академію. Це можна написати і не запитуючи про її плани: хто не мріє про вищу освіту? Я зазираю до світлиці: ліжко, стіл, телевізор, а біля стіни — щось громіздке, обшите полотном. "А це що у вас?" — запитую з легким тремтінням у голосі: передчуття! "А це піаніно сестра з Німеччини прислала, щоб у нас постояло, вона там — за військовим замужем…" І — геніальна ідея народжується в моїй газетярській голові. Юна передова доярка — за піаніно! Я вже чую текст неперевершеного репортажу: "А вечорами, повернувшись із ферми, молода, трудівниця сідає за піаніно, і кімнату наповнюють чарівні мелодії життєрадісного Бетховена…"

Чого коштувало мені умовити героїню репортажу та її матір розшити полотно, в якому пересилали з Німеччини піаніно! І ось — полотно розшито, одкинуто до стіни, передова доярка — за музичним інструментом. Григорій Бібик метушиться навколо, він теж професійно схвильований: обіцяється блискучий фотокадр. Доярка кладе пальці, темні од роботи, порепані, в мозолях, на білі клавіші… Руки, правда, як граблі,—уперше в житті за піаніно. Я трохи згинаю їх у ліктях, домагаючись більшої природності. І — фотоспалах. І — ще. "Обличчя! — гукаю я. — Роби задумливе, мрійливе обличчя, ти граєш, ти вслухаєшся у звуки класичної музики, ти культурно відпочиваєш після роботи, твоя душа співає!.." Героїня стомлено, жалібно усміхається, прагнучи догодити настирливим газетярам. Нарешті ми дякуємо і поспішаємо на трасу, до машини. І вже ми знову — в цивілізованому світі. У затишній машині. І мчимо у місто. Нічною трасою. Ми майже щасливі. Ми веземо "гвоздь" номера. По-думки я вже пишу репортаж. Уранці його треба покласти на стіл редактора. І Григорій Бібик усю ніч кадруватиме знімок. На першу сторінку, на чверть її формату: молода доярка за піаніно. Ми — молоді, енергійні, перспективні. Ми не усвідомлюємо що чинимо. Ми

усвідомимо це, хоч — значно пізніше. І в цьому єдина надія, що нам — проститься…

Я досить швидко, маючи вже газетярський досвід, "вписався" в обласну молодіжку. Трохи не в кожному номері друкувалися мої матеріали. Фейлетон, нарис, репортаж — був "майстер на всі руки". Документальні повісті диктував на машинку в номер. Запам'яталося, як брав інтерв'ю у самого Павла Тичини до його ювілею. Поет прийняв мене в своєму домашньому кабінеті у Києві. Я вперше був у квартирі столичного письменника… Сама квартира і її умеблювання не прикувало моєї уваги, усе те я мав за прояви міщанства. А кількість книг у стелажах мене приголомшила. До книг я ніколи не був байдужий. Відповідаючи на мої газетярські питання, Павло Григорович (певно, мав мене за студента) перепитував вибачливо: "Може, вам гроші потрібні?" Він допомагав тоді багатьом студентам. Мені не потрібні були гроші, мені потрібна була правда, яку великий поет, якщо й знав, не наважувався сказати навіть самому собі. Втім, і я не допитувався у нього правди про час, у який йому випало жити і творить. Обидва ми у тому газетному інтерв'ю орали поле, відведене нам згори, не роблячи спроби переступити його межу. Ходячи по кабінету, Тичина зазирав до мого блокнота, в якому я нотував його відповіді, дивувався з мого почерку: "Ой складна душа у вас, юначе, ой складна…"

Душа, можливо, і справді складна. З "простою" душею нема чого робити в літературі. Коли я кажу жартома, що усіх негативних героїв пишу із себе, у цьому жарті е і доля істини. Я — частина суспільства, в якому живу, і разом із суспільством я трудно ступав по сходинках буття нашого, не обминаючи жодної. Хвороби суспільства — і мої хвороби. Янгол ще жодної правдивої книги не написав, правдиві і глибокі книги здатна написати лише людина, в душі якої — і щось від чорта. Я "сотворив" Петра Харлана, Шишигу, Сластьона, Петруню, але це ще не доказ того, що я — кар'єрист. Якби був ним справді, писав би у застійні десятиліття щось інше, протилежне, бо не вони обіцяли тоді "підвищення" по літературній службі. Зерна кар'єризму у душі, звісно, були. Можливо, написавши ці образи, я не дав розростися

кар'єристичному бур'янові у своїй душі. Але не менше підстав маю я твердити й інше: усіх своїх позитивних героїв пищу теж із себе. І Поночівна з роману "Земля під копитами", і Софія Богомолець з "Дороги до матері", і Михайло Решето з повісті "Ірій", і Кузьма, син Семирозума, з роману "Листя землі", і навіть Семен Корбут з далеко не найкращої повісті моєї про колгоспне життя — це все теж я. Будь-який образ художній, якщо він виписаний душею, а не лише рукою, — самовияв, саморозкриття, самосповідь письменника. Творити янгола з письменника — перша ознака провінційного, зашореного мислення. Перечитайте уважно "Дневник" Тараса Шевченка — кожна сторінка його свідчить про ЖИВОГО письменника. Або — щоденникові записи Володимира Винниченка. А які ЖИВІ, які ЛЮДИ Толстой і Достоєвський з усіма їхніми внутрішніми бореннями, моральними муками, болісними пошуками усього того високого, що ми звемо БОГОМ. Саме живою, животворною силою душі художника, опріч, звісно, таланту, визначається його вплив на майбутні покоління. Якщо мистецтво розуміти як Мистецтво, а не прихалупку до політики...

Історія ЖИВОЇ душі письменника — це і є чи не найправдивіша історія часу, в якому він живе. Бо саме в письменницькій душі акумулюються всі плюси і мінуси епохи. І коли я сміюсь і плачу над собою, юним галіфетчиком, це сміх і плач не лише над самим собою. Як би ми не ставилися до минулого в залежності від наших політичних поглядів, мусимо визнати: суспільство було поділене на дві касти — тих, хто "загадував" (новотвір колгоспного часу; бригадир загадує на роботу), і тих, хто робив, хто руками чи мозком будував соціалізм... Ще декількома роками раніше того, хто "загадував", досить легко було відрізнити від того, хто справді працював. Навіть зовні. І справа не лише в чорних "Волгах", хутряних шапках чи пальті, пошитому у спецательє. Їх, хто "загадував", вирізняв навіть вираз обличчя, владного, впевненого, ситого... Перехід із касти до касти, звісно, відбувався, на те — і соціалізм... Рідше — з вищої до нижчої (пам'ятаєте анекдот про вареники в макітрі?..). Частіше касту "вищеньких", як любить казати мій халеп'янський сусіда, поповнювали вихідці з низів. Проривалися до "вищеньких" найактивніші, але — не найрозумніші. І в цьому— одна з

причин застою, загнивання тогочасного суспільства, його розумової деградації. У романі "Вовкулака" вітчим допитується в Андрія Шишиги, чи він прямо розписується, чи вже — косо… Якщо косо, то це вже він "пішов угору", резолюції накладає, уже він "загадує". Той же Шишига, втрапивши до будинку, де мешкає, хто розписується косо, ще на сходах завважує: пахне курячими котлетами. Цю деталь мені підказала моя кума поетеса Людмила Скирда, вона на таких деталях зналася. Перехід із нижчої касти до вищої означав розрив (внутрішній, і це — найстрашніше) із середовищем, у якому людина досі існувала. На дещо примітивному рівні це описано мною у ранній повісті "Маслини". Герой цієї повістини соромиться власної сестри, селянки, яка принесла братові у його установу, його "канцелярію" сільського гостинця. Більш поширеніший варіант — у романі "Спектакль", коли Ярослав Петруня перед телекамерою "єднається" з "хлібодарами", своїми недавніми односельцями, яким нині — абсолютно чужий. Усі ми в тій чи іншій мірі брали участь у подібних спектаклях. Досі не можу без сорому згадати, як ми з Юрієм Щербаком у далекій Каракалпакії — теж перед телекамерою — "збирали" бавовну. Ми вийшли з автобуса, нам дали торби.

Ми ступили декілька кроків по плантації, старанно схиляючись над розкритими коробочками бавовни — поки працювала телекамера. Для програми "Час". Щойно телекамера змовкла, у нас забрали торби і знову запросили до комфортабельного, обладнаного кондиціонерами автобуса. На нас чекали у райцентрі. Були дні радянської літератури в Узбекистані, У районному Будинку культури мене попросили виступити з привітанням, і я розпочав приблизно так: "Дорогі бавовнярі!.." Потім мені розповіли, що в залі сиділи працівники районних установ, чиновницька братія. Бавовнярі були в полі. Виступали ми недовго: на нас чекав банкет…

Але і це — зовнішнє. Головне — моральні уроки поколінь, їх викладає Андрію Шишизі його мати, проводжаючи на "службу": "Кажуть на біле чорне, і ти кажи — чорне, а кажуть на чорне біле, і ти кажи — біле…" У моєї мачухи був брат, який постраждав на початку тридцятих років, потрапив до Сибіру, але якось виборсався і незадовго до війни приїхав на

гостини у рідне село. Зібравши за столом братів своїх і сестер, почав: "Врем'я таке, дорога рідня, настало: кажуть на біле чорне, і ви кажіть — чорне, а на чорне кажуть, що се — біле, і ви повторюйте — біле, хоч очі ваші інше бачать. Якщо хочете вижити і приліпитися до жисті нової...". Нові покоління народжувалися із вродженим моральним дальтонізмом, ішов природний вибір. І не вина наша в тому, а наша трагедія. Щоб бачити світ таким, який він є насправді, потрібна операція. У декого саме життя здирало з очей більма, дехто у результаті тяжкої роботи душі прозрівав сам. А більшість аж до наших днів жило з більмами на очах.

Так було ситніше і спокійніше.

Відчуття приналежності своєї до "вищеньких" — хвороба душі, характерна для епохи. А може, характерна вона взагалі для людського поспільства, для того його прошарку, який — із грязі та в князі... Але в тоталітарну епоху хвороба ця чи не вперше стала масовою і набула виразно політичного забарвлення. Особливо небезпечною вона була для "ранніх" галіфетчиків. Я позбувся її лише в армійські роки. Кинутий у казан з окропом, як у відомій казці, я не зварився, як сподівалися ті, хто кидав, а — внутрішньо зміцнів. Пізніше, коли займав деякі посади на літературному Олімпі і з'являлися умови для рецидиву згаданої хвороби, мене уже рятував вроджений гумор. Я навчився сміятися із самого себе і цим — рятувався.

А в Чернігові на початку шістдесятих галіфетна хвороба все ще роз'їдала душу мою. До редакції надійшов лист із рідного мого Петрушина. Комсомолка і комсомолець обвінчалися в церкві. Беру в обкомі машину, їду в Петрушин розбиратися. У той Петрушин, який ще пам'ятає мене голим, босим, голодним. У той Петрушин, де я донедавна радів шматкові соняшникової макухи. Проїжджаю повз школу, на ґанку якої я ревів, випадково перевернувши в шкільному буфеті чашку з чаєм, яким пригостила мене у голодному сорок сьомому вчителька. Проїжджаю повз клуб, під долівкою якого (був лаз) я пробирався на кіносеанси і одного разу трохи не задихнувся у вузькій норі. Усе це треба знати, аби зрозуміти мене, раннього галіфетчика... Наказую шоферові

зупинитися біля колгоспної контори, виходжу з машини, ввічливо, але відчужено вітаюся до дядьків, які курять на ганкові. Заходжу до кабінету голови колгоспу, з головою уже вітаюся за руку, як рівний з рівним. А може — і дещо зверхньо, все ж — приїхав з області: "Що це у вас тут твориться? До вінчання комсомольці докотилися..." А між тим з обома — і комсомольцем, і комсомолкою — я сидів свого часу в одному класі.

Досить точно ознаки тої хвороби описано в романі "Спектакль": "... Ось ми з ним виходимо з машини, ідемо по колгоспному полю, з руками, закладеними за спину; я відстаю від головного (агронома) на крок, копіюючи його ходу і його скупі, значимі рухи, а колгоспний бригадир дріботить збоку; жінки, привітавшись до нас, знову згинаються над рядками буряків, головний розпікає бригадира, прополку затягли, тепер доводиться поспішати, а де поспіх, там і огріхи; я нахиляюся, заклавши ліву руку за спину, правицею вириваю у прополеному ряді свиріпку і з докором мовлю до колгоспниці: "Да, багато бур'яну залишаєте..." — кидаю свиріпку їй під ноги і обережно, щоб не забруднити рукавів застебнутого на всі ґудзики і гаплики кітеля, ляскаю долоня об долоню, струшую липкий після недавнього дощу чорнозем; колгоспниця випростує спину, спирається на держално сапки і дивиться на мене, в очах її сміх і жалість, але я ще сліпий і бачу лише самого себе..."

Не менше сліпий був я ще і в Чернігові, хоч уже й перебрався з кітеля та галіфе в імпортний костюмчик. Кермував тоді комсомолом Чернігівщини Степан Несторович Муха, пізніше, впродовж багатьох "застійних" років, — голова КДБ України. На зорі своєї кар'єри він "прославився" тим, що з його наказу у древньому Чернігові було зруйновано дзвіничку дванадцятого століття, а на її місці збудовано... громадський туалет. Про це свого часу писало багато московських видань. Уже тоді Степан Несторович умів підтримувати в обкомі комсомолу військову дисципліну. Коли він викликав когось до себе в кабінет, апаратчики бігли перечеплюючись ногами об килимову доріжку... Образ подібного комсомольського ватажка я пізніше виписав у оповіданні "Холодні сніги", видрукуваному в першій моїй книжечці. Дякувати долі, воно не привернуло особливої уваги критиків, сховалося

за більш гострим і принциповішим оповіданням "Колесо". Та й людина, з якої був списаний той характер, навряд чи опустилася до читання якоїсь там новелетки. А між тим. в основу сюжету було покладено добре відому на Чернігівщині історію з мільйоном гусей, що його зобов'язався виростити з ініціативи Степана Мухи комсомол області. Було закуплено сотні гусят, але вони майже всі попливли за прибутною деснянською водою. "Хіба ви комсомольський працівник? — каже головному героєві його недавній товариш. — Хіба ви товариш, друг? Чинуша. Злий, бездушний чинуша..." І далі: "Дмитро завжди відчував себн на вершині, а десь там, унизу, люди, немов чахлі низькорослі ялинки, деруться по крутих схилах. А він гордо стоїть з високо піднесеною головою, такий близький і такий недосяжний..."

І ось саме Степан Несторович Муха уподобав моє газетярське перо. Намірившись розігнати комсомольське керівництво району (а він на дрібниці не розмінювався, розмахував адміністративною косою широко), Степан Несторович брав із собою в поїздку мене. У його чорній "Волзі" я об'їхав трохи не всю Чернігівщину. Секретарі райкомів уже знали: якщо Муха приїхав із журналістом Дроздом, треба спішно шукати нову роботу. З підказки Степана Несторовича (та й без підказки — хіба довго назбирати "жучків"?) я писав критичний матеріал на цілу газетну сторінку або й на весь розворот. А через декілька номерів у тому ж "Комсомольці Чернігівщини" з'являлася під рубрикою "Слідами наших виступів" відповідна постанова бюро обкому комсомолу...

І прозвали мене на рідній Чернігівщині — "Меч Мухи".

Найсумніше, що якийсь час я цим прізвиськом пишався.

Прости нам, Господи, гріхи наші!

Просити б вибачення у людей, але — у кого?

Мине декілька років, і отакі ж, передові, комсомольці та комсомолки повчатимуть нас, молодих літераторів, з трибун та в листах колективних, як треба і як не треба оспівувати героїзм радянських трудівників...

І ліпитимуть нам зловісні політичні ярлики.

Усі ми побували — там...

І вищенькі, і нижченькі...

11. Любов моя до вродливої свинарки, "дело о бороде" і — копчений окіст у чорній "Волзі"

Газетярські професійні ігри в ім'я "ударного матеріалу", одну з яких я описав вище, досить часто мали сумне продовження. Газети експериментували над живими людьми. Наприкінці п'ятдесятих років в одній з центральних газет з'явився фотопортрет свинарки з Чернігівщини Віри С. Звичайно, передової, звичайно, закоханої в роботу на колгоспній свинофермі, про яку мріяла усі десять років... Усе, як тоді було прийнято в газетярській, Ідеологічній практиці. Але не це було головним у газетній публікації, яка мене вразила. Головним було — надзвичайна врода дівчини. Фотографували її взимку, у білій вовняній хустці. На довгих віях, здавалося, іскряться сніжинки. А очі!.. Снігуронька... Мені було літ вісімнадцять, і я, звичайно, закохався. Я написав Вірі, і вона — відповіла! Просто мій лист у глухе поліське село прийшов одним із перших. Пізніше Віра не те що не відповідала, а й не читала листів: їх набралося декілька мішків. Писав дівчині, здається, увесь особовий склад доблесних Збройних Сил Союзу. Слава упала на Віру справді — як сніг на голову. А газети, журнали тиражували портрети вродливої свинарки. На Віру уже працювала Система, творячи з неї чергового пропагандистського ідола. Як трохи пізніше з космонавтів. У менших, звичайно, обласних масштабах. Уже Віра повчала не лише, як вирощувати поросят, а і як жити, як думати. Повчали, звісно, од її імені газетярі, інструктори партійних комітетів різних рівнів. Це вони писали за Віру статейки і

тексти її виступів. У колгоспі теж спішно створили "сприятливі умови" для передової трудівниці; як це тоді робилося — загальновідомо.

Якось я привіз у редакцію обласної газети свій матеріал з Олишівщини. Раптом покотилося по редакційних кабінетах: у головного редактора — Віра С., буде її зустріч з колективом газетярів. Так я уперше її побачив. Віра розмовляла з журналістами цитатами із статей, ними ж таки написаних. Парадокс доби: творіння газетярів їх-таки ж тепер повчало. Уже лежав на ній ідеологічний глянець. А вроди була справді надзвичайної. Народися вона пізніше — беззаперечна, поза конкурсами, "міс Україна", з усіма валютними й іншими наслідками для неї. Ми і нині підторговуємо дівочою красою, але уже — без "передових показників". Віра пам'ятала про мого схвильованого листа. Але ми перекинулися після зустрічі з редакційним колективом лише декількома словами, уже на сходах. Біля під'їзду редакції на неї чекала чорна "Волга" з обкомівськими номерами, аби везти на нову зустріч з трудящими обласного центру…

Я довго дивився вслід машині. І повертався у свою Олишівку, як у в'язницю. Що була Олишівка без Віри? Вечорами я бродив порожніми редакційними кімнатами і складав вірші. Запам'яталися лише два рядочки: "Ти уранці спішиш до своїх поросят, і я за тобою — подумки…" Це був час, коли я остаточно вирішив своє життя присвятити літературі. Досі я вагався, бо мав ще одну пристрасть — шахи. В Олишівку приїхав кандидат у майстри з шахів. Завітав, звісно, і до редакції. Я проводжав гостя до готелю. Як зараз пам'ятаю — вітер жене куряву по олишівському "Хрещатику", назустріч нам бреде череда колгоспних корів, а я схвильовано (вісімнадцятилітній) признаюся кандидатові у майстри: "Оце ніяк не вирішу, чому присвятити своє життя — шахам чи літературі?" — "А де тут можна зіграти в шахи?" — запитав гість. "Так ось, по дорозі, в парткабінеті!" — заспішив я. Кандидат у майстри залишив мене над шаховою дошкою у читальні, сам пішов до кімнати завідуючої парткабінетом. Двері лишилися відчиненими, я диктував зроблені мною ходи. І, не дивлячись на шахову дошку, гість одна за одною виграв у мене три партії. Складаючи шахові фігурки, я вже твердо

знав, що виберу в житті,— звичайно, літературу… (Втім, можливо, та шокова шахотерапія вбила в мені непоганого шахіста, хто знає…). Так чи інакше, я вже вибрав літературну стежку, Головне ж, Віра С. вписувалася в мої літературні плани. Звичайно, я писатиму роман, звичайно — про колгоспне життя. Його головною героїнею стане Віра, з якою ми одружимося. Рано-вранці вона поспішатиме на ферму, а я — сідатиму до письмового столу. Подумки я з нею не розлучатимуся — образ вродливиці увічнюватиметься на сторінках моєї книги. Коли Віра повернеться, погодувавши свиней, я уголос читатиму їй написане. Віра підказуватиме мені деталі, бо ж хто краще знає проблеми сучасного села і колгоспного виробництва. Моя героїня правофлангова епохи і водночас мій критик, мій перший читач…

Невдовзі, правда, я вже був закоханий в іншу Віру — Олишівську аптекарку, яка щойно закінчила технікум у Києві. Юне серце таке перемінливе!..

А газетна вітровиця навколо Віри С. потроху затихла. З'явилися, вимагали уваги нові газетотворні ідоли. Як жартували обласні газетярі, Віра С. вийшла в тираж… Минуло років зо два чи й більше. Уже в ранзі завідуючого відділом обласної молодіжної газети потрапив я на північ Чернігівщини. Якісь два десятки кілометрів відділяли мене від села, звідки — Віра С. І я раптом поїхав. Хоч їхати довелося засніженою дорогою, у кузові вантажної машини. "Віра С. у вас працює?" — запитав жінок, що стояли біля кормоцеху. "А, маяк! — не вельми зичливо засміялася одна з них. — Працює, працює, не все ж їй по городах засідать, минулася коту масляниця…"

Я зайшов до свинарника, на який показали жінки. День видався морозний, і в сараї було повно густої, липкої пари. У тім оболоці я ледве розгледів Віру. Вона розносила відрами харч, виливала в корита. Була вона в гумових чоботях, у клейончатому фартусі, завинена по самі очі картатою хусткою і вже мало чим нагадувала ту, з фотографії, Снігуроньку. Хіба що очі — колишні, вони усе ще хвилювали мене. Але розмова наша не клеїлася. Ми сиділи в холодній, обвішаній гаслами і

графіками розтелів, кімнаті відпочинку тваринників (слово яке!..) і намагалися знайти ниточку, яка нас один час хоч трохи єднала. Але Віра не була зі мною одверта. Все ж дещо вдалося випитати. Десь колись комусь із керівників району вона не догодила. Одного разу не поїхала з ними на "пікнік", іншим разом замкнулася в готельному номері від захмілілого галіфетчика. Голову свого колгоспу покритикувала на обласній нараді... Потім повернувся з армії її наречений, почав ревнувати — і до листів, і до поїздок з начальством на всілякі урочисті зібрання. І Вірі врешті-решт підрізали крила. Елементарно — зрівняли з усіма свинарками. І перестала вона бути передовою... Та й ім'я надто наялозило очі читачам, газетярі швиденько знайшли нових "маяків".

Дуже типова історія. Моя сестра Марія скоро по війні працювала ланковою, ходила теж у передових, уже її внесли у список на високу урядову нагороду. Але перестала бути передовою в один вечір — відмовившись поїхати по льон з бригадиром, відомим у селі бахуром... Система легко садовила людей за червоні столи президій, легко викидала їх геть. "Пожували-пожували мене і — виплюнули, — казав колись нам, ще молодим секретарям Київської письменницької організації, Юрій Збанацький, уперше за багато років вертаючи із зібрання уже не начальником літературним. — І вас, хлопці, пожують — та й виплюнуть..." На ці слова дотепний Петро Осадчук відповів так: "То вас, Юрію Оліферовичу, хоч довго "жували", років з тридцять, а нас — невідомо..." Правда, мого кума дорогого Петра Осадчука "жують" і досі. Країна будується, перебудовується, переперебудовується, а Петро Ілліч — незмінно в президіях... Щаслива доля. Гідна подиву політична пластика. Зате й мені, його кумові, за спиною Петра Ілліча — затишніше.

Що головне в нашому житті? Колись, ще дочка моя була маленька і я гуляв з нею в сквері, подібне запитання я поставив дідові, що вже був на дев'ятому десяткові літ. Я тоді вже записував спогади для майбутнього роману "Листя землі" і з тим дідом зазнайомився. І мовив він так до мене: "Єдине, що тобі, сину, по* раджу: не пускай у свій дім комісарів..." Виявляється, ще на початку двадцятих він мав жінку-красуню. Але прийняв на квартиру комісара з якоїсь київської установи. Той комісар

звабив його дружину, забрав її з собою в світлу комуністичну далечінь. Відтоді мій знайомий і вікував життя сам. Якби я дожив його віку і який-небудь молодик попросив і в мене поради як жити, я б йому відповів: "Головне — вдало вибрати кумів, а все інше — саме прикладеться..." Мої куми нині — знані по всій Україні, та й далеко за її межами. Двоє моїх кумів — Юрій Костенко і Людмила Скирда — на високих міжнародних орбітах. Розповідають, що Павло Загребельний, коли головував у Спілці письменників, засідання секретаріату розпочинав так: "Ну, свати, що будемо робити з українською літературою?.." Я ж, зібравши своїх численних і славетних кумів біля святкового столу, уже вправі запитувати: "Ну, куми, що будемо робити з нашою суверенною Україною?.."

Пропоную: список кумів моїх викарбувати на мармуровій стелі золотими літерами і так започаткувати експозицію Музею живого письменника.

У шістдесят першому році, повернувшись з відрядження, я під враженням розмови з Вірою С. написав досить гостру статтю: "Хто погасив маяк?" Обласні газети, і партійна, і комсомольська, відмовилися її надрукувати. Я передав рукопис кореспондентові однієї з центральних газет. Статтю уже набрали було, але гранки прислали обласному начальству, аби ознайомилося воно і благословило. Але хто ж благословить критику на самого себе? Повторювалися олишівські історії. Високе начальство висловило своє незадоволення "єтим писакой". В одному з кабінетів обласний галіфетчик повчав мене: "Ти запам'ятай назавжди — там, де їси, не треба с..." Уперше я відчув себе хоч ще і в макітрі, і в маслі (згадуючи відомий анекдот), але вже — на краю посудини...

Але я ще не розумів, що то — початок порятунку: і душі моєї, і мого таланту, якщо Бог хоч крихтою його наділив мене.

Поза макітрою з варениками опинився я, надрукувавши у "Комсомольской правде" фейлетон "Дело о бороде". Правда, зрозумілим

це стало трохи пізніше. Одразу ж після публікації — жодної реакції "вищеньких". Знайомі по кутках, озираючись довкола, тиснули руку: "Ну й здорово ж ти його..." Я, наївний, почивав на журналістських лаврах, листи од читачів приходили десятками. А починалося "дело о бороде" так. Наш редакційний художник Володимир Ємець (нині — відомий чернігівський живописець) відростив бороду. А секретарем обкому комсомолу став Леонід Палажченко. Широкознаний пізніше як ватажок луцьких і чернігівських комуністів, Герой Соціалістичної Праці. Справжня слава, правда, прийшла до нього уже на завершенні його кар'єри у зв'язку з відомим соціальним вибухом у Чернігові... Побачивши в редакції бородатого художника, він наказав строго і недвозначно: "Немедленно сбрить!.." Оскільки в Радянській конституції не було записано про заборону будівникам соціалізму відрощувати бороди, Володимир Ємець наказу не виконав. Одного разу Леонід Палажченко завітав на наші комсомольські збори і знову побачив бородатого художника: "Как?! Ты меня ослушался?! Вон из собрания!"

І тут у душі моїй увімкнувся механізм, з тих механізмів, які в кінцевому результаті і вирішили історичну долю нашого покоління, порятувавши його для майбутнього. Так чи інакше, рано чи пізно, а цей механізм вмикався у кожного з так званих шістдесятників. Механізм протесту супроти самодурства чиновницького засилля. З часом він переріс, ще гаразд самими нами не осмислений, у протест супроти тоталітарної Системи. Я весь ще був у галіфе, як у цинковій труні; і водночас— було в мені щось більше за мене, ординарного чиновника, те — що вибухнуло. Колись, коли я ридма ридав, дізнавшись про смерть вождя і учителя народів Сталіна, батько мій, простий, не вельми освічений колгоспник, з гнівом і розчаруванням вигукнув: "Невже і ви отак житимете, як ми вік прожили?!" З гарячковістю юного фанатика я запевняв батька: "Так! Так!" Під гіпнозом ідеологічної машини. Тепер виявилося, що ми не те що не хотіли, ми — не могли так жити. Душі наші не витримували, протестували. І ось вибухнуло: я того ж вечора написав фейлетон. Про свого начальника Леоніда Палажченка. Згадав і розказану ще Герценом у "Колоколе" історію про чиновника, якого теж переслідувало самодурне начальство (сто літ тому!) за носіння бороди.

Провів, так би мовити, чіткі паралелі… Думаю, що я гаразд не усвідомлював, що чиню, коли опускав до поштової скриньки конверт з рукописом. Треба знати тодішній чиновницький Чернігів, обласну ієрархічну драбину, де кожен "сверчок знал свой шесток", аби зрозуміти, що це уже — бунт. Втім, чому лише — тодішній? Через двадцять сім років у "Литературной газете" я надрукував статтю "Так вернется ли их время?". Були там факти і з чернігівського життя-буття. Коли я з'явився невдовзі після публікації у своєму Петрушині, добрі люди сповістили: дзвонив чернігівський прокурор, розпитував, яких батьків я син, хто мої діди-прадіди… У ті дні, розповідають, небезвідома, нині — персональна пенсіонерка, Марія Григорівна бігала по кабінетах ЦК і вигукувала із щирим обуренням: "Хто такий Дрозд, щоб таке про нас писати?!" Правда, часи вже були не ті…

Газета "Комсомольская правда" досить швидко фейлетон надрукувала: відлига… Цього разу не було ні дзвінків з високих кабінетів, ні звичних попереджень. Система автоматично відторгла мене: чужий. Начальники, які ще вчора поблажливо поплескували мене по плечу: "Ти, Володю, на коні!" — сьогодні дивилися крізь мене, наче крізь скло. Я вже для них не існував. Перебуваючи у відрядженні в Ніжині, я побачив біля готелю облвиконкомівську машину. На переднє сидіння вмощувався один з таких недавніх моїх зичливців, керманич культури Чернігівщини. Я теж збирався вертатися до редакції: "Ви — у Чернігів? Підхопите? Я — миттю, лише валізку з номера заберу". Завжди приязний, аж улесливий (то ще були часи, коли дрібні керівники остерігалися сваритися з газетярами — все ж око вищого начальства), господар машини зиркнув на мене крізь скло дверцят, як на ворога: "Ти що ж це, хлопче, по своїх б'єш!" І — до шофера: "Поїхали!" Дверцята зачинилися, машина рвонула у бік чернігівської траси. Я залишився сам, відторгнений вовчою зграєю… Чи не тоді народився в мені цей образ, що став досить поширений після "Вовкулаки", після статті "Так вернется ли их время?".

Уже я був не в зграї…

А вовча зграя в Чернігові раювавла. Переляк короткочасної відлиги в суспільстві скоро минувся. Зграю поповнили молоді вовки із ще міцнішими зубами і справді вовчим апетитом до земних благ. Десь року вісімдесят п'ятого до мене в Халеп'я нежданно приїхав мій армійський командир, підполковник запасу Анатолій Шевченко. Відслуживши чверть століття у війську, він примостився "коло вищеньких" — головою обласного товариства мисливців і рибалок. Був, так би мовити, в обслузі вовчої зграї. Щедрі мисливські і рибальські угіддя Чернігівщини використовувалися місцевими верховодами вельми своєрідно. Завдяки багатству сіверянської природи і близькості до Києва вивершувалися фантастичні чиновницькі кар'єри. Найвищі "вожді" у вихідні поспішали на державних, звісно, машинах на благодатну Сіверянщину — уполювати пригодованого кабанчика чи лося, відстрелити качку, теж вигодовану для таких забав, половити рибки у спецставках... Угодити їхнім смакам — означало для місцевих князьків проторювати стежечку вгору, на столичні керівні пагорби. Та й плани і графіки постачання досить часто "утрясалися" біля мисливських вогнищ, в мисливсько-рибальських спецбудиночках... До речі, блискучу повістину про таке спецполювання на дикого кабана написав ще в застійні часи Петро Дідович, теж один із шістдесятників. Хоч із скороченням, але ми змогли надрукувати її в журналі "Київ",

Так ось, приліпився Анатолій Васильович до вищеньких, але не надовго. З'їли його ті, хто теж хотів прислужувати вищеньким і мати з того свою дещицю благ. Кажуть, що за соціалізму не було конкуренції. Була, та ще і яка! Конкуренція зубів, конкурс зубів. У підполковника Шевченка, до речі, цікавого, самобутнього художника, зуби виявилися не вовчі, а так собі — травоїдні. Зграя і відторгла його. Я записав тоді спогади Анатолія Васильовича, вигнанця з чиновницького раю, про декілька років його перебування, хай і в ролі обслуги, у райському саду. Страшно і нині читати ці спогади (уривок із них я й надрукував у статті "Так вернется ли их время?"). Страшні вони навіть не тим, що зблизька бачиш, як жиріла певна каста на тілі народному. Врешті-решт, як би ми не перебудовувалися, завжди знайдеться кому пити кровицю з людей. Естафету привілеїв, як ми вже бачимо, сьогодні досить вправно

підхоплюють інші, молодші, демократичніші… Страшний, безберегий цинізм касти, "беспредел" демагогії і корисливості. Поки я з наївною щирістю дурня відстоював у романі "Люди на землі" моральні засади розвинутого соціалізму, під тентом того так званого соціалізму каста влаштувала елементарну дармову годівницю для себе і своїх ближніх. Ще й нагло мріяла про те, аби так само велося в майбутньому їхнім пещеним діточкам. Але, мабуть, не судилося…

За чверть століття життя написало епілог мого фейлетону "Дело о бороде". Маю на увазі широковідомі нині чернігівські події вісімдесят дев'ятого року. Зіткнення чорної "Волги" зі стрічною машиною на вулицях, як звикли писати місцеві журналісти, древнього і вічко молодого міста. Від зіткнення розчахнувся багажник "Волги" з облвиконкомівськими номерами, і виголоднілий чернігівський люд побачив у багажнику копчений окіст, якого вже не бачив багато років на вітринах навіть кооперативних крамниць. Стихійний мітинг. Чорну "Волгу" натовп котить на майдан перед обкомом партії, ще керівної, ще правлячої. По тій самій вулиці, якою їхав у свій Пакуль герой мого роману "Вовкулака" молодий вовк Андрій Шишига… Натовп вимагає зустрічі з Леонідом Палажченком. Чи згадував Палажченко "Дело о бороде", коли чернігівський люд гнав його а трибуни і — з посади? Навряд, такі люди ревізією власної душі не займаються. А мусив би згадати, бо коріння його поразки, його життєвого краху, та й політичного, — там, у тій давній історії. Народ не можна вічно мати за дурня і стояти над ним з батогом. Рано чи пізно, а він — збунтується. Нащадки більшовиків, маючи за плечима чималий досвід бурхливої політичної боротьби, мусили б про це пам'ятати. Що ж, ожиріння касти впливає і на її мозкові клітини.

При цьому Леонід Палажченко не був у Системі випадковою людиною. Можливо, у чомусь він був справжніший, чесніший од інших. Він — горів на роботі. Але методи цієї роботи були цілком у стилі так званих застійних часів. Так званих, бо ці методи характерні для всієї історії Системи. Сила і натиск — ось її методи. В основі їх — гірко знаменита тепер ленінська фраза: "Наша нравственность выводится из интересов классовой борьбы пролетариата". Багато що в нашій історії двадцятого

століття може виправдати і благословити ця фраза. Власне — усе. У примарному світлі таких "моральних" засад Палажченко — без вини винуватий. Адже все, що він робив, він робив в інтересах "класової боротьби пролетаріату", як її, ту боротьбу, розумів. І Система, пожертвувавши ним, діяла в тих же інтересах. Втім, як пожертвувала? Перемістила в столицю, ще й "хлібною" посадою на додаток до пенсії забезпечила. Часи міняються, анекдот про вареники в макітрі усе ще актуальний.

12. Я знімаю галіфе

Двоє оповідань моїх проковтнула веремія років, з тих, за якими — шкодую.

(Такі детективно-літературознавчі історії мають зацікавити відвідувачів Музею живого письменника, а може, — і підштовхнути на розшуки...)

Одне звалося, здається, "Лаук". У ньому я чи не вперше вволився власній фантазії. Написане воно уже в Сретенську, у перші тижні моєї військової служби. Примірник цього оповідання мав Роман Корогодський, бо, пам'ятаю, приязно відгукувався про нього в одному з листів. Йшлося в "Лауку" про людину, яка відкрила в собі здатність не лише передбачати рахунки футбольних матчів, а й впливати на футбольну гру. Такий собі прообраз сучасного екстрасенса... Герой оповідання стає божком болільників, вони ж його і розтерзують, коли програє улюблена команда. Нинішні масові психози якимсь чином передбачені в новелетці, лише цим вона і цікава.

Друге, із втрачених, оповідання — "Штани". Це був суворий, навіть жорстокий реалізм, яким я захоплювався на початку шістдесятих років. Надруковані ці мої писання лише в наші дні. Окрім хіба що оповідання "Солодкий цвіт акацій", про голод сорок сьомого року; йому вдалося з'явитися на сторінках "Прапора" ще в шістдесят другому році. "Штани"

теж були схвалені, набрані, вони мали друкуватися у львівському часописі "Жовтень". Ірина надіслала мені в Сретенськ вирізку з "Літературної України", де серед творів, які мали з'явитися у чергових номерах журналів, згадувалося і це оповідання— Але — так і не з'явилося. Цензор нібито "зняв" мої "Штани" в останню хвилину. Якось, перебуваючи у Львові, я зайшов до редакції нинішнього "Дзвону". Але — минула чверть століття, тодішній архів журналу давно був переданий у сховище. А в моєму архіві збереглася од "Штанів" лише одна штанина — декілька сторінок рукопису. Що ж, і цензора можна зрозуміти. Я й сам один час, потрапивши в казарму, не вельми прагнув, аби воно було надруковане. Це помітно з моїх армійських листів. Я не хотів нових політичних звинувачень на свою адресу в пресі, які б, безсумнівно, відбилися на моїй солдатській долі. Поштова лінія Київ — Сретенськ працювала справно. Час від часу мене викликав начальник політвідділу і діставав із шухляди чергове послання… Я мріяв, щоб про мене потроху забули в Києві. Окрім, звичайно, дружини. Я хотів мати можливість і" казармі потроху писати. Та й були ті "Штани" уже для мене — пройденим етапом. Я намагався у своїх писаннях заглибитися у людську душу, а "Штани" — це все ж швидше сатира, аніж дослідження душі.

Сюжет оповідання, в короткому переказі, був такий. Старого, заслуженого, як тоді писали, колгоспника правління преміювали штаньми. Випадок попри всю його анекдотичність не був придуманий мною. Штаньми преміювали кількома роками раніше мого батька, колгоспного колісника. Мій батько штани, звичайно, зносив, а ось герой оповідання… Про відзначення трудівника написали в районній газеті, сповістили і по сільському радіо. Потім почали згадувати про премію трохи не на кожних зборах. Врешті, колгоспник чимось не догодив на-члльству, і йому вже стали докоряти — штаньми. Завершується оповідання тим, що його герой виходить на сцену клубу, в якому відбувалися чергові збори, знімає штани і кидає в президію…

Ось така весела історія.

У чомусь ця історія була і моєю. Історія мого галіфе, уніформи моєї юнацької, отруєної ідеологічним дурманом душі.

Зовні — усе було просто і досить безглуздо. Після обласної наради робсількорів гурт місцевих журналістів пообідав у ресторані. По обіді декому заманулося "поводити козу". Узяли в сусідському гастрономі пляшку горілки, зайшли до їдальні, щоб випити. Я і тоді майже не пив і був серед товаришів найтверезішим. Ще й відмовляв хлопців, але— перемогло почуття колективізму, подався з усіма. Це вже пізніше навчився я нехтувати неписаним кодексом чоловічого товариства, чинити лише так, як вважаю за потрібне. Друзів у житті це мені не додало, навпаки ("самотній Вовка", жартує критик Григорій Сивокінь, відштовхуючись від "видавничої" назви роману — "Самотній вовк"). Зате вберегло мене від марнування часу на посиденьках журналістських і письменницьких ватаг. На жаль, дехто з моїх колег по перу (і люди — не безталанні) кращі роки свого життя просиділи за столами письменницької кав'ярні, вирішуючи пекучу проблему: хто — агент КДБ, хто — не агент… Я цей час використав для самоосвіти. Мої університети — книги.

У їдальні, до якої ми зайшли, був буфет. У буфеті була горілка. А ми— відкрили власну пляшку. Буфетниця відчула себе обійденою, почала сваритися. Хлопці відповіли кількома ущипливими словами. Буфетниця покликала міліціонера: приходити до їдальні з власною горілкою заборонялося. У супроводі міліціонера ми вийшли на вулицю. Думаю, ми з ним порозумілися б, якби не моя, м'яко кажучи, запальність. Міліціонер щось мені зауважив, а я — зауважив міліціонерові: "Розмовляйте, будь ласка, зі мною українською мовою". — "Я не знаю української, я приїхав із Сталінграда", — виправдовувався міліціонер. "То вертайтеся до себе в Сталінград або вивчіть українську мову", — ось слова, які, врешті-решт, зробили мене письменником. Не скажи я їх, досі, можливо, носив би галіфе (модернізоване, звісно, оновлене, демократизоване і т. д.), працюючи яким-небудь начальником чи підначальником. Найпарадоксальніше, що я ніколи не поділяв і не поділяю досі крайніх поглядів у болючому для усіх нас національному питанні. Виступаючи і в

гірші, аніж нині, часи за національне відродження українського народу, за право на життя української мови, за суверенність України, я підкреслював і підкреслюю тепер, що на землі України усі народи, їхні культури, їхні мови мусять нормально розвиватися. Виходив і виходжу з реальності, яка склалася. У ті роки в Чернігові будувався камвольний комбінат, уже працювали перші цехи, спеціалістів на комбінат запрошували звідусіль. Одне слово, відбувалися складні демографічні процеси, які ми тільки тепер починаємо аналізувати. Провина сталінградського хлопця, який не знав української мови, — найменша. Винувата була Система, яка перемішувала народи, але не навчала їх шанувати одне одного. Ось аж тепер ми маємо плоди усього того.

Але й мою тодішню гарячкуватість у мовному питанні можна було зрозуміти: лише гуртик інтелігенції у зрусифікованому Чернігові, на спротив провінціальному обивателю, розмовляв українською. Думаю, що сьогодні ми з тим сталінградським хлопцем порозумілися б, взаємно вибачившись і потиснувши одне одному руки. Можна було й тоді так зробити. Але чернігівське начальство не прагло порозуміння: траплялася нагода проявити політичну пильність, і воно забило у всі дзвони. Вже за декілька днів сам прокурор області, виступаючи на якійсь ідеологічній нараді, заговорив раптом про небезпеку націоналізму в місті і навів приклад — нашу з міліціонером розмову. Навіть моїй сестрі Любі, яка вчителювала в одній з чернігівських шкіл, дорікнули братом-націоналістом… Безневинно постраждав Євген Гуцало — його примусили залишити Чернігів. Втім, за якийсь тиждень він уже працював у редакції "Літературної України", яку тоді очолював Павло Загребельний. Мене залишила в штаті молодіжки, завдяки, гадаю, опікунству Степана Несторовича Мухи, все ж я був "мечем" його… Правда, зняли з посади завідувача відділом.

Але усі ці посадові переміщення — не головне. Головне— що я пережив у ті дні, тижні, місяці, коли мене тягали з кабінету в кабінет, пісочили на зборах, бюро. Хоч що, власне, сказав я міліціонерові, якщо поглянути із сьогоднішнього дня, коли сам закон про державність мови велить тому ж міліціонерові на службі розмовляти українською? Скільки

разів у тому ж Чернігові, коли я звертався до людини за чиновницьким столом чи за прилавком крамниці, мені кидали в обличчя: "Говорите со мной на человеческом языке!.." А скільки перетерпіли уже в Києві, столиці України, мої діти через свою українську мову! Чому цей бік справи не брати до уваги? Але страждав я — тяжко. Знову, як у найгірші свої олишівські часи, я присягався на чернігівському Валу, над Десною, "рідній землі чернігівській і усьому українському народові не укорочувати свого життя самогубством, зберегти себе для української літератури..." Я був дуже емоційний, романтичний, мені ще ледь перейшло на третій десяток—що тут дивуватися чи глузувати. Тільки той, хто не був по-справжньому молодий, мене не зрозуміє. Ніч обступила мене, і хвилинами не вірилося, що колись — розвиднішає, що буде інше життя.

Я не розумів, що саме у ці дні у такий тяжкий спосіб пориваю, розлучаюся з собою колишнім. Я з кров'ю здирав галіфе із себе. Звичайно, клапті його залишилися на все життя, як, мабуть, і в переважної більшості людей мого покоління. І все ж там, де галіфе було зірване, потроху відновлювалася нова шкіра, уже — чутлива до світу, до страждань людських. Якщо не побоятися голосного слова — і до народу. Наступила весна. Я раптом став гостро відчувати красу її — скресала Десна, розбрунькувалися дерева, наповнювалося сонцем місто, зацвів бузок під вікном редакційної кімнатки, в якій я працював. Ночував я тоді, залишивши, з від'їздом Євгена, вулицю Мурінсона, в "печері" — кімнаті, в якій обком комсомолу влаштував щось на зразок гуртожитку. У сусідній кімнаті мешкала родина художника. Він працював у плакатній майстерні і невдовзі став прообразом героя одного з перших моїх оповідань — "Соломинка". Надруковане воно якраз через тридцять років у журналі "Дніпро". У нашому гуртожитку панувала якась провінційно-лінива атмосфера, недаремно ж його прозвали "печерою". Один із моїх колег щоранку прокидався із словами: "Од роботи коні дохнуть..." Хтось пропонував написати це гасло на стелі, а може, і написали, уже не пам'ятаю. До кімнати, ночувати, ми лазили переважно через вікно, благо — кімната на першому поверсі. І ось тої пам'ятної весни я почав прокидатися вдосвіта, тихцем вибиратися через вікно і йти до редакції, через дорогу, до своєї кімнатки, де стеля підперта стовпом, а під вікнами

розбрунькувався, а невдовзі — і зацвів бузок. Це бажання — писати — народилося природно, як починає дихати дитина. Правда, розповідають жінки, аби дитина почала дихати, акушерка мусить хоч легенько, але ляснути щойнонародженого. Ось мене і "ляснули"... І я — почав дихати. У тиші провінційних чернігівських ранків, на сторінках учнівського (наслідуючи Євгена Гуцала) зошита...

Назавжди лишилися в пам'яті ті тихі робочі ранки. Перші оповідання для автора — найдорожчі. Потім з'являються літературний досвід, певна майстерність, але перші твої, хай і недолугі, рядки — навіки з тобою. Народження Слова — велика таїна, як і кожне народження, від стеблини до людини, "їй снився попіл, голубий, як Юркова сорочка..." Звичайно, вплив Андрія Головка, скаже дослідник літератури. Справді, ми всі вийшли, перефразовуючи відомий вислів, з оповідань Головка, з його "Бур'яну", з його роману "Мати". Окрім хіба що Валерія Шевчука, який першим серед нас, завдяки знанню польської мови, відкрив для себе океан західноєвропейської літератури. Книги Андрія Головка — чи не найяскравіше, найсамобутніше з української прози, яка тоді нам, у провінції, була доступна. Та й стиль його мав певну гіпнотичну силу. Але соціальна і психологічна драма у тих моїх перших літературних спробах — не від Головка. Не запозичена з белетристики. Це уже — моє, пережите. Мачуха і пасинок, тяжке життя батька-колісника, комсомольський ватажок із "Холодних снігів" — усе не знав лише я і лише я міг написати. Життєвий, духовими досвід особистості — джерела Слова.

Звичайно, було ще в тих моїх перших оповіданнях і досить літературної "цвіріньковості", як я вже згадував у передмові до свого "Вибраного". Уперше я зрозумів це пізніше, коли читав помираючому батькові оповідання "Колесо". На лежанці сиділа моя тітка Катерина, що прийшла із Звеничева побачитися перед смертю зі своїм братом, тулилася до комина сусідка; мачуха в мисниках мила посуд. Батько лежав на дивані, мовчки дивлячись у стелю. Я не знайшов нічого ліпшого, аніж читати йому своє оповідання, правда, про нього ж таки: "І зівп'яв світ в очах Терентійових, зсудомився в клубок чорний. А він його

розмотував похапцем, боячись не встигнути, відмотував нитки ясні, сонячні..." Усе в оповіданні було ніби й так, і все було — не так. Бо те, що відбувалося навколо мене, поки я читав свої писання, не потребнувало метафор, порівнянь, епітетів, не потребувало літературної гри, навіть — вишуканої. У житті усе було реальніше, суворіше, страшніше. І водночас — простіше. Помирав мій батько. Помирала людина Григорій Іванович Дрозд, одна тисяча вісімсот вісімдесят дев'ятого року народження, автор коліс, на яких ще добрий десяток років їздитиме весь Петрушин. Помирала людина — в муках. Тоді я вперше, обірвавши читання, подумав, що ту свою, найголовнішу, книгу писатиму інакше. Ось так, як щойно сусідка, з лікбезним дипломом за душею, казала про життя і смерть, просто, без жодного зайвого слова і з таким глибоким, інтуїтивним проникненням у таємницю людського буття, на яке здатні були так мало високоосвічених творителів красного письменства... Так як учора розповідала мені в диктофон давно сліпа шептуха Улита — про свою першу, з батьком-горшечником, мандрівку на возі довкола світу: по ближчих, біля Петрушина, селах. У її розповіді теж не було зайвих, "цвірінькаючих", слів, але був — епос: усі середньовічні мандрівки по морях-океанах блідли порівняно з мандрівкою Улити на возі довкола Петрушина. Вона відкривала для себе який-небудь загублений у лісах хутірець значиміше, аніж Колумб — Америку. І заново, не відаючи про Магеллана, відкривала для себе, що земля — кругла...

Після смерті обличчя батька, вимученого багаторічною хворобою, випогодилося, проясніло, дивна одухотвореність з'явилася в обличчі, ніби відкрилася колгоспному колісникові на тім світі таїна, якої марно дошукувався на землі.

Усе це вимагало осмислення, вимагало інших слів, іншого письма.

А поки що я був щасливий, бо — писав, не замислюючись вельми, як пишу. Писав, як писалося. Писав у кімнатці, стелю якої підпирав стовп, а як степліло — і на дерев'яних східцях, біля вікна, що виходило в сад. Писав ранками, до половини на дев'яту. А тоді йшов до "Молочарні" снідати. Згадую це не для того, аби на тій "Молочарні" (вона збереглася)

колись вішали пам'ятну дошку: "Тут їв манну кашу Володимир Дрозд"... Згадую, бо ранкові прогулянки від редакції до "Молочарні", по бульварах, скверах — досі пам'ятні, хвилюють. То ішла уже вільна людина, вільна від галіфе і комплексів, з ними пов'язаних. Уже мене не обходило, як і хто на мене дивився. Мені вже не кололо, що надто холодно привітався до мене якийсь начальничок. Мене вже не обходила нічия думка про мене. Я жив власним духовним життям, наодинці зі словами і образами. І на світ довколишній дивився я іншими очима. Довколишній світ існував для того, аби я про нього написав! Це — світовідчуття кожного художника, незалежно від таланту. Я жадібно вбирав у себе все, що годилося для моєї словесної халупки. Я був схожий на забудовника, який не обмине дощечки, що трапилася на дорозі, підніме її і підніме цеглину, яка упала на узбіччя з кузова машини. Я був птах, який збирає гілки на городі, аби викласти з них гніздо. Я був...

Одне слово, у мені пробудився письменник. І це пробудження було таким щасливим, що з ним не зрівняються жодні радощі — ні від пізніших публікацій, ні від перекладів на інші мови, ні від словесних осан критиків.

Почуваючись щасливим тої весни, я наївно думав, що моєму щастю радіє і все людство. Коли я вертався, поснідавши, до редакції, з "печери", що через дорогу, виходили і спроквола брели на роботу ще заспані, опечалені трудовим буднем попереду мої колеги, мої товариші. Я усміхався до них радісно, як ранкове сонечко. "Ну що, знову весь ранок творив?.." — іронічно кидав котрийсь із них. Я щасливо і довірливо признався, що написав "Голубий попіл", або "Колесо", або почав повість "Люблю сині зорі". "Ну, твори, твори... Людство не забуде..." І мої колеги похмуро піднімалися риплячими сходами у свої кабінети. Я ще не розумів, що між мною і ними пролягла уже — межа. І не тому, що я — талановитіший од них. Це міг визначити, підтвердити лише час. Врешті-решт, кожен журналіст — потенціальний письменник. Але не кожен знаходить у собі внутрішні сили і впертість ті потенції реалізувати. Немало моїх колег-журналістів свої безсумнівні здібності проміняли на щоденні радощі земного буття: сон, чаркування, кар'єра... Не реалізовані здібності каламутять, отруюють дуту людини. Я зрозумію це пізніше.

Коли одержу верстку першої своєї книги, похвалюся нею в редакції і один з моїх товаришів ухопить мене за груди… Мабуть, він і досі не знає гаразд, що з ним тої хвилини відбувалося. Не у всіх вчинках ми собі звітуємо. Складні процеси відбуваються у душах наших, поза нашою волею і свідомістю. Як писав Євген Гуцало: "щось із підсвідомості витіка…" Я свого часу пародіював ці рядки, вони справді легко піддаються на пародію, але за смислом своїм — досить точні. Хіба що: не витіка, а — виплескується, вибухає.

Прийде час, коли я сповна зрозумію і відчую приреченість художника на самотність.

Сторінки мого щоденника, зо дня у день, з року в рік, коли я писатиму "Листя землі", будуть повні крику про важкоту самотності.

Але тої, чернігівської, весни я — щасливий.

13. Нічний дзвінок. З одинадцятого поверху без парашута. Я — воскресаю…

"Голубий попіл" я послав до редакції "Літературної України", і рукопис його надійно там заліг. Першу свою повістину "Люблю сині зорі" (найслабкішу з написаного мною в Чернігові і пам'ятну нині лише тим, що героїню її звали, як і мою майбутню дружину, ми ще не були знайомі, — Ірина Володимирівна) та з півдесятка оповідань я узяв із собою, коли їхав до Києва на сесію. До редакції часопису "Дніпро" мене привів Євген Гуцало. У редакції я познайомився з головним редактором Василем Большаком і Борисом Комаром, який тоді редагував прозу. Євген повів мене далі — по видавничому пеклу, що бачилося мені раєм.

Через три десятки років, до мого ювілею, Євген Гуцало напише: "Чи можна було передбачити, що в цього самозакоханого поліщука з яскраво вираженим монголоїдним типом обличчя попереду цікавий, самобутній — і вкрай суперечливий! — шлях в українській літературі,

який з кожним роком-кілометром усе більше утверджуватиме в ньому таки майстра…" Мій словесний портрет залишимо на творчій совісті славетного майстра української новели. Так само як і епітет "самозакоханий". Самозакоханість передбачає насамперед відсутність критичності до себе, і в творчості, і в житті. Кожну свою писанину я щонайменше тричі "перелопачую", як зерно на току. Такої ж кількості критичних слів у власний бік не кинув власноруч жоден із сучасних українських письменників. І не через те, що я — такий поганий чи, навпаки, зразковий. Власна душа для мене — поле самодослідження. У видавництві "Молодь" Євген Пилипович мовив редакторам: "Візміть у цього хлопця його рукопис. Він і тепер непогано пише, а писатиме — ще краще".

Гуцало щиро вболівав за молоду літературу. Завдяки йому у шістдесят першому році на сторінки "Літературної України" барвистими добірками висипали твори ще зовсім юних, ще зовсім невідомих початківців. І читачі раптом відкрили для себе (хто — радісно, хто — з роздратуванням), що, окрім безперечно талановитих Івана Драча і Миколи Вінграновського, є ще талановите, самобутнє літературне покоління. Є — хвиля, є — процес, а не лише окремі, хай уже й славні, імена. Це докорінно змінювало літературну ситуацію на Україні. До речі, невдовзі у Польщі вийшов збірник молодих українських літераторів, який так і звався: "Висока хвиля". У ньому з'явилося, в перекладі на польську мову, і моє оповідання — перша зарубіжна публікація.

Десь за тиждень я уже сам зайшов до редакції "Дніпра". Борис Комар прочитав мій рукопис і сказав, що повість і двоє оповідань рекомендуватиме до публікації. Тільки той, хто ніколи не був молодим, початкуючим автором, не зрозуміє, яким щасливим я повертався з редакції журналу до університету. Це вже був я на третьому курсі, уже мав університетських товаришів. До заліків та екзаменів ми найчастіше готувалися в Шевченківському парку. Ближче до бульвару був водограй, у ньому стояла Русалочка. Пізніше її забрали, надто вже була оголена, побоялися, мабуть, за її вплив на моральність нашу… У моєму записникові тих років є цитата з виступу якогось діяча на

комсомольській конференції: "Кохання— це, звичайно, теж галузь комсомольської роботи..." Поблизу тої Русалочки, на лавах, із підручниками га конспектами в руках, я й зустрів декількох своїх однокурсників. І, звичайно, радісно повідомив їх, що повість мою та оповідання обіцяють надрукувати в "Дніпрі"...

Що тут сказати? Наївно думати, що життя вельми вже вчить людей. Часом мені здається, що ми од народження запрограмовані на багато своїх поразок і перемог. Я, мабуть, і сьогодні (а скільки життя мене навчало!) зробив би так само. Маю багато недоліків у характері, але — ніколи й нікому не заздрив. Окрім хіба що на дорослих дітей, коли діти мої були малі а я, в черговий раз, помирав. Ріс напівсиротою і дуже боявся осиротити своїх дітей. Я можу розгніватися, спалахнути, але не вмію довго носити за душею каменя. Я буваю колючий у спілкуванні, насмішкуватий, полюбляю покепкувати з іншого, але ще більше — із самого себе. Можливо, я надто відкритий до людей, можливо, це — професійна риса. Я і тепер, на шостому десятку життя, можу розказати першому стрічному і про своє горе, і про свою радість-Отак було і тридцять літ тому, біля Русалочки...

Минуло декілька днів, уже я й забув про розмову з однокурсниками в парку. Зупинявся я тоді, приїжджаючи на сесію, у гуртожитку ЦК ЛКСМУ. Той комсомольський гуртожиток виручав багатьох провінціалів, працівників молодіжних видань. Уже ліг спати, завтра — іспит. Десь близько дванадцятої ночі мене розбудив телефонний дзвінок. Дзвонив Євген Гуцало. Голос був тривожний і сердитий: "Ти казав комусь, що тебе мають друкувати в "Дніпрі"?" — "Ну, казав... — я гарячкове, ще гаразд не прокинувшись, згадував. — Казав своїм однокурсникам..." — "Дурень! Коли ти навчишся жити?!" Насваривши мене, Євген похапцем розповів, що сталося. Годі й казати, що я вже тої ночі не заснув. Ледве дочекався одинадцятої, коли Гуцало з'явився на роботу. Але детальніше і він не знав, одіслав мене в редакцію "Дніпра". Борис Комар теж заповзявся навчати мене, як жити: "Будь обережніший. Київ є Київ. Тут — ближче до пирога, і деякі люди звіріють, починають працювати ліктями.

Тобі пощастило, що учора я чергував у редакції, головного редактора не було і ця історія замкнулася на мені..."

Історія ж була така. Троє моїх однокурсників, троє "друзяк" прийшли до редакції часопису і заявили Борисові Комару: "Ми дізналися, що "Дніпро" планує друкувати писанину Володимира Дрозда, нашого студента. То ми ставимо вас до відома, що Володимир Дрозд — націоналіст і, взагалі, його політичні погляди — дуже сумнівні. Він розмовляє виключно українською мовою і закликає до того своїх однокурсників. Хоч і ненавидить сучасну українську літературу, яка оспівує щасливе життя народу. На наших очах він пошпурив у вікно аудиторії книгу шанованого радянського літератора, сказавши, що це — солодка брехня..." І так далі. І ще вони запевнили Бориса Комара, що прямо звідси, з редакції, підуть до Комітету державної безпеки і відкриють там очі на політичне обличчя Дрозда — це їхній обов'язок—як комсомольців і радянських громадян...

Я поплентався до університету. День був сонячний, початок літа, але в очах моїх — поночіло. У парку, біля Русалочки, гуртилися все ті ж хлопці, заочники. Вони, як і вчора, як і кожного дня, радісно усміхалися мені назустріч, тиснули руку, запитували про конспекти, підручники, а я зазирав кожному у вічі і болісно роздумував: "Хто з них? Невже — цей? Чи — цей?" Найгірше, коли щодо тебе вчинять підлість, не знати, хто її вчинив. Тоді підозрюєш увесь світ. Борис Комар прізвищ мені не назвав. Назвали декількома днями пізніше дівчата-однокурсниці. Моїх "друзяк" справді було троє. І з усіма трьома я за роки навчання, як мовиться, не один пуд солі з'їв. Вони підходили до дівчат і пропонували підписати листа... Можливо, той лист досі лежить десь у справі моїй, в архівах наших "літописців", як висловлювалася свого часу Ліна Костенко. Не знаю й досі, скільки моїх однокурсників під тим листом підписалося. Я знаю лише трьох ініціаторів. Було це, нагадую, у шістдесят першому році.

І ось, коли пишу ці рядки, наближається своєрідний, тридцятирічний, ювілей тої історії. Минуло ціле життя, принаймні найплідніші роки його. Усім нам уже за п'ятдесят, дехто (я був наймолодшим на курсі) і

пенсійного віку доживає. Уже можна й дещо підсумувати. Так сталося, що я завершував своє університетське навчання з іншими людьми аж у шістдесят восьмому році (три армійські курси)… Микола Жулинський, який тоді теж навчався в університеті і теж — заочно, згадує, що на останньому курсі я заходив до аудиторій "як класик". Я змушений був заходити до аудиторії, де приймали заліки чи іспити, "як класик", бо мало що знав із обов'язкового університетського курсу. Офіційна наука ніяк не вкладалася в мою голову, та й не відвідував я уже лекцій, працював у видавництві і писав, економлячи кожну хвилину для роботи і самонавчання. З університетських лекцій, ще на перших курсах, запам'яталися хіба що справді нестандартні екскурси в українське літературознавство Михайлини Коцюбинської. У війську, як уже згадував, я доста начитався класиків марксизму-ленінізму. А іспит з наукового комунізму здавався для мене річчю майже неможливою. Перед іспитом я старанно читав грубезний том — намагався запам'ятати словесні блоки, але вони не вкладалися у моїй схильній до скепсису голові.

На іспити із суспільних дисциплін я йшов, як на амбразуру, з одною із своїх нових книг у руці… Яке б запитання мені не випало, я починав відповідь з отакої приблизно фрази: "У "Маслинах" (назви творів змінювалися) я писав…" Викладач обережно навертав мене на конкретне запитання. Але за хвилину я знову кружеляв навколо власних писань. Врешті-решт дарував викладачеві свою книгу із вдячним написом, одержував традиційне "задовільно" і гордо виходив з аудиторії…

Але науковий комунізм я склав на "відмінно". Взявши зі столу іспитову картку, я пішов відповідати без підготовки: просидь в аудиторії хоч увесь день, нічого б не надумав, бо нічого не знав. Викладач терпляче слухав моє бурмотіння, моє словесне плетиво, а відтак мовив: "У теоретичних засадах наукового комунізму ви — абсолютно, пробачте, темний. І чесно заслужили двійку. Але я прочитав ваш роман "Катастрофа"… Про наше суспільство ви знаєте більше, аніж написано в підручниках. І я ставлю вам "п'ять…" Так я став дипломованим журналістом.

Одне слово, розгубив я своїх однокурсників, з якими вперше ступив під червоні університетські колони. Ніколи не цікавився і трьома своїми "друзями", які збирали підписи під доносом і ходили до редакції "Дніпра". Люди ці живі, і дай Бог їм довгих і щасливих років. Тож назвемо їх умовно за абеткою: А. Б. В. Біль від того підступного удару давно вщух, та й було їх потім, нових, у моєму житті доста, набагато серйозніших... І раптом, наприкінці сімдесятих, — телефонний дзвінок: "Володю, здоров! Це дзвонить А., твій однокурсник. Ти ще не забронзовів, не забув про нас, смертних, на своєму Олімпі?" — "Не забронзовів, — відповідаю банальністю на банальність. — Що-що, а юність студентська — ніколи не забувається". — "Чим ти сьогодні зайнятий?" — "Як завжди, роботою". — "Усе пишеш свої безсмертні твори?" — "Мушу писати, бо нічим іншим не умію заробляти на хліб". — "Послухай, друже, я тут, у меблевому, гарнітур за п'ять тисяч купую, смішно сказати — але не вистачає десятки. Ти не позичиш? Завтра занесу..." — "Чому ж не позичу? Забігай". За якихось п'ять хвилин, хоч поблизу не було меблевого магазину, — дзвінок у двері. Справді заходить А. Обличчя худе, хворобливе, очі бігають. Ще в коридорі війнуло од нього горілчаним духом. Не знімаючи пальта, переступив поріг кімнати: "Ну, як ти поживаєш?" — "Як на галері, прикутий до письмового столу". Я у ті дні справді шалено працював, відчуваючи наближення хвороби, яка на півтора року виб'є мене з колії. "Стежу, стежу за твоїми публікаціями. Я тепер працюю у Товаристві охорони пам'ятників, багато їздити доводиться, почитую у поїздах". Я відчинив дверцята буфета: "По десять крапель, за зустріч?" — "Хто ж відмовиться?" Я собі налив справді десять крапель, гостю — половину келишка. А. ковтнув горілку справді, даруйте, як пес муху. Тоді я налив повний келих. Він випив, не чекаючись. Я вилив залишки горілки. Тепер гість озирнувся на мене, ніби уперше побачив: "Ну, за всі радості і гріхи нашої далекої молодості. Я, друже, коли вип'ю, стаю сентиментальний, плакати хочеться..." Вихилив горілку, запив мінеральною: "Так ти мені позичиш червінця?" Я подав приготовлені гроші. "Ну, будь здоров, бо мене у меблевому чекають. Завтра обов'язково занесу". — "А ти часом не знаєш, — несподівано для себе спитав я, ідучи слідом за гостем до дверей квартири, — де тепер наш колишній товариш Б.?" — "Ого, він тепер високо літає. Головний редактор відомчої газети. Та ще у такому

відомстві, що нас із тобою і на поріг не пустять..." — "А не знаєш випадково, де тепер наш колишній товариш по університету В.?" — я уже не міг зупинитися. А. раптом ще більше зблід, обличчя його нервово пересмикнулося: "В.? Він на Полтавщині, в районній газеті працює. Втретє одружився. Я до нього якось заїздив, випили по чарці, згадали молодість... Ех, що там казати... Пробач... що одірвав тебе від роботи". І гість похилитав униз — по сходах. Більше я ніколи його не зустрічав. Чув лише од газетярів, що після університету А. працював у редакції республіканської газети, спився. Довелося з газетярською роботою розпрощатися. На цьому етапі свого життя він і завітав до мене — по червінця...

Про долю другого мого однокурсника з тої трійці, Б., я дізнався детальніше десь через півроку, в лікарні. У нашій палаті лежало вісімнадцять хворих, серед них трапився інженер, який мешкав в одному з Б. будинку. Мене мучили страшні болі, я не спав ночами, думав тільки про смерть, а Ірина мала ось-ось народити Павла. "Померти не так легко, людина — живуча, як бур'ян, — втішав мене інженер. — Ви, до речі, мусите знати журналіста Б., він теж закінчував університет, десь ваших років". Я признався, що знаю. "Так ось, — продовжував сусіда по койці, — Б. довгий час редагував відомчу газету. Одержав у нашому домі добру квартиру, на одинадцятому, правда, поверсі. Кожні три роки він вішав на свої погони нову зірочку... А тоді його запросили до Москви, на підвищення. На проводи й мене покликав, зналися з ним по-сусідськи. Людей зібралося чимало, випили. І він не відставав. Попрощалися, розійшлися. Вранці він мав уже летіти до Москви. Я повернувся додому, ще трохи почитав. Коли чую за вікном: у дворі — шум, крик. Поки одягся, вийшов — уже й "швидка" у дворі. А він, ваш однокурсник, коли ми розійшлися, вийшов на балкон — і стрибнув униз. Але якось зачепився за гілку осокора. Це врятувало йому життя. Правда, не здоров'я. Півроку зшивали в Інституті хірургії. Тепер — інвалід. Ні погонів, ні кар'єри. Редагує брошурки. А чому він так зробив, ніхто й досі не знає..."

Про останнього з тої трійці, В., мені розповів незадовго до своєї ранньої смерті поет-сатирик Іван Немирович. Коли ще Іван працював у

редакції "Перця", В. приїздив до нього скаржитися на колектив редакції районної газети, який постановив звільнити його з роботи — за пиятику і моральні гріхи. Немирович написав листа до районного начальства, але у відповідь йому надіслали такі документи, що Іван мусив вибачитися за своє втручання. "Горілка і жінки звели В. на ніщо, — хитав головою Немирович. — А пам'ятаєш, який красень був? Стрункий, елегантний, ходив завжди у модних білих штанях і в чорних окулярах. Нині — як опеньок засушений. Я пропонував до тебе зайти. Ми вже до будинку підходили. Раптом розвернувся на сто вісімдесят і — дьору.

Ви що, горшки з ним замолоду побили?" Іван Немирович не знав про історію з доносом. Він тоді завідував Будинком літераторів і мало бував в університеті.

Ось такі три долі. Людей, які замолоду вчинили підлість. Із заздрощів чи з бажання вислужитися, заявивши про себе як про пильних охоронців Системи. Хтозна, Сьогодні це уже не важливо. Важливо інше: як впливає вчинене на подальшу долю людську. Невже Бог справді усе бачить, як у дитинстві навчала мене мати, і карає за гріхи? А може, сама душа людська не може забути падіння свого, не може собі вибачити і — карається?..

Думаю, що похід "ініціативної групи" до редакції "Дніпра" таки пригальмував мою публікацію. Бо з'явилася повість "Люблю сині зорі" і двоє оповідань у журналі лише в лютому шістдесят другого року. Одержав я авторські примірники "Дніпра", уже будучи членом Спілки письменників України: значніший резонанс мало оповідання "Голубий попіл", надруковане в "Літературній Україні".

Звичайно, членство у Спілці нічого не вирішує. Не було Спілки — але були письменники, і не буде Спілки — але будуть письменники. Навіть літературний талант — ще не все. Вирішує, врешті-решт, здатність таланту, особистості до саморозвитку. Скільки їх, талантів, промелькнуло вже на моєму віку, але так і залишилися недоростками, як огірки, коли від кислотних дощів згорає огудиння. Але це тепер я так розважливо

міркую. Тоді ж несподіваний прийом до Спілки здавався щасливим дарунком долі. Спілка письменників з Чернігова бачилася священним Храмом Літератури. Коли я уперше переступив поріг її, без перебільшення — німіли ноги. Здається, Іван Немирович після лекцій привів мене до Храму.

Того вечора з доповіддю про літературний процес на Україні виступав Іван Світличний. Читав довго—і дещо монотонне. Але мене вразило його обличчя — просте, добре, інтелігентне. Я ще не знав, що з цією людиною буде тісно пов'язане моє життя впродовж декількох наступних років. Пізніше деяка різниця у поглядах розвела нас. Ще задовго до його другого арешту. (Про перший арешт я дізнався у війську, з листів дружини). Йшлося між нами не так про національне питання (хоч і тут я був менш радикальний), як про ставлення до революції сімнадцятого року. Я ще не готовий був провести межу між народною революцією березень — лютий сімнадцятого) і — Жовтневим переворотом. Можливо, бракувало знання історії. У свідомість на все життя вкарбувалася розповідь матері (пізніше я записав на диктофон спогади односельчан про той випадок), як денікінці "навчали" петрушинських хлопців і дівчат. Десь на початку дев'ятнадцятого у Петрушині відкрився клуб, при ньому працював співочий гурток. З панського дому узяли рояль. Учителька навчала грі на роялі сільську молодь. Зайшли в село денікінці, розшукали список хлопців і дівчат, які відвідували гурток, їх викликали по одному, примушували класти пальці, які торкалися панського інструмента, на край лави і шмагали по пальцях нагаями. Кров пирскала з пальців, і злазили нігті. Отак "навчали" і мою матір, а в перспективі — і мене. І досі пам'ять про ту "науку" застережливим криком кричить у мені, коли бачу новітні політичні маскаради дворянських онуків і правнуків. То волає в мені моя селянська кров. То волає пам'ять — і про кріпацтво, і про каральні загони дев'ятсот шостого року на Чернігівщині. Можливо, іншим легше про усе те забути. Мені — не вдається.

Так ми розійшлися з Іваном Світличним. Але приязнь до цієї непересічної людини попри різницю в поглядах лишилася в мені назавжди. Не хочу поціновувати його як критика і поета. Це справа

літературознавців і читачів. Як на мене, один з найголовніших, найвиразніших його талантів — людяність. Коло Івана Світличного можна було зігріватися душею у найлютіші стужі, які невдовзі над нами завіяли. Цей мученик національної ідеї, цей визначний просвітянин не шкодував ні тепла своєї душі, ні широких знань для нас, молодих мітератворі. Ще раз перефразовуючи відомий вислів, скажу: майже все краще літературне покоління вийшло з крихітної, захаращеної книгами квартирки, де мешкав Іван і його вірна дружина Льоля. У моєму повному "вовків" романі "Вовкулака" чи не єдиний світлий образ — Льолі. Ім'я це в романі — не випадковість. Один з найсвітліших, найнаповненіших добрими почуттями спогадів у моєму житті — пов'язаний з кімнатою Світличних. Окрім господарів, мене та Ірини, були, здається, Михайлина Коцюбинська, Євген Сверстюк, ще якісь люди, уже не пам'ятаю. У середині сімдесятих пам'ять про той вечір я "подарував" українській революціонерці Софії Богомолець: "...Було в тому зібранні, в тій "тайній вечері" щось таке, що глибоко, до лоскотливого щему в грудях проймало Софію. То було бентежне, зворушливе відчуття духовної близькості, духовного братства, що об'єднувало сьогодні тісний гурт революціонерів попри їхні програмні розходження... Софія передчувала, що таким товариством у цій затишній кімнаті вони зустрічаються востаннє, що багатьох з них найближчим часом і назавжди лиха доля в жандармських шинелях розкидає по Сибірах... У тюремних одиночках згадуватимуть вони сьогоднішній вечір і напевне знатимуть, що недаремно прожили життя, бо щасливий і багатий той, хто пізнав хвилюючу теплоту духовного братерства. Непомітно, з одного голосу, як ріка з джерела, за столом народжувалася пісня, повніючи і розпросторюючись з кожним ментом, бо все нові голоси підхоплювали її: "Ой на горі вогонь горить, а в долині козак лежить, накрив очі китайкою, заслугою козацькою, що в головах ворон кряче, а в ніженьках коник скаче..." Я і сьогодні можу повторити: "Щасливий і багатий той, хто пізнав хвилюючу теплоту духовного братерства". Для мене це був справді один з останніх вільних вечорів, перед трьома роками армійської служби. Невдовзі я вже "отрабатывал строевой шаг" над гірко знаменитою в історії революційного руху минулого століття рікою Шилкою. Але приналежність до того товариства допомогла мені

щось справжнє зберегти в собі як художникові попри усі пізніші втрати і вимушені личини...

Але поки що я — не в Києві і не в Сретенську, поки що я — в Чернігові. З досвітку до початку робочого дня плету свої словеса для "вічності", а відтак — для чергового номера газети. І раптом — телеграма із Спілки письменників, підписана Володимиром П'яновим, що очолював тоді кабінет молодого автора: "У зв'язку з прийомом вас до Спілки прошу терміново приїхати Київ". Спершу я тільки засміявся: мене розігрують. Свої ж хлопці, чернігівці. Хтось із них — у відрядженні, у столиці, ось і змайстрував телеграму. Розиграші у нас тоді були в моді. Іноді — досить жорстокі. Я і сам брав у них участь. Якось один з наших працівників, готуючи матеріал про перший урок англійської мови в школі, запитав мене, як буде по-англійському "Добрий день". Ані хвилини не роздумуючи, я впевнено відповів: "Кадум". Мудак — прочитане навпаки. Наш працівник для певності проконсультувався з директором школи, з якої вів репортаж. Директор підтвердив: глибина пізнання англійської мови була така ж, як і в нашого журналіста... Викреслили оте "кадум" уже у зверстаній газеті. У вільний від писання нарисів про юних ударників комуністичної праці час ми в редакції грали в "реп'яшок" — перевертали сірникову коробку. Хто програвав, мусив ставати коло відчиненого вікна редакції на другому поверсі і гавкати на перехожих... Такі собі провінційні анекдоти... Отже, я не повірив тій телеграмі. А другого дня подзвонив сам П'янов: "Чому ви досі не в Києві?! Сьогодні — літературний вечір у Спілці, а потім — прийом, на Президії!" Аж тоді я помчався на автобусну станцію. Я приїхав просто на літературний вечір, у списку учасників якого стояло і моє прізвище. Приїхав геть хворий, з високою температурою, у ту пору свого життя я страждав від хронічних ангін. Весь вечір просидів на сцені, підтримуючи руками паленіючу голову. Мабуть, вимушена "скромність" посприяла моєму прийому до Спілки. Бо Валерій Шевчук, який багато і гостро виступав на вечорі, до списку "вибраних" не втрапив. Оскільки через свій хворобливий стан майже нічого не пам'ятаю з того вечора, уперше скористаюся тут із тогочасних нотаток Ірини Жиленко: "Мамцю рідна! Якби учора в Спілці було проголошено: геть ввічливість і повагу до старших! — то задні ряди

(молодь) зчепилися б із передніми рядами (маститі) так, що задвигтіли б священні стіни Храму літератури. Я раніше спостерігала за цією дискусією по звітах на сторінках "Літгазети". І вперше — побачила на власні очі. Зовні усе було ввічливо, окрім окремих колючих фразочок. Але настільки напружена була атмосфера, стільки іронічних реплік, зневажливих поглядів і перепалок між задніми і передніми рядами... Обговорювались: Роберт Третьяков (поезія), Петро Скунць (поезія), Юрій Коваль (проза), Володимир Дрозд (проза), Валерій Шевчук (проза). Відносно п'яти хлопців думки були досить помірковані, хоч і були зовсім протилежні. Іван Дзюба критикував повість В. Дрозда "Люблю сині зорі", казав про її рожевість і легкість. Маститі ж, навпаки, хвалили повість... Страшні суперечки розгорілися навколо Валерія Шевчука. (У нотатках — Валерки: Валерій і Ірина були знайомі задовго до моєї з'яви в Києві). Гринько... страшенно злостився на його новели. Особливу лють викликала у нього новела "Любов" — "аморальна і пошла". Злостився на "Любов" І Чабанівський. Дзюба, навпаки, хвалив мислення Шевчука, його пошуки, філігранність форми... Велике враження справив виступ В. Шевчука. Валерій — розумний хлопець, але у нього немає елементарної дипломатичної хитрості. Він говорив неприховано і різкувато і цим настроїв маститих проти себе. Говорив, що, цінуючи старше покоління, він все ж вважає, що наша література не на тому рівні, на якому повинна стояти література сорокамільйонного українського народу. Що наша література не виросла до масштабів європейської. Що коли порівнювати українську сучасну літературу і сучасну польську, то ми досягли меншого. Боже! Як же скочили маститі! Галасу було — страшне!.."

Через тиждень до Спілки прийняли: Миколу Вінграновського, Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, Івана Драча, Петра Скунця, Миколу Сингаївського, Роберта Третьякова. Перелічую за списком у тодішній "Літературній Україні". У чотирьох перших із списку не було жодної книги, окрім, звісно, публікацій у пресі. Знамените цим прийомом молодого поповнення, "новобранців", як тоді писали, засідання Президії мало відбутися декількома днями раніше, але — помер Семен Скляренко. Я стояв біля труни, у залі Будинку літераторів, і не міг повірити, що в труні тіло письменника, чию книгу, "Шлях на Київ", я читав і перечитував на

ґанку колгоспної комори, у Загальному дворі, випасаючи свиню Рохлю, героїню майбутнього роману "Спектакль". Напередодні я послав у Чернігів, на роботу, телеграму: "У зв'язку з похоронами Скляренка прийом до Спілки затримується, повернуся після засідання Президії".

Повернувся я — членом СПУ. Оркестру на автобусній станції не було. На одній з вулиць, простуючи до редакції, побачив знайомого початківця, я тоді вів у Чернігові молодіжну літературну студію. Я привітався і пішов собі далі. Він не відповів, дивився на мене круглими, аж ніби переляканими очима, буквально — роззявивши рота. "Ось що значить — прийом до Спілки!" — втішливо подумав я. Роздумуючи над своєю ранньою славою, наближався до редакції. Біля котеджика, де творився "Комсомолець Чернігівщини", до мене кинулася Майя Богуславська, чернігівська поетеса. Кинулася з незрозумілим, крізь радісний сміх, плачем: "Живий, живий, Володю! А ми тебе тут учора уже й пом'янули..." У коридорі редакції, на стенді для оголошень, висіла моя телеграма, обведена жирною траурною рамкою. Моя — і не моя. Бо до слів моїх про затримку у зв'язку з похоронами Скляренка було додруковано і наклеєно інший текст: "У зв'язку з похоронами Дрозда..." Так пожартували мої дорогі колеги. Чутка про мою раптову смерть покотилася по журналістському, та й не лише, Чернігову. Потім я зустрічав на вулицях міста чимало людей, які були певні, що мене давно нема серед живих, і дивувалися воскресінню. Добре, що чутка не докотилася до моєї сестри Люби, яка мала хворе серце. Телеграма десь є — у моєму архіві. Я зберіг її, ніби передбачаючи майбутній Музей живого письменника. Така історія майбутніх відвідувачів музею розважить. За народною прикметою я, одного разу уже похоронений і пом'янутий, а потім — воскреслий, маю довго жити. Якби ж то.

Правда, невдовзі "Комсомолець Чернігівщини", ніби спростовуючи чутки про мою смерть, надрукував уривок з моєї нової і абсолютно графоманської (я її так ніколи і не пропонував до друку) повісті "Шостий день", під рубрикою "Щасливої дороги". Дали і моє фото. Фотографував Григорій Бібик у дворі редакції. Він примусив мене замріяно дивитися в небо, по якому пливли весняні хмарини. Так, задивленим у своє щасливе

майбутнє, я і заявився перед читачами обласної молодіжної газети. Фотографія виявилася пророчою. У Сретенську, на військовому плаці, єдиною втіхою для мене було — дивитись із солдатської шеренги на дивне, за кольорами, східне небо.

14. Моя довга дорога в ринок…

На причілковій, од саду, стіні Музею живого письменника висить ярмо, хомут і залізне путо. А під ними — напис зеленою фарбою: МОЯ ДОВГА ДОРОГА В РИНОК. Напис зробив чемпіон Халеп'я з шахів, інженер Георгій Турчанов. Поставивши крапку, він опустив пензлика у банку з водою, витер руки і мовив співчутливо-докірливо: "Бо треба було тобі, Григоровичу, згоджуватися на посаду голови колгоспу. Може б, тебе за рік і вигнали, але не впорожні, як із літератури. Торік наш голова лише самого цукру привіз додому аж п'ять мішків. Зладнав би я тобі, наче для Музею, на показ, маленький самогонний апарат, з електронним управлінням. Поставив би ти його у себе в кабінеті. І — пиши свої романи, а вона — капає, капає, і кожна крапелька — жива копійка. Ондечки баба Солоха увесь свій вік жене та продає і вже трьом онукам по машині купила…"

Справді, була у мене один час реальна перспектива — очолити місцевий колгосп. За тиждень до мого "полудня віку" зустрілися ми з Володимиром Яворівським та Іваном Драчем у Спілці письменників. Я вертався до Халеп'я писати "Листя землі", а колеги мої палали політичними пристрастями. "Ви ж, шановні, пам'ятайте, що я — один з небагатьох, хто ще тягне літературного плуга, аби вам, секретарям Спілки, було чим звітувати на майбутніх письменницьких зібраннях, — мовив я. — І надішліть робочій бджолі письменницького вулика вітальну телеграму, коли мені виповниться п'ятдесят. Іван Федорович, звичайно, не опуститься до такої чорної роботи, доручить зробити це спілчанським референтам. Але ти, Володимире Олександровичу, ще не забронзовів остаточно — надішли. Аби в Халеп'ї бачили, що мене, як мого героя Йоську Сластьона, шанують "у верхніх сферах"… — "Вітання надішлю, і обов'язково — на урядовому бланку, — пообіцяв Яворівський. — Але —

давай гроші на телеграму, я зайвих не маю". Я дістав трояка, простяг своєму давньому товаришеві і авторові рецензованих мною романів. Володимир Олександрович узяв гроші, поклав до кишені модного, придбаного нещодавно в Америці піджачка. Як початкуючий державний діяч, він уже передбачав ринок.

А телеграму — надіслав. І — на урядовому бланку. Підписану трьома прізвищами — Яворівський, Драч, Дончик. Ось її текст: "Урядова Халеп'я Обухівського Дрозду Володимиру Григоровичу. Сердечно вітаємо вас майстра красного слова літописця розвинутого соціалізму з повноліттям радістю довідалися про висунення вас головою халеп'янського колгоспу віримо вашу перемогу п'ятдесят разів обіймаємо чекаємо Києві". Стиль, звісно, "іскрометний", стиль Яворівського. Ну, щодо оспівування в недалекому минулому "розвинутого соціалізму" — тут мені з Яворівським, крила якого, справді, вигострені небом, не позмагатися. А ось ідея щодо висунення на посаду голови колгоспу усіх нас розвеселила.

Досі вітальні телеграми з пошти приносив мені син листоноші. А з "урядовою" листоноша прикотила сама, па велосипеді. Сиділа за нашим святковим столом, пригублювала чарку і пильно-пильно дивилася на мене. "Ех, Галю, чому ти не дивилася на мене так гарно, поки я був ще молодий! — пожартував. — А на шостому десяткові літ..." — "Та я не про те дивлюся, що ви кажете, — заспішила словами листоноша. — А дивлюся я про те, що як це ви у нас головою колгоспу будете, коли ви од ранку до вечора свої книжки пишете... Ми на пошті аж засперечалися. Одні говорять: ну, який із письменника господар колгоспу, це ж — не писать, це ж — діло робить. А я їм кажу: ондечки письменники хапаються державою керувать, то наш — ще й скромний — лише до колгоспного руля руки простягає. Та й голова, се я так кажу, буде з нього непоганий: не п'є, за юбками не бігає, а що в окулярах, що не дуже видющий, то це й краще: не буде з вікна контори видивлятися, що там наші дівчата з ферми несуть..." Посміялись ми, гуртом переконуючи листоношу, що урядова телеграма — жарт депутата Яворівського. Але чутка про "урядову" уже покотилася по Халеп'ю. Голова колгоспу на ювілейну вечерю не завітав, хоч ще вранці дзвонив, обіцявся. А днів через

декілька, зустрівши мене на вулиці, обережно буркнув: "Що це ви, Григоровичу, на мій тяжкий кусень хліба через верхи зазіхаєте?.." Довелося і голову переконувати, то телеграма — лише жарт.

Проте, як нас навчали ще у школі, ідея, кинута у маси, рано чи пізно, а масами оволодіє... Під глибоку осінь, коли в Халеп'ї закипіли передвиборчі пристрасті, до мене завітала "опозиційна" група колгоспників: "Ми, Григоровичу, прийшли сватати вас на голову нашого. Ви для нас і бульдозери діставали, і гноєтранспортери, і багато чого. Вас угорі шанують, урядові телеграми вам шлють, там у вас— не одна рука, не один кум ваш у депутатах ходить. То ми й подумали, що за вашою спиною — не пропадемо..." — "Так то ж, хлопці дорогенькі, було у застійні часи, коли мої куми сиділи у керівних кабінетах єдиної і правлячої... — віджартовувався я. — А тепер вони усе те облишили і прокляли, тепер вони — тільки депутати. А що депутати можуть, окрім як у мікрофон балакать?" — "Е-е-е, Григоровичу, ми вже всякого на віку переживали і знаємо: хто зверху буз, той зверху і буде, хіба що значки на грудях поміняє. Хай ваші куми сьогодні і направду — лише депутати, у мікрохвон балакають. Але вони у мікрохвон балакають, а оком — на міністерське крісло зирять, як його швидше доскочити. Так що рука у вас угорі була і буде, ще й не одна. бо тепер ваші куми й товариші до влади чередою побрели. Так що — згоджуйтеся..." — "Хлопці, — уже благав я, — та який з мене голова колгоспу, коли я в полі молодого жита од молодої пшениці не одрізню?" — "А сеє вам і не треба, — розсудливо казали односельці, — для сього у нас агроном є". — "Так я у власному гаманці не вельми вдатний гроші порахувати, а у вас — мільйони!" — "Для сього в колгоспі бухгалтер є". — "А навіщо ж вам тоді голова?" — "А голова в колгоспі — для загального керівництва, для відповідальності. Ви, Григоровичу, тільки погодьтеся — будете отутечки свої книги писать, як писали, а ми тамочки — і без вас упораємося. Касир і платню вам до хати приноситиме..." Подумав, подумав я і мовив так: "Ні, земляки мої хороші, не піду я до вас головою колгоспу. Бо не можна мені у тюрмі сидіти, на шлунок хворію, постійно — на дієті. А в тюрмі — яка там дієта!.."

Отак я втратив останній у своєму житті кар'єрний шанс. І опинився я на порозі ринку — у групі ризику, фінансового…

Минулої осені сяйнуло на обрії надією, що і я не останньою людиною увійду в ринок. Людиною заможною, а не яким-небудь паперомазом, якого завтра найматимуть писати біографію учорашнього спекулянта і фарцовщика, а нині — господаря життя. А паперомаз ще й дякуватиме уклінно за таку милість до нього, бо треба ж буде чимось діток годувати. І діти генія їсти просять — ось одна з причин творчих трагедій у всі віки людської історії. І розривається усе життя своє геній між служінням вічності і служінням діткам своїм, паросточкам рідним, бо це — в природі людській. А генія ж бо, з волі небес, людиною сотворено. І не витримує серце його врешті-решт такого роздвоєння, і вертається душа його на небо — звітувати перед Богом за талант свій…

Сяйнуло мені — і знову згасло. Інакше б не довелося спішно організовувати Музей живого письменника і самим собою торгувать. Був би я нині увесь в золоті, наче яка-небудь вдатлива кооператорка чи завідуючий бензоколонкою. Можливо, вступив би я до клубу мільйонерів і наші часописи, нарешті — вільні, навперебій друкували б зі мною запобігливі інтерв'ю… І називав би я в інтерв'ю тих, хто весь вік лише на чесні руки свої і на чесний розум свій покладався, рабами і худобою… І "спонсорував" би я конкурси краси, возсідаючи в журі та поціновуючи, з погляду естетики, дівочі литки, стегна і зади. Можливо, і культурі я черствий шматочок хліба перекинув би, аби здаватися духовнішим та інтелектуальнішим, аніж насправді є. І стояла б наша обшарпана культура переді мною на задніх лапках точнісінько так, як учора стояла вона перед інструктором ідеологічного відділу єдиної і правлячої… І возлягав би я у кріслах, у першому ряді театральних залів, де вчора той же інструктор чи начальник його возлягали. І стежили б зі сцени актори-безштаньки і акторочки у вилиняних од частого прання спідничках, чи аплодуватиму я. І я ляскав би тричі — після кожної сцени, розганяючи дрімоту, бо від коньячка, випитого в буфеті, ікоркою червоною заїденого (тою ікоркою, яку не встигли злопати вчорашні господарі життя), мене на сон тягтиме… А заманулося б мені безсмертя у віках — найняв би я

голодних писак, аби за мене під іменем моїм книженції варганили. А я під'їздив би на "Мерседесі" до видавництва, де вже б чекав на мене, на краю хідника, нудотно люб'язний директор з видавничою угодою — на підпис. І критиків би я найняв. І хвалили б мене критики наввипередки, як учора ще хвалили тих, хто при владі був, а я — пописував. Можливо б, і сам безмежно талановитий Володимир Яворівський, минулий досвід свій пригадавши, проголосив мене, як незабутнього Брежнєва, генієм — на всі часи і народи...

Єдине, чого б за мене не написав жоден обезштанений ринком геній, — оця повість про Музей живого письменника, де мій сміх гіркий — крізь сльози мої пекучі...

Так ось, відбувалося це в дні, коли трохи не вся українська суверенна людність, пробуджена до активного політичного життя, ні про інше не думала і не говорила, окрім як про "скарби полуботківські". Ще один провінційний анекдот переростав у суспільну історію, вихлюпував за межі проголошеної незалежною України, і вже тремтіли європейські уряди біля своїх сталевих сейфів, не відаючи, до яких ще історичних глибин докопаються нащадки славних козаків. Халеп'янський п'яничка, очікуючи біля сільмагу омріяної другої години, коли на полицях з'являться пляшки із сорокаградусною, гукав, наче на мітингу, звично агресивний з похмілля: "А ми тую Тетчериху потрусимо, як грушу! Хай завтра ж оддає нам з бабою наші сімдесят кілограмів золота! Розляглася на золоті, як корова на лайні, а мені випити нема за що!.." Знову пригадали халеп'янці давній переказ, нібито на Гострій горі золоту карету закопано. Дід Сидір, чия садиба — під тою горою, облазив усі схили, штиркаючи землю сталевим стержнем, але знайшов лише банку із самогоном, яку прикопала, аби полегшити дітям її майбутні похорони, баба Галька, по-вуличному — Гайдамачиха.

Одне слово, коли я дописував останні розділи "Листя землі", за вікном, у літеплі ранньої осені, висіла золота мла і в природі, і в розпалених уявою про золоті скарби душах моїх односельців. У ті ранньоосінні дні у мене гостював відомий критик і мистецтвознавець, а

за сумісництвом — і мій кум, Анатолій Макаров. Він підійшов до відчиненого вікна мого кабінету і мовив дещо незвичним, як для нього, природженого філософа, схвильованим голосом: "Даруйте, добродію Дрозд, що одриваю вас від творчого процесу. (У стосунках з Анатолієм Миколайовичем ми досі — підкреслено офіційні, хоч знаємо одне одного понад тридцять років). Але мушу звернутися до вас із таким запитанням: чи помічали ви, що на дно відра з водою уже декілька днів осідає золотий пісок?.." — "Ну звідки у нашому колодязі візьметься золотий пісок? — засміявся я. — Даруйте, добродію Макаров, але навіть вам, людині інтелігентній, легенда про полуботківське золото запаморочила голову". — "Ще раз прошу вибачити, добродію Дрозд, але я зобов'язаний був про цей безсумнівний факт вас повідомити".

І мій кум одійшов од вікна. Я далі ткав своє епічне полотно, повівши Кузьму, сина Семирозума, до млина, на круту Крукову гору, вистелену павутинням, наче памороззю: "А на павутинках рівно, наче хто циркулем чи лінійкою розмітив, дрібні крапельки роси висіли, і була уся гора Крукова — в перловому намисті, що од сонця молодого висвітилося пурпурово…" Усе, чим милувався мій герой, і мої душу та очі милувало, коли брів того ж таки дня, вранці, по Витачівській дорозі. "І зняв картуза вражений Кузьма, син Семирозума: "Господи, який же ти майстер, незбагненне великий!.." Я — відклав авторучку. А звідки ж, справді, у відрі з колодязною водою — золотий пісок?.. Виявляється, золоті молоточки уже вистукували у моїй стомленій багатогодинною роботою голові. І вже не про Кузьму та його пригоди на Круковій горі думалося, а думалося — зовсім про інше…

Я підвівся. Повільно, хоч ноги — поспішали, вийшов з кабінету. Мій кум сидів за столом на літній кухні. Перед ним лежали принесені з лісу гриби і польський довідник про гриби їстівні і гриби отруйні. Але дивився Анатолій Миколайович задумливо на відро з колодязною водою. Я ніби мимохідь заглянув у відро і по хвилі, намагаючись надати своєму голосу суворої незворушливості, мовив: "Ви, добродію Макаров, знаєте, що я — природжений скептик і, як твердять наші колеги, вічний опозиціонер. Але річ у тім, що на дні відра справді щось виблискує…" Анатолій

Миколайович дивився на мене значуще і втаємничено: "Раніше таке траплялося?" — "Здається, ні, не помічав. Але про те, що в нашій горі е метал, геологи мені казали, — я потроху піддавався суспільному психозу, стаючи на слизьку стежку пошукувача скарбів. — Коли сильна гроза, блискавка ніби обіймає гору смугою блакитного вогню..." — "Ось джерельна вода і розмиває золоту жилу, — досить упевнено підсумував наші словесні розвідки Макаров. — Ви, добродію Дрозд, купатиметеся в золоті, і не потрібно буде вам так тяжко працювати над своїми романами". — "Ви, добродію Макаров, великий фантаст!" — мовивши це, я повернувся до свого письмового столу.

Я умію примусити себе працювати, прикрутити, як часто кажу, гайку під стільцем. І я просидів за письмовим столом ще добрі півгодини. Помітив це, глянувши на годинник. Фраза в рукописі так і лишилася недописаною, жодного слова не висіялося на папір. Іншими, далекими від моєї писанини думками повнилася голова: а скільки нині коштує грам золота? а кому його можна буде продати? а чи можна золото продати на долари? Невдовзі вроджений патріотизм романтика став брати гору над притаманною кожній людині корисливістю. І я вже бачив сенсаційне гасло на першій сторінці "Літературної України": "ХАЛЕП'ЯНСЬКЕ ЗОЛОТО — СУВЕРЕННІЙ УКРАЇНІ!" Я рвучко підвівся, поспішив на літню кухню, виніс на терасу відро і сито. Макаров стояв коло груші і замислено дивився на схил гори. Він мовчки узяв відро з моїх рук і почав обережно лити воду у підставлене сито. Слова були зайві: дно сита встеляли тонюсінькі пелюсточки блискучого, як сонце, металу...

— Григоровичу, а що-бо се ви там робите? — пролунало нежданo, як постріл, знизу, з городу. Коло сходів на терасу, викладену бетонними плитами із знаменитої (з неї злітав у "верхні сфери" сам Йоська Сластьон) силосної вежі, стояла, зіпершись на палицю, моя сусідка баба Варка. Моя рука інстинктивно сіпнулася і сховала сито з блискітками за стовбур груші. "Гриби, гриби миємо, Якимівно, мій кум назбирав!" — гукнув якомога безтурботнішим голосом. "Дак, може, білі?" — ревниво допитувала сусідка. "Та ні, самі маслюки, та й то — червиві!" — заспокоїв. "А мій дід учора добренних приніс, ой добренних! Тут осьдечки поштарка

письмеце казенне для вас у нашу скриньку кинула". Лист був із райвиконкому, щодо Музею трипільської культури, який ми заповзялися створювати в Халеп'ї. "Половину з того, що намию, пожертвую на Музей трипільської культури..." — вирішив я для себе, проводжаючи сторожким поглядом бабу Варку, що пошкутильгала через межу на власну садибу. Відтак декількома стрибками здолав круті сходи на терасу: "Добродію Макаров, принесіть балію!" Увімкнув мотора, що, опущений у криницю, гнав воду по гумових шлангах до літньої кухні. Мотор був новий, не пропрацював ще й тижня, діставав я його тяжко, через родичів, що працювали у торгівлі. Вода з шланга текла повільніше, аніж звичайно. "Золотий пісок — він важкий, — теоретизував Макаров, — наповнює мотор, забиває шланги..." Але блискітки уже лягали на дно балії. Тут, на світлому, вони сяяли ще яскравіше! принадніше. "Добродію Макаров, ви, як істинний інтелігент, про все потроху знаєте. Магніт притягує золото?" — "Ну, це питання суто технічне, — задумливо мовив мій кум, погладжуючи борідку. — Взагалі, не мусить..." Я кинувся до кімнати сина, приніс магніт, опустив у сито — блискітки і не ворухнулися! "Золото!" — вихопилося у завжди спокійного і розсудливого Макарова. "Там, де йдеться про золото, не кричать на весь світ", — зауважив я, озираючись на протилежний берег річечки Жолудівки, де садиба ще одного мого сусіди. Але там було тихо, ще не повернулися з роботи, Втім, що дорікати кумові: і в самого тремтіли руки, коли набирав номер телефону. Але голова працювала тверезо, розумів: потрібен спеціаліст. Консультанта з усіх технічних справ у Халеп'ї маю єдиного — Георгія Турчанова. Головне ж, йому можна довіритися. "Тут ось що, Георгію Васильовичу... — почав якомога спокійніше. — Одне слово, не телефонна балачка. Сідай на свого велосипеда і негайно мчи до мене..." Потім Турчанов казав, що голос мій тривожною значимістю нагадував знаменитий левитанівський...

Поки я дзвонив, Макаров приніс із зеленого будиночка в глибині саду пляшку натурального вина, із своїх, відпускних, запасів. Сонце по верховіттю кучматих верб над Жолудівкою скочувалося до обрію, весь схил гори моєї (уже жовкли берестки і клени, уже достигла обліпиха і ясно-жовто світили з насипу над погребом пом'яхи) був у золоті. Золотошурики роїлися в небі, над вишняком спалахуючи яскраво-

жовтими шийками, зовсім як блискітки у балії. У прижухлому гіллі груші на схилі золотіла іволга, мабуть, транзитна, бо мої уже одлетіли. Ми сіли за лозовий столик на терасі. Анатолій Миколайович розлив у фужери вино. "Ну, добродію Дрозд..." — "Ну, добродію Макаров..." Ми змовницьки чокнулись і випили. Тепер вино розливав я. Остання година (невже — лише година?), сповнена пристрастей і хвилювань, вимагала розслаблення. Розмовляти не хотілося. Та й сусідка, що через Жолудівку, повернулася з роботи, поралася у дворі...

Георгій Турчанов поставив біля рогу велосипед і поспіхом зійшов на терасу: "Що тут сталося?! Я мовчки приніс сито з намитими блискітками: "Золото..." — "Звідки"? — "З криниці, вона вимиває. У балії — все дно встелене". Я повідомляв діловито, стишуючи голос. Турчанов дістав з кишені збільшувальне скло, навів на дно сита: "Що ж, блищить. Справді, схоже на золото. Але, хлопці, не все то золото, що блищить. Треба капнути "царською горілкою", сумішшю соляної і азотної кислоти". — "А де її узяти?" — "Удома в мене є". — "Їдь, Георгію Васильовичу, треба..." Але Макаров приніс уже ще одного фужера і розлив вино. Я, привчений розвиненим соціалізмом відчувати історичність хвилини, підвівся: "Вип'ємо за майбутню асоціацію золотодобувачів: "Дрозд, Макаров, Турчанов і К°". Ми натхненно випили. Сутеніло. У небі висипали зорі, і кожна зоря була ясно-жовта, в позолоті. А місяць-повня, що викотився на шпиль гори, був із чистого золота. Над терасою безшелесне ковзнула сова. І сова у місячному сяєві здавалася золотою.

Хвилина справді була, як любить казати Леонід Кравчук, доленосна. Я відчував ту доленосність усе гостріше, і все менше думалося про себе, а все більше, як і належить письменникові, — про долю народну. Але ж золото тепер — уже не лише моє. І я почав обережно: "Звичайно, наші шкурні інтереси на порозі ринку по-людськи зрозумілі. Але погодьмося, хлопці, що Україні сьогодні ще важче, аніж кожному з нас окремо. Я вважав би за свій патріотичний обов'язок, коли б ваша згода була, передати відкриту нами золоту жилу у повну власність нашої суверенної держави..." Турчанов розлив залишки вина у фужери: "Що ж, я — маю велосипеда, маю кролячу шапку, майже нову, маю щомісяця свої двісті

двадцять дерев'яних. А більше мені й не треба. Одне слово, я— за пропозицію Григоровича!" — "Думаю, що ви, добродію Дрозд, не сумніваєтеся в моїх патріотичних почуваннях, — прогучав із сутінків низький голос Макарова. — Усе своє життя я поклав на дослідження української культури. Моя нова робота з історії українського барокко, ви знаєте, високо поцінована громадськістю. Ідею вашу я підтримую". Він рішуче піднявся і пішов у зелений будиночок — по нову пляшку вина. І навіть Макаров у темній блузі, з темною борідкою і темною гривою волосся, поки ішов по схилу гори, залитому місячним сяйвом, здавався вбраним у позолочені шати.

Я узяв з підвіконня блокнота і став похапцем писати: "Голові Президії Верховної Ради УРСР Кравчуку. Шановний Леоніде Макаровичу! Відкриту нами в селі Халеп'ї золотоносну жилу в цей доленосний час безкорисливо даруємо суверенній Україні. Дрозд Макаров Турчанов". Дочекавшись повернення Макарова, я знову підвівся і урочистим, справді — трохи схожим на левитанівський, голосом прочитав текст телеграми. Ховатися з нашим відкриттям уже не потрібно було ні від кого: хай чують сусіди, хай чують дерева, сови, трави, їжаки, що шерхотять сухим листям на схилі гори. Хай чує увесь світ! Мить була, без жодного сумніву, історична. Мої товариші, мої компаньйони по асоціації золотодобувачів застигли довкола столика з повними фужерами у руках, висвітлені місяцем, наче, в золоті скупані. Ми випили стоячи за наш патріотичний вчинок. І я рішуче ступив до телефонного апарата, щоб негайно продиктувати телеграму обухівським поштовикам. Завтра вона ляже на стіл Леоніда Кравчука. І тут технократ Турчанов пригальмував мій порив своїм реалістичним холодком: "Ти, Григоровичу, все ж зачекай передавати телеграму. Я зараз поїду додому, капну "царською горілкою". І одразу ж вам передзвоню". Він обережно згріб з дна сита блискітки, загорнув у папірець і пішов по сходах до велосипеда. Золотава пасмуга місячного сяйва попливла за велосипедом і повисла у вуличці Яблуневій солодким для наших очей і душ маревом.

Найтяжче було — чекати дзвінка. Кум мій вибачився і пішов у Зелений будиночок читати китайських філософів. Він запалив на веранді свічку, і

той вогник, високо на схилі, здавався чарівним: так могло світитися хіба що золото, сховане природою у товщі гори. Халеп'я засинало, не здогадуючись про своє щасливе майбутнє— новітнього українського Клондайку. Теленькнув нічний птах у саду, мені здалося — телефон. Але то був — тільки птах. Я увімкнув транзистор. Світ ще нічого не відав про халеп'янське золото. Нарешті телефон озвався. Я уходив трубку: "Ну що?!" — "Можете, хлопці, спати спокійно, — пролунав веселий голос Турчанова. — Пузирі пішли з вашого золота... Звичайнісінька латунь... Треба подивитися, що там з мотором робиться. Ну, доброї вам ночі..."

Я мовчки опустив трубку.

Місяць висів у верховітті верб, перебравшись через Жолудівку, але був восково-тьмяний, наче мрець. Сова знову пливла над садом, темна, загрозливо хижа обрисом крил. Я зім'яв аркуш з текстом телеграми, поклав у попільницю, підпалив. Єдина пам'ятка про наш золотий сон згоряла. Літери слів, написаних мною у напливі патріотичних почуттів, фіолетово змії́лися. Пахнуло в ніч димком і — згасло. Я ледве встиг прикурити. Зорі в небі по-осінньому холодні, схожі неживим, металевим блиском на голівки залізних цвяхів. Я увімкнув мотор. Вода в шланзі довго бурмотіла, нарешті стала цідитися — тоненько і кволо. Я підставив голову, але вода перестала текти. Клацнув вимикачем, пішов з ліхтариком до колодязя, дістав мотор. У літній кухні розібрав корпус. З мотора дихнуло згорятиною. Замість намотки якоря чорніло груддя обгорілого, злиплого дроту. Велика латунна гайка на валу якоря була геть злузана, її залишки виблискували навколо валу тонким перстеньком...

"Що це ви, добродію Дрозд, товчетеся серед ночі, як дідько з вашого безсмертного оповідання "Сонце"? — у проймі дверей, сховавши руки за спину стояв мій кум. — Турчанов дзвонив?" — "Хто? А, Турчанов... Дзвонив. Латунь, добродію Макаров, звичайнісінька латунь. Але набагато суттєвіше, що мій новий мотор — згорів. Не проробивши й тижня. Самі головешки лишилися..." — "А знаєте, добродію Дрозд, чого в подібних випадках навчав великий учитель Мо-цзи?" — по хвилі, дещо сумнуватій,

мовив знавець українського барокко і китайської філософії, рухом фокусника дістаючи з-за спини пляшку вина. "Не знаю, чому навчав Мо-цзи, але знаю, що мотор — величезний дефіцит сьогодні, і доведеться нам воду з криниці діставали відрами". — "Мо-цзи навчав: готуючись до дій, необхідно узгодити свої вчинки з бажанням неба..." Він налив вино у чайні чашки, що стояли на столі: "Ну, добродію Дрозд, — за літературу!" — "За літературу, добродію Макаров!" — з полегкістю видихнув я.

Душа прокидалася від золотого сну і вертала на звичні круги своя...

Але минуло трохи більше півроку, і я знову кинувся в ринок, як в ополонку, з головою. Перший том "Листя землі", результат п'яти років тяжкої роботи, лежав у видавництві без руху — не знаходилося паперу. Бредучи по Києву у сумних роздумах про те, що література нині нікому не потрібна, ані суверенній державі, ані людям, настрашеним суспільними перемінами, я побачив на столику кооператора, серед численних фоліантів про техніку сексу, скромний "Довідник тваринника-любителя". І, звичайно, придбав. І, звичайно, повернувшись додому, засів, а точніше — заліг за читання. Нема нічого приємнішого, аніж у теплій міській квартирі серед зими лежати на м'якій тахті і почитувати отакі книжки. Ми усі хоч і пишемося інтелігентами, а в глибині свідомості — селяни. Фермери-теоретики, фермери-мрійники. Господарі хуторів, якщо ближче до української традиції.

Давно уже я не читав з такою жвавою зацікавленістю. Корови, свині, вівці, кози, кролі, кури, індики, бджоли — усе подумки приміряв до своєї садиби у Халеп'ї. Уподобав я голубів, кролів і кіз. Голубів, бо, як писалося в "Довіднику", вони самі себе забезпечують кормами і, якщо у господарстві є із сотня голубів, "можна без особливих затрат одержати близько півтора центнера високопоживного дієтичного м'яса". Але — проблема: хто скручуватиме їм голови? Якщо до кожного голуба кликати сусіда і ставити йому могорич, надто дорогим виявиться те дієтичне м'ясо. Знову ж — птах миру... Пережитки соціалізму усе ще таїлися в глибині свідомості і не хотіли поступатися перед реальністю ринкового буття. Не вельми великої турботи, залишаючи час для писання романів,

вимагали кролі. Але вони—мусили сидіти у клітках. Я ж, як письменник-гуманіст, не терпів коло себе жодного символу неволі. Якось приблудився до нас кріль. Сусіда позичив клітку. Але, коли я в перерві між сценами роману виходив на подвір'я, починалася внутрішня драма. Я бродив по схилі гори, зеленіла трава, зацвітали півонії, земля і небо закохано усміхалися одне до одного, а кріль — сидів у темній клітці, за ґратами. І я маніфестував біля вікна Іринчиного кабінету: "Свобода кролю!" Аж поки дружині це обридло і вона випустила кроля з клітки. Спершу усе було гуманно і вкрай демократично: кріль розгулював по схилу, скуб травицю, я спокійно писав роман. Правда, пес Жульєн дивився на вільного кроля, як консерватор на демократа, а може — навпаки. Все ж я вірив у можливість плюралізму і високу політичну свідомість Жульєна, директора майбутнього Музею живого письменника. Але наступного дня ми знайшли захмілілого від демократії кроля у підвалі з розірваним боком…

Отже, я зупинив свій вибір — на козах.

На початку весни їхав машиною в Халеп'я. При виїзді з Українки попросилася в машину симпатична, щебетлива молодичка: "Оце мушу щодня після роботи теліпатися у Киселівку. Тітка померла, хату на мене переписала, разом з козою. Я б уже ту козу й продала, та якби ж — у добрі руки. Бо не коза, а ферма — по шість літрів молока влітку давала!" Чи то я гарній молодичці поспівчував, чи вже хвилина така настала, коли треба нарешті від хутірських мрій перейти до хутірської практики, але повертався я з Киселівки без ста карбованці" у кишені, зате — з козою у салоні машини. Спершу коза дивилася крізь скло на світ Божий, ніби хотіла запам'ятати дорогу, якою її везуть у невідомість, а потім зітхнула і вляглася клубком, упокорившись долі.

Доктор Жульєн зустрів гостю насторожено. Пам'ятаючи про долю кроля, я зачинив козу в підвалі. Та уже й вечоріло. Зварив каструлю картоплі, засмачивши маслом, трохи з'їв сам, решту одніс козі. Нагріб листя і вистелив куток підвалу, поставив відро з водою. Поки мив посуд, годував пса, настала ніч. У ліжко того вечора лягав з достоїнством

справжнього господаря. Розгорнув "Довідник тваринника-любителя": "Козячий гній за ефективністю переважає коров'ячий у п'ять разів". Це мене ще більше втішило, і я легко заснув, без думок про долю народу і красного письменства. І наснилося мені, що я— на ринку Бессарабському, у білому халаті, гній козячий продаю. І підходить нібито до мене сам…

І тут мене розбудило мекання кози. Коза не мекала, а — сурмила, здавалося — на усе Халеп'я, на весь білий світ. Сурмила, товклася по підвалу і стукала рогами у двері. А кімната моя — над підвалом. Щось тривожно-містичне було в тому сурмінні, в тій товкотнечі — десь чи не під землею. Уже світало, але туман над городом висів так густо, що лампочка біля гаража ледь блимала крізь його вогку вату. Невиспаний, чортихаючись на невгамовну козу і час передринковий, я одягся, відчинив двері підвалу. Коза кинулася у двір як ошаліла, але побачила на стежці Доктора Жульєна, зупинилася, наставила ріжки. Жульєн гавкав, коза мекала і тупотіла по бетонних плитах доріжки копитцями. "О, Григоровичу, то ви — розбагатіли, з молочком будете, на базар скоро понесете!.." — загукала з туману, через розповнілу Жолудівку, сусідка. Я знайшов довідок Жульєна і прип'яв своє рогате надбання до окоренка яблуні. Картопля, засмачена маслом, була неторкана, а відро — перекинуте. Я знайшов у "Довіднику" розділ про утримання і годівлю кіз. З добового раціону кози у мене надлишок був хіба що віників — дві берези біліли на садибі. Я поставив на плиту баняк з водою, висипав усі макарони, які знайшов у своїх запасах, побіг до берези по гілля. Коза жалібно мекала, пес войовничо гавкав на козу. Нарешті я їх розвів: козу — знову у підвал, Жульєна причинив на веранді. Одніс козі баняк з макаронами, в'язку березового гілля і сів нарешті працювати. Назавтра мав головувать на літературному вечорі, у Києві. Треба було підготуватися. Жульєн обережно підвивав на веранді, коза ридала ніжним голосом у підвалі і стукала ріжками в двері. Я подзвонив на колгоспну ферму, ветеринарові, попросив терміново приїхати. "А ковтнуть буде?" — "Буде!"— пообіцяв я. Поки що на козу — самі видатки, а прибутків — жодних. Та що вдієш: ринок є ринок.

Ветеринар прикотив на велосипеді. На козу глянув мельком, крізь пройму дверей: "Ковтнімо, Григоровичу, бо душа — просить". — "А що ж — із козою?" — "Коза ваша — окотиться не сьогодні-завтра. Гостріть ножа — пуповину перерізатимете". — "Як — пуповину?!" — "А так: обріжте козеняті, як вийде плід, на ширину долоні од животика, а кінчик обов'язково змажте йодом. Діло просте, житейське. А колись од баби своєї роди приймав, а тут — коза". Коли ветеринар од "їхав, заднє колесо велосипеда наздоганяло переднє. "Ще одна така консультація… — засумнівався я в своїх підприємницьких здібностях, але скоро утішився: — Козенята — це теж гроші.

А коза сурмила все жалібніше. Я ладен уже був утекти світ за очі, аби не чути того мекання. Але мусив готуватися до обіцяного ветеринаром окоту. Гострив ножа — а руки уже тремтіли. Гнила інтелігенщина, сварив самого себе, недогризок розвинутого соціалізму. Хіба тобі — у ринок? На кладовище історії тобі час. Для ринку міцні зуби потрібні і міцні нерви. Але — утік я від Системи, хай і з покаліченою душею, порятуюся і від ринку. Я випробував ножа на березовій гілці. Як бритва — ніж. Увечері подзвонив Миколі Жулинському: "Завтра маю головувать на літературному вечорі, у Спілці. Але — не можу відлучитися, бо купив козу, а вона має ось-ось окотитися. Хтось же мусить перерізати пуповину! Може б, ти проголовував на вечорі?" Член-кореспондент Академії наук, доктор філології і т. д. довго не міг зрозуміти, жартую я чи всерйоз. Йому з його посадами ринок ще не дихав у потилицю, як мені, професійному літераторові. "А що я скажу на вечорі?" — "Так і скажеш: Дрозд купив козу, коза має окотитися, він мусить бути вдома, щоб перерізати пуповину". — "Увесь літературний Київ — реготітиме!" — "Це сьогодні твій літературний Київ реготітеме. А завтра, коли увійдемо в ринок, уже не реготітиме, а — заздритиме на мою козу…" Я поклав трубку, радий, що позбувся хоч одного клопоту. А коза в підвалі мекала і товклася. Я знову за всю ніч майже не склепив очей, час од часу навідуючись у підвал: чи не настав час перерізати пуповину. Розбурхана моїми візитами, коза ще більше непокоїлася і сурмила.

Уранці, несучи козі пійло з розмоченими білими сухарями, які я купив було собі до чаю, побачив коло своїх воріт бабу Гальку, Гайдамачиху. Вона тягла саморобного, з дитячої коляски, возика. По цеглу, до старої школи. Я кинувся до неї, як людина, що заблукала в пустелі: "Бабо Галько! Ви ж колись кіз тримали. Консультація потрібна, зайдіть на хвилинку!" Гайдамачиха розігнулася, глянула у мій бік насмішкуватими очима: "Не треба мені й заходити, Григоровичу, бо я — прохвесор по козах. Весь вік вони у мене не переводилися, як розкуркулили нас і поселили з дітками у землянці, під Гострою горою. Я відси, з голосу чую — коза ваша до козла хоче". — "А ветеринар сказав, що має ось-ось окотитися..." — "Той ваш ветеринар, коли ковтне, і їжака од кози не одрізнить. Ведіть її зараз же до козла, бо — перегуляє, будете влітку без молочка". — "А де ж того козла шукать?" — "За бакаєм, у Просихи. На пляшку їй дасте, баба чарочку любить. Та й мені за пораду щось перекинете..."

За бакай — це аж на інший бік Халеп'я. Машиною туди не поїдеш нині, дорога ґрунтова. Вбрався я у свій джинсовий костюм, все ж — через село, шкіряну куртку накинув — моросило зранку. Зав'язавши навколо тонкої козиної шиї повідок Жульєна, потяг її за ворота. Жульєн побіг було слідом, він зі мною в селі нерозлучний. Але я гукнув нервовим голосом: "Дома!" Директор майбутнього Музею живого письменника так і осів — на задні. Тільки вийшов за ворота, сусідка назустріч: "Куди це ви, Григоровичу, так рано, з козою?" — "До козла веду!" — буркнув не вельми привітно. "От що, Григоровичу, — захитав головою сусід, — робить з людьми хвалена вами перестройка. Уже письменники не книжки пишуть, а кіз до козла водять". Але мені було не до політичних суперечок. І побрів я далі. Сусідка, що по той бік Жолудівки, аж через тин перехилилася: "Куди це бо ви, Григоровичу, з козою?" — "У ринок, сусідко, у ринок!" — "Так, мо', Жуліка свого на базар?" Я озирнувся — Жульєн таки біг слідом, трохи збоку, винувато зиркаючи в мій бік. Попереду була траса, машини мчали наввипередки. Я мовчки прив'язав кінець повідка до ошийника Жульєна і поволік далі обох — і козу, і пса.

Проминувши трасу, звернув у вуличку, що вела на бакай. "Куди це ви, Григоровичу, з усім своїм багатством?" — лунало трохи не з кожного двору. "До козла!" — відповідав я коротко, не зупиняючись для балачки: новий, підприємницький, спосіб життя вимагає діловитості, час — це гроші. Я — роблю бізнес. Мій бізнес — коза. Нарешті добрели ми до провулка, що — у бік колгоспної комори і далі, на Батиєву гору. І тут, на перехресті, стрівся мені знайомий тракторист: "Куди це ви, Григоровичу?" — "До козла, що баба Просиха держить, козу веду". — "Так нема уже того козла давно, я сам його восени свіжував. Спився козел коло баби, бражкою його пригощала, а козел — не людина, більш відра не вип’є..." — "А де ж мені тепер козла шукать"? — голос мій був жалібний. "Не переживайте, Григоровичу. Зверніть осьдечки на Батиєву гору, а там — і Трипілля. Трипільці споконвіку кіз тримають".

І вибрів я, з псом та козою, повз колгоспну комору, на шпиль Батиєвої гори. Трипілля виднілося ніби і близько, але дорога в'юнилася по схилу гори, перебігала місток через річку Бобрицю і знову — на гору. А де ж там ще й козла шукать?.. Дорогою котили машини, коза злякано відступала, шарпаючи повідок, Жульєн гавкав і кидався під колеса. Падав мокрий сніг з дощем. Од Дніпра подув холодний вітер, і скісна сніговиця зависла в улоговині, між Халеп'ям і Трипіллям, непроглядною, сірою повстю. Я стояв на вогкому, з колючим снігом і дощем вітрі, на самім чолопочку Батиевої гори, в глибоких роздумах про долю українського письменства за ринкових умов. О ви, нащадки наші, що житимете щасливо за повного капіталізму, як мріяли ми ще вчора жити за повного комунізму! Якщо колись не поскупитеся і вирішите спорудити мені пам'ятника у Халеп'ї, оспіваному мною, спорудіть його на оцій горі! Зобразіть мене чи в граніті, чи в бронзі, чи в глині, випаленій на місцевій цегельні (це — найдешевше, а ви уже навчитесь рахувати грошики!), зобразіть таким, який я стою нині, під дощем і снігом, на холодному вітрі, з козою і псом на однім повідку! Стою і дивлюся у світле майбуття...

І повернув я назад у Халеп'я. І доплентався з усім своїм господарством до старої школи, де баба Гайдамачиха клала на возика цеглу. "Бабо Галько! — змолився я. — Купили б ви у мене цю козу! Треба

ж мені колись і книжки писати, а не лише козла розшукувати по селах навколишніх?"— "А скільки ж ви за неї просите?" — діловито запитала Гайдамачиха. Таким голосом з екрана телевізора актори нині читають рекламу корпорацій і фірм. "Позавчора я заплатив за цю козу сто карбованців". — "Е, Григоровичу, де це в мене — такі великі грошики візьмуться! — баба спритно дістала із складок одежі п'ять червінців, розпорошила їх на долоні віялом. — Осьдечки останнє бережу, аби хоч поховали мене по-людськи..." А очі в баби були молоді й чіпкі, очі природженого бізнесмена, кандидата до клубу мільйонерів... Я махнув рукою: "Давайте вже хоч п'ятдесят..."

Оддала Гайдамачиха гроші і покотила возика з цеглою. Я, коза і пес поплелися слідом. Біля своїх воріт я зняв повідок з кози. Гайдамачиха козу приголубила, пошептала щось їй на вухо, і та, навіть не оглянувшись на мене, побігла слідом за бабою. Щось баба знала, чого не знав я, і в бізнесі, і в козівництві. Ми з Жульєном звернули до своєї хати. І вже тут прийшло щасливе відчуття вивільненості і легкості. Я розпалив у грубці, сів за роботу. Усе ще сіявся мокрий сніг, а ніколи так славно не працюється, аніж коли за вікнами — негідь. У підвалі уже ніхто не мекав і не товкся. Жульєн глибоко зітхнув, розпростерся біля грубки, задрімав. У сні він смикав ногами і притишено гавкав, певно, йому снилася коза. Несподівано для себе я розпочав нову книгу роману "Листя землі". Слова, здається, самі народжувалися у вивільненій від ринкових турбот душі і стелилися на папір. Наступного ранку ми з Жульєном рушили у нашу традиційну мандрівку по Витачівській дорозі... На жайворонкове поле. Жайворонки спурхували у небо, підсвічені сонечком, осіняли хрестиками тремтливих тілець березневу землю, і учорашній сніг — вочевидь танув. На схилах пагорбів проглядала невгасимо юна зелень чистотілу. Вертали попід Гострою горою, повз садибу Гайдамачихи. Баба стояла на плацку, біля хлівця, і гукала до мене: "Григоровичу, а купіть-бо у мене двійко козенят! Я дорого з вас не візьму, рубчиків по п'ятдесят! Вигодуєте за літо на дармовій, од Бога, травичці, восени заріжете, жиру натопите. Ось вам і ринок: тепер козиний жир дуже в ціні!.." — "А де ж це у вас раптом козенята об'явилися?" — запитав, хоч уже й без бабиних пояснень про все здогадався. "Дак окотилася кізка ваша уночі, двох цапків принесла.

Я вам їх через тиждень і покаструю, не треба буде того п'яничку кликать". — "А ви ж казали мені — що коза — до козла проситься!" — "Ой, Григоровичу, у скотини язик німий, сам тільки Бог відає, чого вона хоче!" — засміялася Гайдамачиха сміхом молодим. Ми з Жульєном мовчки подалися стежкою. За нами повискували колеса бабиного возика — Гайдамачиха знову їхала по цеглу, до старої школи. Уже були ми коло своїх воріт, коли баба гукнула мене: "Григоровичу, ось послухайте бабу дурну. Вам треба книжечки писати, а не козу доїти. А заведіть ви краще — козла. Тільки заведіть ви козла не тутешнього, а заведіть ви козла полтавського, породистого. І будуть люди до вас їздити за сто верст, із сіл ближніх і далеких, з козами. А погуляє кізочка з козлом полтавським — тридцять рубчиків вам, такі тепер ціни, а завтра, мо', ще й дорожче буде. І писатимете ви свої басні, про копійку не думаючи, а козел на вас працюватиме..."

Я стримано подякував Гайдамачисі за пораду. Уже сидів за письмовим столом, коли уся геніальність бабиної ідеї достукалася до моєї такої далекої від ринкових реальностей, задурманеної солодкими міфами розвиненого соціалізму голови. Що варто — козла прогодувати? Пастиметься у мене у садибі, а на зиму — травички накошу, березового гілля наріжу. А прибуток — щодня, може — і двічі на день... Без особливих турбот, без особливих клопотів, головне ж — без трати часу. Час — це сторінки нових романів. І пиши собі, не думаючи про папір, про видавця, про шматок хліба для сім'ї. Пиши — скільки душа бажає і — що душа бажає. Ось вона омріяна у віках свобода для творця духовних цінностей!..

Письменник пише — козел працює.

Козел працює — письменник пише.

Я того ж дня подзвонив знайомим полтавцям, аби дістали для письменника, який не зрадив своєму літературному покликанню, породистого, полтавського, козла.

Тепер жду — не діждуся. Коли нарешті козел працюватиме, а я — писатиму.

Чи соціалізм, чи капіталізм, чи козел полтавський, а людина наша живе — надіями.

15. "Шлях на Київ" і — далі, або — моє КДБ мене береже…

Молода поетеса, яка має прямі і безпосередні контакти з космічними силами, нещодавно твердила по радіо, що справжнє значення слова Київ — Бог, а Дніпра — Суть…

Ми с космічними силами тоді не зналися, і дівчата наші од космічних пришельців не вагітніли. А кохалися дівчата з нами, цілком земними хлопцями, ще й не підкованими, як нинішні, теоретично, бо не продавалися тоді на кожному розі "Сто способів любові". І мріяли ми, цілком матеріалістично, про стежини на невідомих планетах, які протопче наше покоління. І романтиками у глибині наших душ ми залишимося уже до смерті. Як би не змінювався час і його духовні орієнтири. Епіграфом до своєї повісті "Люблю сині зорі" я узяв діалог, почутий у чернігівському, на Валу, планетарії. "Чому саме сині? Бо сині — найгарячіші…" Один з польських журналів писав на початку шістдесятих про покоління "синіх зір", найгарячіших. Хоч як, здавалось би, остуджував нас наш-таки час! Тільки вдумаймося — мене справді можна показувати, як на сьогодні, в історичному музеї! Я свого часу в Олишівці отримав догану за — вузькі штанини!… Купив чехословацький костюмчик, пішов у ньому на першотравневу демонстрацію, а секретар райкому комсомолу проявив політичну пильність: "Лише стиляг нам не вистачало…" І — за писали…

А Київ нам, провінціалам, на початку шістдесятих бачився справді містом одухотвореним, духовною Меккою. Там, у Києві, творилася історія нової української літератури. Відчувати хоч якусь дотичність до тих процесів — було щастям. Пам'ятаю, як бігав я чернігівськими вулицями,

од кіоска до кіоска, щоб купити "Літературну Україну". Якщо десь там, у переліку молодих, з'являлося і моє прізвище — радості не було меж. І всі мої "високі помисли", як я пізніше іронізував у "Катастрофі", спрямовані були на золоточоле місто над Дніпром.

Іноді задумуюсь, яким би був сьогодні, в культурному плані, Чернігів, якби у ньому залишилися жити і працювати усі ті люди, які розпочинали свій журналістський і літературний шлях "на древній сіверській землі" у шістдесяті роки. Уже виходив літературний альманах "Десна", з якого міг би народитися цікавий не лише для Чернігівщини щомісячник. Уже заходжувалося навколо створення обласного книжкового видавництва, до якого я навіть здав був свого першого рукописа. Усе це — було поховано. Не нами. Одним з небагатьох творчих людей, які виростали навколо "Комсомольця Чернігівщини" і залишилися назавжди в Чернігові, був художник Володимир Ємець. Як йому довелося співпрацювати з абсолютно глухими до естетики культури "батьками міста" впродовж десятиліть — про це може розповісти лише він. Те, що знаю од Володимира, могло б скласти основу трагічного роману.

Я щиро хотів залишитися в Чернігові. Попри всю свою орієнтацію на столицю. Духовну. Я мріяв про тиху квартирку де-небудь біля древнього Валу, де міг би десятиліттями спокійно працювати над романами з історії Сіверянщини, ніким, до речі, ще гаразд не осмисленої. Поки що я мав можливість писати лише в кімнатці, стеля якої— підперта стовпом, до і після робочого дня. А ночував, як і раніше, в "печері". Уже будучи членом СПУ, на порозі виходу своєї першої книги, попросився на прийом до одного з ідеологів у Чернігові — Івана Петровича Собка. Він, звісно, відав і культурою. Я довірливо поділився з ним своїми планами. Я просив про єдине — крихітну кімнатку, де міг би працювати, хоч надію на таку кімнатку в майбутньому. Навіть надії не залишив мені Іван Петрович. З його сухих, строго офіційних відповідей я зрозумів, що письменники для чернігівських вождів — лише зайвий клопіт і чим швидше я зникну з обріїв сіверянських, тим краще буде для мене. Я так і вчинив. І, думаю, вчинив як для себе краще попри усі мої пізніші столичні випробування. Бо кількома роками пізніше, коли в Чернігові почалося "полювання на

відьом", я не відбувся б трьома тижнями божевільні і трьома роками армії, як у Києві. Система потребувала жертв, чернігівським вождям жертви потрібні були — для звіту. А я зі своєю юнацькою нестриманістю і деяким "набутком" у сейфах установи біля Красного мосту цілком на цю роль годився…

Якщо уже згадав установу біля Красного мосту, маю сказати про ще одну причину мого швидкого від'їзду з Чернігова. Хоч, чесно кажучи, не хотілося б писати про це. Саме — сьогодні. Коли усе — дозволено. Я не належу до людей, сміливих заднім числом. Проклинати те, що ми нині так пристрасно проклинаємо з усіх трибун, із сторінок усіх видань, письменникам треба було дещо раніше… Гидко було слухати, коли навіть люди старшого покоління на одних з останніх партійних зборів дорікали одне одному, що вони — служили "сексотами". Багато нас там було! — так і хотілося вигукнути. Хто або якусь посаду займав при Спілці чи виданні, або хоч трохи письмом своїм виділявся з широкого загалу. Чимало інших, дрібніших, підслужувало — хто за скоринку із панського столу, хто — з ентузіазму… Траплялися звісно, й такі, що, як ті мухи, один раз втрапивши лапками на липучку, уже не могли від неї одірватися. Це — жертви, їм можна тільки поспівчувати.

Письменницькі структури були прошиті нитками КДБ, як земля на моїй грядці — корінням пирію. Кожен, хто починав писати на "этом хохляцком наречии", тим самим ставив себе "на облік". Не кажучи вже про керівні органи СПУ — вони всі були під контролем КДБ. Пишу це зі знанням справи: один час був секретарем Київської письменницької організації, був трохи і головним редактором журналу. Гуртуючи колектив новостворюваного "Києва", навіть прибиральницю не міг узяти до штату без "благословіння" куратора. Тепер це здається дивним. Тоді про це знали всі і — не дивувалися. Куратори були у Спілці, куратор був у видавництві, куратор був при редакціях журналів… Зазираєш було до якогось спілчанського начальника у двері, термінову справу треба вирішити, а він — не сам. "Там — куратор, — як про річ звичайну, каже секретарка. — Це — надовго". Хлопці з КДБ любили розмовляти подовгу. Коли наш, редакційний, куратор заходив до мене, головного редактора,

він уже добре був обізнаний, у деталях, що відбувається в колективі. Інформаторів вистачало. Куратори Спілки їздили з нами до Москви, на всесоюзні письменницькі з'їзди, усі їх знали, навіть пивце попивали з ними в готельних номерах. Як правило, принаймні в останнє "застійне" десятиліття, це були хлопці досить освічені і — не дурні. Суспільну ситуацію вони аналізували глибше од багатьох письменників, та й — професійних партійців. Сумніваюся, щоб "лідер перебудови" міг прийти до влади без благословіння тодішнього КДБ. Маючи досить точну інформацію про стан суспільства, молоде покоління працівників КДБ одним з перших зрозуміло, що кватирки у наглухо зачинених і заґратованих вікнах треба відчиняти, інакше всі учадіємо. Інша річ, вони могли не передбачити силу свіжого вітру, який увірветься…

Признаюся, хоч нині дуже не модно у чомусь подібному признаватися, що із своїм редакційним куратором я навіть подружився. Це була кмітлива і добра людина, принаймні поза своєю службою. Коли я тяжко захворів, залишив журнал і нікому вже не був потрібен, тим більше — партійним моїм "кураторам", це була єдина людина, яка хоч іноді мені надзвонювала і дізнавалася, чи я ще не помер. Завдяки йому я одним із перших у Києві подивився фільм "Покаяння". У клубі Комітету державної безпеки! Навколо мене, в темряві, сиділи і дивилися фільм духовні спадкоємці його героїв… Коли я вийшов після фільму, земля у мене, в буквальному розумінні, пливла з-під ніг. Цей фільм — одне з найбільших потрясінь у моєму житті.

Нещодавно в газеті "Московские новости" я прочитав слова Івана Драча: "Колись один представник органів у розмові зі мною казав: "Ми працюємо, як коса, — ждемо коли підросте новий урожай, щоб викосити свіжу траву…" Зі мною жоден представник "органів" не був настільки відвертий, але інтуїтивно я знав цю жорстоку правду свого віку, свого суспільства. І все ж у певні ігри грав. Саме через те, що знав. Травина, якби могла теж з усіх сил ухилялася б від коси. Це — в природі людській, тим більше — в природі письменника. 1 через те я нікого не осуджую, окрім, звичайно, "платних агентів", хоч і вони були і будуть у кожному суспільстві. Як, до речі, і КДБ, у тій чи іншій формі. Майбутня Служба

безпеки — вона вже народжується з нашої нетерпимості до інакодумаючих. Хочеться думати, що буде вона— без "єжових" рукавиць. Хоч хто що може передбачити. Стан Служби безпеки — це стан душі суспільства, рівень жорстокості в ній, рівень доброти Мабуть, багато хто зі мною в цьому не погодиться. Що ж, я поки що маю право на власну думку. Коли уже не матиму, ото й буде підтвердження моєї правоти…

Признаюся ще в однім, коли вже зайшлося на щирість "Куратори" ще в сімдесят шостому році читали рукопис мого багатостраждального роману "Вовкулака" Переданий він був до "органів" не яким-небудь запобігливим редактором, а мною ж таки самим. Сталося це так Засвітила мені раптом поїздка в Латинську Америку. Напівплатна, з групою активістів Товариства дружби Одного дня в моїй квартирі задзвонив телефон: "З вами розмовляє капітан Держбезпеки — такий-то…" — "Радий вас чути, товаришу капітан!" — миттєво відреагував я. Хоч досі з цієї установи мені жодного разу не дзвонили. Але мені таки справді не було чого приховувати від КДБ. Творів своїх я не ховав у потаємні шухляди і не відправляв за "бугор", хоч таку можливість мав. Я їх пропонував видавництвам, а коли відмовляли, пропонував знову. Я знав, що романи мої, навіть найгостріші, потрібні тут, на своїй землі, а не за "бугром". З поглядами своїми я теж не ховався, їх знали усі, кому треба і не треба, така вже я, можливо, надто відверта,1 а можливо — надто язиката людина. "Трибунну" маску, звичайно, носив, але хто її тоді не носив? Сам майбутній" лідер перебудови" нахваляв і в радіо, і в телевізор "вірного ленінця Леоніда Ілліча". Я Леоніда Ілліча не нахваляв, масштаби були не ті; я мав свою награну платівку — розповідав, коли доривався до трибуни, про успіхи хліборобів Обухівщини, а відтак, на підверстку, про свої відхилені видавництвом писання…

Ми зустрілися. Капітан виявився приязним, ввічливим — професійно. Його турбувало, як я зрозумів, єдине: чи не маю я наміру залишитися де-небудь у Латинській Америці. Це був мій перший виїзд до капіталістичної країни. Я міг тільки сміятися: треба було зовсім не знати мене, аби підозрювати щось подібне. Я не те що пуповиною, усім своїм тілом і всією душею — врослий у свою землю. Вирви мене з неї, і я не напишу жодного

рядка. А я можу і хочу жити доти, доки я пишу. Я — не людина у звичайному розумінні цього слова, я — апарат, запрограмований на писання. Така уже в мене, як казав Йоська Сластьон, "організація організму". Можливо, апарат — графоманський. Для мене це вже не має суттєвого значення. Я — живу, поки пишу, і пишу — поки національні пристрасті. Вони у мене практично не змінювалися. Це легко простежується по моїх найголовніших творах. Написаних не сьогодні і надрукованих не сьогодні.

Капітан з'явився на побачення з модним тоді "дипломатом", валізкою, і я — з таким же "дипломатом". Не знаю, що було в капітановій валізці, а в моїй — рукопис "Вовкулаки". Років вісім уже мандрував він по видавництвах і редакціях часописів. І я попросив капітана: "Прочитайте у своєму відомстві і скажіть нарешті, що в ньому — антирадянського, як мене переконують видавці". І капітан — погодився. Рукопис повернули мені, коли я щасливо повернувся з Латинської Америки. "Антирадянщини" у ньому не знайшли. Правда, це не завадило рукописові ще років шість мандрувати по тих же видавництвах і редакціях. Можливо, "куратори" хоч палок у колеса книзі не ставили. Принаймні я міг уже сказати тодішньому редакторові "Вітчизни" Любомиру Дмитерку: "Там" роман читали і нічого "такого" в ньому не виявили..." Найперше роман з'явився у "Вітчизні" не без сприяння Володимира Яворівського, а у вісімдесят другому році, хай і порізаний, хай і під іншим заголовком, — вийшов окремою книгою.

І — останнє: за тридцять років роботи в літературі я ані проти кого на жодному з політичних процесів не свідчив і не написав жодного доносу, навіть не рецензував для КДБ жодного рукопису, що вважалося тоді звичайною річчю.

І це зовсім не тому, що я — такий уже мужній чи принциповий. Можливо, мені просто щастило. Можливо, мені вистачило розуму не бути загнаним у глухий кут, вихід з якого єдиний — через підлість. Деякі мої колеги підковзувалися саме за таких ситуацій. Адже впродовж сімдесятих, та ще й — на початку вісімдесятих у Києві йшли судові

процеси над письменниками — Євген Сверстюк, Іван Світличний, Юрій Бадзьо, Василь Стус, Микола Руденко… Хтось же проти них свідчив, хтось рецензував їхні твори для судових органів, хтось голосував за виключення тих, які були членами Спілки, із СПУ… Я міг бути і серед тих, хто свідчив, рецензував, засуджував і т. д. І міг бути серед тих, супроти кого свідчили, чиї твори рецензували для судових процесів, кого засуджували в колективних листах… Мене не було ні серед тих, ні серед інших. Сказати, що я пересидів ці роки в "халеп'янських кущах", — навряд чи у кого повернеться язик. Не повернеться — бо є написане мною саме в це десятиліття. Я гнувся, як лоза, але — не ламався. Року вісімдесят другого Василь Стус, серед іншого, пише з тюрми, що навіть такий майстер, як Дрозд, змушений розмальовувати громадські туалети. Усе це так і — не так. Бо того ж таки, вісімдесят другого, року вийшла моя книга "Крик птаха в сутінках". Хай той, хто дорікає мені сьогодні сидінням "у кущах", прочитає її уважно і покаже хоч один твір, хоч одне слово, починаючи із досить прозорої назви книги, від яких мені, за нових суспільних умов треба було б відмовлятися.

Я справді був тоді і є тепер — поза політичною боротьбою. Моя єдина політика — мої книги. Один з наших поетів нещодавно повісив у Будинку літераторів запрошення на свій вечір і написав: народився — тоді-то, помер — у січні сімдесят другого року. Тобто коли написав і роздрукував у газетах покаянного листа… Я не хотів бути задерикуватим півником, який вистрибує на тин, ледве підросли крильця, і — викукурікує, а коли нарешті на нього звернуть увагу і понесуть до казана з борщем, пищить і кається. Попри всю свою природну емоційність я реально зважував свої сили. Я знав: зачини мене на тиждень-другий до в'язничної камери, я підпишу все, що від мене вимагатимуть. Я — не борець за суттю своєю, якщо й борець — то лише за письмовим столом, над аркушем паперу. До всього я не маю фанатичних переконань, які необхідні політичному борцеві. Я весь — у павутинні сумнівів, за будь-яких політичних ситуацій. Це — психологія художника з усіма її плюсами і мінусами. Незалежно від рівня таланту. Втім, про усе це я написав ще в шістдесят сьомому році, в оповіданні "Сонце". Але вважав і вважаю себе, як письменника, серед тих дідьків, які викочують щоранку сонце на небеса. Можливо, це — ще одна

моя ілюзія. Можливо, час засвідчить протилежне. Але, справді, потрібен час, який просіє, відбере, заналізує усе те краще, що я написав.

Я мусив зважитися на цю коротку оповідь, аби мати право написати те, що зараз хочу написати.

Як це робилося тоді? Дуже просто. Одного дня викликає мене редактор газети до свого кабінету, щільно причиняє двері: "Розумієш, Володю, товариші з КДБ хотіли б з тобою познайомитися. Нічого особливого, думаю, але ж ти — на ідеологічній роботі, сам розумієш..." І — подає папірець з телефоном. Дзвоню. М'який, приємний голос: "А, Володимире Григоровичу! Читаємо, стежимо за вашими успіхами. Мріяли б познайомитися ближче. Зайти до нас зможете?.." І ось я сиджу у скромному кабінетику із заґратованими вікнами. По той бік канцелярського столу — люб'язна, ввічлива, сивоголова людина в цивільному. Жодного слова про недавнє зіткнення, на мовному грунті, з міліціонером, жодного звинувачення, як це було на бюро обкому комсомолу, в націоналізмі. Хоч навіть мені, наївному хлопцеві, зрозуміло, що якби не той випадок — мене б до цієї установи не викликали. Як справи в редакції? Коли вийде нарешті ваша перша книга, якої ми так чекаємо? Що новенького у літературній молодіжній студії, яку ведете? Добре, що усе — добре. Але, до речі, у вашій студії є такий Андрій К... чи не здається вам, що він занадто нестримний у вияві своїх національних почуттів? Я — сміюся: "Та хіба Андрія можна сприймати серйозно? Ковтне добре, то може чого хоч наплести п'яним язиком". Воно-то так, але ж знаєте, що в п'яного на язиці, то в тверезого — на умі, будьте уважні. Обіцяю бути уважним. А ось є ще у вас такий — М. "Ну, це взагалі — відомий мовчун, слова з нього зайвого не витягнеш, — відмахуюся. — Невже і він десь щось ляпнув?" Поки що ні, але невідомо, що у нього на думці, будьте уважні. Обіцяю бути уважним і до М. А коли що почуєте, дізнаєтесь, подзвоніть по цьому телефончику, наше з вами завдання — попереджати можливі ексцеси, а не чекати, поки вони стануться. Ми для того й існуємо, щоб оберігати молодих людей від можливих помилок. А ось ви зібралися мандрувати по Західній Україні, а з ким ви мандруватимете? "З Валерієм Шевчуком. Та це ж — відомий, талановитий

письменник!" Він-то відомий і талановитий, ми це знаємо. Але деякі хибні твердження трапляються і в нього. Нам з вами треба бути дуже пильними. Вороги — не дрімають. Щось не те почуєте і від Валерія Шевчука — запам'ятайте. А потім, по приїзді, розкажете нам. І де будете, і з ким у Львові розмовлятимете. Ми вас дуже чекатимемо. Тільки повернетеся до Чернігова, одразу подзвоніть. Ось телефончик, не забудьте..."

Не ручуся за деталі, давно це вже було, але в загальних рисах отака мила розмова. В установі біля Красного мосту. У Львові, бродячи по вузеньких вуличках старого міста, я непомітно для Валерія кидаю вгору дрібну жорству. Камінчики падають біля Шевчука, ще не лисого й поважного, як нині, ще такого юного, але вже — схильного до любомудрства. Валерій сумно дивиться на старі кам'яниці, які, бач, уже розсипаються, і довго розмірковує вголос про кончу потребу реставрації міста Лева. Нарешті здогадується про мої витівки і сердито буркотить. А я думаю про те, яких камінчиків на його голову чекають від мене в Чернігові, в установі, що біля Красного мосту. Потім ми ще подорожуємо Карпатами, живемо кілька днів у Межигір'ї, у хаті Петра Скунця. Я відкриваю для себе нову Україну, досі вона для мене існувала лише від Чернігова до Києва. Я зустрічаюся з десятками нових для мене людей (уперше я познайомився з родиною Горинів), для яких Україна — смисл їхнього життя. Деякі їхні погляди на ситуацію в мені, поліщукові, вихованому переважно на російській культурі, викликають спротив. Але є те, найголовніше для мене, що нас єднає,— це біль за долю української мови, української культури. Уперше я чую від Богдана Гориня, як по війні, у дворі Музею українського мистецтва, палили картини. Той вогонь пече мені коло серця. Як нищили, на спеціальній машині, українські книжки. Скрегіт тої машини переслідує мене, я чую його навіть на прекрасних карпатських полонинах. А ночами я не сплю і думаю про те, що мені наказано (точніше — пораджено) про усіх цих людей розповісти. Там, в установі із заґратованими вікнами, біля Красного мосту.

Я вертаюся у своє древнє і вічно молоде місто, на березі "красуні Десни", нікому не дзвоню, ні до кого не заходжу, а — подаю заяву про

звільнення. Борис Васильович досить радо, здається, її підписує. Я беру валізу, в якій, окрім рукописів, декілька сорочок, зміна білизни і шерстяна ковдра, моє єдине надбання, і йду на автобусну станцію. Коли автобус вирулює на київську трасу, переїздить міст через Десну, я почуваюся вільним, яко птах у небі, почуваюся звірком, який перехитрив полювальника і уникнув пастки. Треба було, звісно, бути таким зеленим наївняком, яким я був тоді, аби думати, що сто сорок кілометрів, від Чернігова до Києва, порятують і захистять мене від чіпких рук з установи біля Красного мосту. Я просто не уявляв усіх можливостей тої організації. Навіть десятком років пізніше я сперечався про це з Богданом Горинем, який приїздив до Києва і зупинявся у нас. Богдан доводив, що усі наші біди — від КДБ. Я твердив, що усі наші біди — од нас самих. У чомусь суттєвому, глобальному я мав рацію. Але, звісно, Богдан Горинь конкретною ситуацією володів значно краще. Тепер, коли я стільки документів прочитав, стількох людей з величезним життєвим досвідом вислухав (працюючи над "Листям землі"), я часом задумуюся: а чи була вона, Радянська влада? А ось що влада КДБ була, з перших місяців нового суспільства (а можливо, є і досі), і влада єдино реальна — в цьому я уже не сумніваюся…

Повернуся ще до одного епізоду, аби вже покінчити з відповіддю на запитання — як це робилося. Уже я був "рядовий Дрозд", служив у тому ж Чернігові, у військовому училищі льотчиків. Один час до нас у лабораторію занадився люб'язний, ввічливий, веселий капітан, начальник особливого відділу. Саме ішов процес над Синявським та Даніелем, і він дуже полюбляв про той процес зі мною розмовляти. Звичайно, я мислив так, як і належало мислити солдатові,— цитатами з газет. Якось, пригощаючись кавою, яку я готував на електричній плитці, веселий капітан ніби між іншим сказав: "Хотів попросити вас, Володимире Григоровичу, про невеличку послугу. Напишіть для мене хоч на сторінку про розмови в казармі, нам треба знати політичні настрої солдатів. Окрім вас, ніхто краще не зможе цього зробити, ви — володієте пером і слухати людей умієте…" — "З радістю, товаришу капітан, зробив би це для вас, — заспішив я, віддано дивлячись у благодушні, але чіпкі очі особиста. — Але ж ви знаєте, що в казармі я практично не буваю, працюю в

лабораторії од світанку до пізнього вечора, приходжу в казарму лише виспатися. А читати солдатські сни я ще не навчився, та й наука, здається, до цього ще не дійшла..." Мій улюблений літературний герой у ті роки був — безсмертний солдат Швейк із роману Гашека. Опісля тої розмови капітан уже не навідувався так часто до лабораторії, а при зустрічах у дворі училища, коли я, виструнчений, радісно усміхнений, віддавав йому честь, лише неуважно кивав головою.

Що порятувало мене в обох цих випадках? Не мужність, звісно, та й не політичні переконання. Порятувала, думаю, абсолютна моральна неможливість для мене тодішнього — доносу, тим більш політичного. Ми, в переважній більшості, раби в душі. Мойсей водив євреїв по пустелі сорок літ, аби вимерло покоління, яке зазнало полону, і народилося нове, покоління вільних людей. Мойсей не знав того, що знає нинішня наука, — про гени. Що рабство — у генах наших, я написав ще в статті "Так вернется ли их время?", головний редактор "Литературной газеты" викреслив ці рядки уже в полосі. Тоталітарний устрій у нашій країні не міг би так порівняно легко утвердитися, якби не гени кріпосних рабів у людських душах. У наших душах — гени рабів нової формації. Але навіть у раба є та остання межа, якої він не здатен переступити. Межа моральна. І саме в наявності тої моральної межі — наша надія на відродження народу.

Досить виразна відмова співробітничати з установою біля Красного мосту невдовзі мала для мене сумні наслідки.

Уже на початку вісімдесятих, коли я очолював редакцію журналу "Київ", мій рідний колектив попросив мене дістати квитки на перегляд в одному з центральних кінотеатрів Києва італійського фільму. Я подзвонив директорові кінотеатру: "Вас турбує головний редактор "Києва" Дрозд...." — "Приїздіть, дорогий Володимире Григоровичу, усе для вас зробимо, — відповів рокотливий "керівний" голос. — Скільки вам квитків? Через п'ять хвилин лежатимуть у мене на столі. Я на вас чекаю..." — "Народ мене знає..." Щось подібне я думав, їдучи до кінотеатру. З директором ми перекинулися декількома фразами, я

заплатив гроші, узяв квитки, подякував і вже зібрався іти. Раптом господар кабінету запитує: "А ви що, Володимире Григоровичу, мене не знаєте? А я вас — добре знаю. І знаю усе ваше літературне покоління. Я — колишній начальник відділу КДБ по боротьбі з ідеологічною контрреволюцією. Я усіма вами тоді — молодими, займався..." (Даруйте, якщо не точно називаю відділ, але — щось у цьому плані). "Господи, — подумалося мені, — які люди і які відділи нами, молодими займалися! Невже ж я, початкуючий літератор, зеленок, такий далекий від політики, мав хоч якусь дотичність до "Ідеологічної контрреволюції?!" А виявляється — мав... Ми розмовляли з добру годину, пригадуючи минуле. Серед іншого начальник відділу КДБ шістдесятих років сказав мені приблизно і таке: "Я знаю, що з вами тоді вчинили несправедливо. Знаю, що ви й досі звинувачуєте у всьому КДБ. Але, повірте мені, ми були проти того, аби вас, хворого, з передостаннього курсу університету відправляли в армію. Усе це робило ЦК партії і тодішнє керівництво Спілки письменників, їм конче потрібні були жертви, аби показати, що й вони не втратили ідеологічної пильності. От ви й стали однією з цих жертв..." Я подякував директорові кінотеатру за цікаву інформацію, але — залишився із своїми сумнівами. І підстави для сумнівів у мене були. Скоро після повернення з рядів доблесних Збройних Сил я випадково, у трамваї, зустрів майора, колишнього працівника військкомату, чиїми руками мене "заголювали" в солдати. Він уже був у відставці. Майор і розповів мені в деталях як, що і з чийого наказу усе навколо мене тоді відбувалося: "Ви хоч на мене зла не майте. Я розумів, що з письменником так не можна вчиняти, рано чи пізно, а воно — стане відомим. Але у мене — телефон не вмовкав. І приходили — звідти... Я — тільки виконував, тільки службу служив..." Сьогодні тим більше пізно дошукуватися, яке відомство винне в моїх та дружини стражданнях. Головне, безневинна жертва усього того давно вже покладена на жертовний стіл і її не повернути жодним докопуванням до істини. Та й чи є вона, істина, у нашому божевільному світі?

А в Києві шістдесят другого року все починалося так чудесно. Євген Гуцало допоміг мені поселитися на приватній квартирі, в одному з мальовничих котеджів, у Голосієві. Він з молодою, вродливою дружиною

уже, здається, одержав кімнату в новому будинку ЦК ЛКСМУ. Тоді комсомол ще опікувався молодими. Я невдовзі працював у редакції "Літературної України". Літературне, національне життя навколо мене вирувало, і я був у тому вирі. Починалася золота київська осінь. То була чи не найкраща осінь у житті мого літературного покоління, остання осінь юних, рожевих надій… Наступної осені ми всі будемо уже значно дорослішими. Ми усі досить швидко зістаріємося. Душевно. Ми станемо квітами, по яких топчуться несподівано ранні осінні заморозки. Ми — виживемо, бо наше коріння виявиться набагато глибшим, аніж здавалося тоді ідеологічним наставникам, начальникам відділів по боротьбі з "контрреволюцією". Але ті, перші, рани у наших душах ніколи не загояться…

Хай дарує читач, що пишу більше про себе, аніж про товаришів з мого літературного покоління, можливо, талановитіших, та й відоміших — у нашій культурі. Просто ще не час для подібних спогадів. Хай напише їх той із нас, хто переживе усіх і помиратиме останнім. Про себе я можу написати все, де — з гумором та сміхом, де — з болем або і з тим, і з іншим водночас. Про товаришів своїх — не в праві того робити. Втім, і мій психологічний стан у ті роки — теж історія доби, покоління, незалежно від мого місця в літературі. "Єдина реальність, яка дана нам безпосередньо, — це реальність нашого "я", — сповідував один з російських філософій. Як письменник я давно дотримуюся схожої думки. Усі мої писання — це насамперед історія моєї душі.

Я не ідеалізую свого покоління. Про кожного з нас можна було б розповісти доста і смішного, і гіркого. Усі ми були — живі люди. Та й доля дісталася поколінню не з легких. До всього ми були таким першим живим душею поколінням після розстріляного, репресованого покоління тридцятих років, і тінь від тих страшних років таки лежала на нас, звітували ми собі в тому чи ні. Але, попри всі недоліки в наших характерах, потри всі життєві помилки кожного з нас, попри всі наші принципові і непринципові розходження впродовж довгих десятиліть, я — люблю своє покоління і сповнений ніжності до кожного, з яким судилося мені, як казала молода поетеса, "увійти в літературу". Пишаюся, що і я

хоч трохи дотичний до того покоління. Радію, що серед нас було порівняно мало особистого суперництва. У чомусь, найголовнішому, ми — спільники. Водночас ми надто різні як літератори і одне від одного читацького сонця не затіняємо. Щасливий, що ми з Євгеном Гуцалом та Валерієм Шевчуком і досі можемо по-дружньому кепкувати один з одного, як замолоду, хоч — уже на шостому десяткові. Але це кепкування ніколи не переростало у ворогування чи зневагу до зробленого кожним з нас, як це траплялося у попередніх літературних поколіннях. Жодні видання-перевидання, жодні премії чи посади не розділили нас, трьох прозаїків, що починали в один час, і, вірю, уже не розділять, не розсварять. Уже ніжність моя трохи печальна, бо ми — на крутому схилі літ. Ми не помітили за роботою, коли почали старіти. І тепер чи не єдина у мене з Валерієм суперечка, у кого з нас — більша лисина…. Дай Бог і далі так. Хай до останніх днів наших нас зігрівають і підтримують спогади про творчу молодість. Коли я піднімаюся з Миколою Вінграновським од Хрещатика по крутій Інститутській вулиці до Спілки письменників і ми через кожні сто метрів зупиняємось, бо Миколі болять його хворі ноги, я згадую Вінграновського початку шістдесятих — молодого, вродливого, швидконогого, як олень, на хіднику, під київськими каштанами… Хай світлою буде наша ніжність і наша печаль, що народжується від усвідомлення швидкоплинності людського буття. Нещодавно Валерій Шевчук завважив, що я стаю сентиментальним. Можливо, це — од віку, а можливо — і від усвідомлення того, що ми все ж дещо зробили, гостюючи на землі. І кожен зокрема, і всі — разом…

16. Весна — під золотими осінніми каштанами…

Починалася, як я писав уже на попередніх сторінках, золота київська осінь. Осінь шістдесят другого року. Осінь, яка поєднала мене з Іриною Жиленко. Осінь весни нашої. Такої недовгої весни — не з нашої вини. Власне, познайомилися ми на початку літа. У ЦК комсомолу, у кабінеті тодішнього першого секретаря Юрія Єльченка. Комсомол ще "бавився" з молодими літераторами. Кігті він показав нам дещо пізніше… Ми ще були довірливі і не навчилися бачити вовка під овечою шкурою. Коли мене покликали на нараду до першого секретаря ЦК ЛКСМУ, я щиро

хвилювався. Певно, давався взнаки мій провінціалізм, а може, й "галіфе" нагадувало про себе. Але ось та ж нарада — очима столичної поетеси Ірини Жиленко. Відтепер я частіше користуватимуся її нотатками. Отже, розповідь моя набуває документальної точності. Бо щоденник, який багато років вела Ірина, це таки документ. Уривок із її запису від 28 червня шістдесят другого року: "Викликали в ЦК комсомолу до Єльченка. З чого б це? Прийшла, аж там усі наші — Драч, Коротич, Дзюба, Дрозд, Коломієць, Гуцало і т. д. Єльченко налагоджував контакт з молодими літераторами. Розмова затяглася на три години, але конкретного нічого не було сказано. Ванюша (Іван Драч. — В. Д.) виглядає краще. Не такий худий але якийсь жовтуватий. Чи то, може, — від зеленої сорочки навипуск. Довго розмовляли. Можливо, я сліпа, але якоїсь особливої пихи чи гордощів я в ньому не помітила. Віталій Коротич — "президент молодіжного поетичного клубу при "Дніпрі". Вони весь час про щось радяться з Коломійцем. (Тепер і Володя — член Спілки)". Ну а далі — мій моральний портрет. Так би мовити, образ молодого Дрозда — очима сучасниці. Подаю без жодного скорочення: "Дрозд, як на мою думку, трохи бабничок. Загравав до набридливості. — Про вашу сукню, Ірино, можна поеми писати... — Візьміть наді мною шефство як над початківцем... І т. д. і т. п.".

Що за тими "і т. д. і т. п." — їй-бо, не пам'ятаю. Пам'ятаю лише, що Іринина сукня була справді гарна — біла, в червоних маках. І що я справді — "загравав", І справді— до "набридливості". І залишив по собі в Ірини не найсвітліше враження. Що й засвідчує вище процитований документ. Тим більше відвідувачі Музею живого письменника мають високо поцінувати мої здібності "залицяльника". Бо, зустрівшись знову через місяців три, — за ці місяці ми не перемовилися і словом, навіть по телефону, не обмінялися жодним листом, — ми третього дня подали заяви до ЗАГСу. А у вісімдесят сьомому досить пам'ятно для себе і для друзів відсвяткували срібне весілля. Досі історія мого "залицяння" навіть мені видається дещо фантастичною, ніби я справді її придумав. Але вона — не написана на папері, як багато моїх історій, вона — прожита. У моїй усній інтерпретації вона звичайно виглядає так: "Познайомилися з Іриною на літературному вечорі у Спілці. Я пішов її проводжати. На сходах біля

Сінного ринку того ж таки вечора я упевнено сказав, що ми — одружимося. Ірина — розсміялася. Другого вечора, коли я повторив свої слова, вона уже не сміялася. А на третій день знайомства ми. подали заяви...". Прийшов, побачив, переміг... Тим більш дивно, що Ірина була оточена чималим гуртом літературних хлопців, переважно — неодружених. На підтвердження — запис Ірини Жиленко від 13 вересня шістдесят другого року: "У "Молодь України" забіг Ваня Драч. Схуд трохи. Звільнився з "Літ. України", їде в Москву, на курси сценаристів. Це добре. Я йому трішечки заздрю. Тільки як же він буде з університетом? Адже він — на шостому курсі. Трохи пожартували. Ми з ним не можемо розмовляти серйозно — все шпильки підпускаємо одне одному та освідчуємося у вічній "приязні" та "любові". Славний він, Іванко, що б там не казали. Я завжди любитиму його і як поета, і як людину". Або з того ж таки, шістдесят другого року, кількома місяцями раніше: "Позавчора увечері проблукала з Валерієм Шевчуком. Він розуміє мене, хоч менш схожих характерів, аніж у мене і Шевчука, не знайти у цілому світі. Ми сиділи у Ботанічному саду і розмовляли, розмовляли, розмовляли..."

Одне слово, я з'явився в Києві, більш аніж вчасно. А ось та ж історія, так би мовити, задокументована: "25.IX.62 року. Стільки змін за ці кілька днів, що навіть розповісти важко. По-перше, в мене закохався Володя Дрозд. І так сильно закохався, що мені аж страшно. У п'ятницю ми сиділи поруч з ним на обговоренні у Спілці. (Обговорювали Олійника Борю, Олеся Лупія, Станіслава Шумицького, Марію Куравську і т. д.). Дрозд косував, косував оком на мене, а потім пішов проводжати. А в суботу, наступного дня, прийшов на роботу і запросив мене в театр. Слухали "Мазепу" в оперному... А потім він проводжав мене додому і дивився на мене такими захопленими очима... Він говорив багато ніжних слів... А в неділю ми увесь день проблукали осіннім Голосієвом... Дахи якихось метеорологічних споруд так срібно блищали під рівним сонцем, притишеним хмаринками... і страшно хороше пахло осінню. Якісь кущі з червоними і чорними ягідками. Він просив читати вірші. Я читала... Потім ми ішли якимось селом, городами. За огорожами відцвітала жоржина, сохла білизна, бігали діти і пси. Проїхала машина із солдатами. Вони підморгували нам і запитували про дорогу на Київ. Хіба ми знали? Де

Київ? Куди ми ідемо — все одно! Нам було страшенно затишно вдвох. І Володя сказав: "Якщо це не любов, то я не уявляю собі, що таке любов! Мені ще ніколи в житті не було так щасливо і славно на душі..." Врешті ми добрели до Виставки. Дощ починався. Ми бігли алеєю, а дощ усе припускав. Забігли до якоїсь пустельної оранжереї. Сиділи. Слухали, як по скляному даху, наче на цимбалах, виграє дощ. І Володя знову просив мене читати вірші. І я читала. А коли скінчився дощ, ми вибігли на вулицю і аж захлинулися свіжістю. Ми потрапили у якийсь квітник. Це було просто казково. Червоний килим, фіолетовий, жовтогарячий... Це важко описати, це тільки в музиці можна..." І запис від 28.IX.62-го року, справді — через три дні: "Хочемо одружитися з Володею..."

Мабуть, це була таки любов. Влітку вісімдесят четвертого я лежатиму у лікарні, у Голосієві. Бродитиму годинами, борючись зі страшним, не зрозумілим для лікарів болем, біля тих же "метеорологічних споруд", що виявляться університетською обсерваторією. До мене приїздитиме Ірина з другою нашою дитиною, малим ще Павликом. То час, коли в черговий раз стоятиму одною ногою на тім світі. І, одвернувшись у бік лісу, я потайки плакатиму, думаючи про малого сина. А, змахнувши сльозу, повертатимуся обличчям до Ірини і жартуватиму: "Як помру і прийдуть колеги попрощатися, напишеш і повісиш коло труни один з моїх безсмертних афоризмів: "Чимало жінок любили Дрозда, але Дрозд любив лише Ірину Жиленко". І це — правда.

Ми були тоді як двоє наївних, довірливих дітей — у жорстокому світі дорослих. Втім, хоч відтоді життя мене немало товкло, я і досі у чомусь, суттєвому, залишився таким же дитям. Як і Ірина. Звичайно, необхідність дбати про літературну сім'ю виробила певну практичність, та й селянські корені мої у цьому допомагають. Але і нині, потрапляючи в середовище вовків, а їх таки розвелося чимало (самотній вовк — давно уже анахронізм), я малію і розгублююся, відчуваючи, що не підходжу цьому середовищу — по ранжиру зубів. Через те, мабуть, одлякує мене багатолюддя, найліпше почуваюся в Халеп'ї, наодинці з полями, лісами, зозулями, зайцями, лосями, їжаками і — самим Богом. Я уже давно зрозумів, що не так важливо — чує Бог чи ні, і не дошукуюся відповіді на

свої пекучі запитання, як писав про те у "Витачівській дорозі". Головне, аби я чув голос Бога у своїй душі. З роками я все більше впевнююся, що Бог сотворив свій прекрасний і жорстокий світ, аби я — описав його. Це — відчуття художника, характер художника. Незалежно від того, скільки таланту Бог мені одміряв і чи одміряв взагалі.

Про усе те треба знати, аби сповна відчути трагічність танцю двох закоханих дітей, двох художників, на святі дорослих... І як треба було дорослим "святкувати" довкола нас, дітей своїх, аби в записах Ірини Жиленко, від природи — надзвичайно життєрадісної людини, яка замолоду сповідувала своєрідну "філософію оптимізму", з'явилися отакі рядки: "Ці три місяці — як півжиття. Страшенно змінилася. Змінилася у повну свою протилежність, з "оптиміста" — у найвідчаєнішого "песиміста"...Гидко цей світ влаштовано. Ідіотизм — робити мистецтво хлопчиком на побігеньках у політики, коли мистецтво — це найістинніше, тільки заради нього і варто жити..." Згадані три місяці — кінець шістдесят другого року. Весна під золотими каштанами закінчилася для нас дуже швидко. Зима того року була люта і надто рання — для нас. Для нас — це не лише для мене з Іриною, для усього нашого літературного покоління.

Про той танок дітей на святі дорослих можна було зняти зворушливий фільм. Які чіткі кадри! Ось ми з Іриною піднімаємось по сходах "Палацу щастя", слідом — гурт родичів і "представників громадськості". Втім, громадськість представляв, здається, лише Борис Рогоза, майбутній головний редактор "Літературної України" перебудовчої епохи. Він був відряджений на наше весілля колективом редакції "Молодь України", де на той час працювала Ірина. Але нам байдуже і до родичів, і до представників громадськості. Поіронізувавши з конвейєра наречених, маршу Мендельсона і стандартних слів реєструвачів нашого щастя, ми з Іриною зневажаємо весільний кортеж і пірнаємо у золотий осінній Київ. Узявшись за руки, ми пішкуємо київськими вулицями. Ірина — у білому весільному наряді, в накинутому на плечі пальтечку, я — у темній, пошитій до весілля парі. Уперше і востаннє у своєму житті я шив собі костюма на замовлення, в ательє.

Люди, небо, дерева, будинки — усе усміхається до нас, радіючи нашому щастю. Дорогою, в іграшковому відділі універмагу, я купую Ірині сірого плюшевого ведмедика. Коли нарешті приходимо додому, родичі сповнені гніву до порушників усталеного ритуалу: давно було час сідати до столу. За весільним столом гості, підпивши, традиційно гукають: "Гірко!" — г> але, протестуючи супроти міщанських звичаїв, принципово цілую лише руку своєї юної дружини. Цілуючи руку, дивлюся на годинника: у нас — квитки на поїзд до Ленінграда. Перша ніч у Ленінграді, у Іриниих родичів, пам'ятна. Щойно погасили світло, як тіла наші охопив вогонь, далекий від любовного. Клацаємо вимикачем — по високих стінах і стелі давньої аристократичної квартири біжать полчища блощиць (ми їх звали ніжно — клопики), біжать і падають на наше ліжко. Ані до того, ані потім, ніде й ніколи такої навали я не бачив. Ми поспіхом одягаємося, сідаємо посеред кімнати на стільці і всю ніч читаємо вірші. Удосвіта беремо свою валізу і тихо, навшпиньках, щоб не розбудити господарів, виходимо на сповиту осіннім туманом ленінградську вулицю. Влаштуватися до готелю нам допомагає місцева письменницька організація.

І розпочався наш, справді-таки — медовий, тиждень. У Ленінградському Ермітажі. Усе, про що досі знали лише з книг, репродукцій, стає реальністю: картини Леонардо да Вінчі і Рафаеля, давньоримський скульптурний портрет, давньоруська ікона… В окремому залі вперше виставлені Матісс, Ван Гог, Пікассо… "Всю эту мазню нужно немедленно сжечь!" — виносить присуд генерал за моєю спиною. Я, звичайно, голосно і гаряче протестую. Ірині ледве вдається пригасити конфлікт. Ходимо до Ермітажу, як на молитву, щодня, з першими відвідувачами заходимо, з останніми — виходимо. Мистецтво — Бог. Ми — воістину віруючі.

А Київ уже піджидав нас. Наче павук, що зіткав павутину і — чатує на жертву. Не гарантую хронологічної точності, пишу так, як досі пульсує в пам'яті. Сидимо з Іриною в кабінеті завідуючого відділом ЦК КПУ Юрія Кондуфора. Ми — в самому куточку дивана, поруч — класики: Вадим Собко, Василь Козаченко, Леонід Новиченко, ще хтось. Здається, це була зустріч партійного керівництва з колективом та редколегією газети

"Літературна Україна". На відміну від деяких політичних наставників наших, що грали в лібералізм, Юрій Кондуфор відвертий і цинічний: "Ми й не приховуємо, що партійність літератури — це рамки, і ми не допустимо спроб ці рамки розширити, ми робитимемо усе, аби молоді літератори з усіма своїми сумнівами, новаціями не вийшли за межі рамок партійності..." Ще не навчені життям, ми з Іриною у своєму куточку тихо, але ущипливо коментуємо своєрідний екскурс Кондуфора в теорію соціалістичного реалізму. Раптом один з класиків, що сидить неподалік од нас, рвучко підхоплюється: "Ось тут, біля мене, молодики, ще нічого не зробили в літературі, глузують із ленінської партійності, із святих для нас понять! Але хай знають, що ми — не дозволимо, не допустимо ревізіонізму в літературі!.." І — т. д. Значно пізніше, працюючи в архіві, я надибав на сторінках української "Літературної газети" за сорок шостий рік статтю відомого нині критика, який вчув у залі, за своєю спиною, ідейно нечіткий коментар свого колеги (хтось із тодішніх спілчанських вождів читав доповідь) і виніс це — на газетну сторінку! Що це, як не елементарний донос? Опісля я вже не дивувався нічому. А тоді, будучи молодшим і менш освіченим, таки дивувався "класикові".

Юрій Кондуфор багато чого міг вибачити молодому літераторові, але — не сміх над своїми мудрими партійними настановами. Відтоді він дивився з президій зборів на мене не вельми зичливо. Втім, я і на зборах полюбляв відповідно прокоментувати... Дуже я був несерйозний — замолоду. Таким, мабуть, і залишився. Але вже тоді, милуючись молодим, енергійним, агресивним, без сумніву — перспективним Юрієм Кондуфором, я порівнював його з вовком (набачився їх у своєму повоєнному поліському Петрушині) — і починав в'язати сюжет майбутнього "Вовкулаки"...

Ще не вийшла моя перша книга, я лише верстку вичитав. Збірку відкривало оповідання "Колесо". Подане мною в останні дні, перед здачею рукопису в друкарню, воно щасливо обминуло пильне око видавничого начальства. Я запропонував верстку оповідання до "Літературної України" і одержав благословення заступника редактора Юрія Бурляя. Головний був у відпустці. "Колесо" було набране, уже

стояло в полосі, я її вичитав. Назавтра я мріяв прокинутися, як це ведеться в молодих авторів, знаменитим. Втім, літературою тоді справді цікавилися широкі читацькі кола, вона викликала суспільний резонанс. Єдино можлива форма вільнішої суспільної думки. Однак назавтра "Колеса" на сторінках "Літературної України" не виявилося. Головний редактор, який напередодні повернувся, кивав у бік "великої хати" — ЦК КПУ. Принаймні у "великій хаті" воно справді стало добре відомим. І, щойно вийшла книга, в одній з партійних газет з'явилася рецензійка з політичними звинуваченнями. Нечіткість класових позицій і тому подібне.

Пізніше такого ж характеру, з політичними ярликами будуть рецензії на інші мої писання. Хотів був перелічити авторів тих рецензій, але — навіщо? Хай уже докопуються історики літератури, якщо колись їм буде цікаво. Чимало з тих авторів і сьогодні працюють у літературі чи біля літератури, перебудувалися, страх як полюбили рідну неньку Україну… Бог із юши. Я не злопам'ятний. А все ж одного критика згадаю, хоч він уже і на тому світі. Лазаря Санова. Ми з Іриною називали його своїм "сімейним" критиком. Він встигав перевіряти на відданість ідеям соцреалізму, на політичну зрілість і поезію Ірини, і мою прозу. Лазар Самійлович пішов із життя на початку вісімдесятих, із літературного процесу — дещо раніше. Уже на початку вісімдесятих він нікому не був потрібен. Ще крутилися колеса Системи, яку Санов ревно захищав усе своє життя, але уже щось мінялося в суспільстві, уже Система потребувала захисників гнучкіших. Система готувалася міняти шкіру. Пам'ятаю Лазаря Самійловича у холі видавництва "Радянський письменник". Він стояв біля колони якийсь розгублений і знічений. Мені його було щиро жаль. Мабуть, я занадто жалісливий. Нас Лазар Санов не жалів. І — не лише нас. А його — "пожували й виплюнули". В єдиному Лазарю Самійловичу поталанило — він не дожив до перебудови. Не побачив, як усе, що він захищав, зникає з лиця нашої землі, мов сніг напровесні. Втім, можливо, він теж би "перебудувався" і почав писати протилежне тому, що писав усе своє свідоме життя. Хіба мало ми надивилися за ці роки подібного? Скільки я воював і за "Ирій", і за "Вовкулаку" з Мирославою Лещенко, головним редактором у сімдесяті роки видавництва "Радянський письменник". Це їй належать геніальні

слова, мовлені з трибуни партійних зборів: "У книжці Дрозда "Ірій" — лише тридцять п'ять процентів сучасності!.." Здається, жоден літературознавець у світі не підраховував сучасність твору у процентах. А ось приходжу на мітинг — Мирослава Пилипівна уже там, коло трибуни, кричить: "Ганьба!" — на адресу партократів... Іде колона до Верховної Ради, під жовто-блакитними прапорами, Мирослава Пилипівна — у перших рядах її. Я повертаюся і йду додому. Я заприсягся в одній колоні з Мирославою Лещенко не ходити. Дай Бог Мирославі Пилипівні здоров'я на ще багато "перебудов". Але я в такому "кіні", як казали колись у Петрушині, брати участі не хочу... Це — не злопам'ятність, це — залишки моральної чистоплотності...

А як мило, зичливо усміхалася вона з-за свого керівного столу назустріч авторові! Я називав такі усмішки — усмішками компостерів. Компостерів — бо на них натискали згори і вони слухняно клацали зубами... З Лазарем Сановим було простіше — він мав свою "соцреалістичну" думку, не приховував її, врешті, мав на неї право. На одній із стадій боротьби моєї за "Вовкулаку" Мирослава Пилипівна уже підписала було рукопис до друку. Підписала і — пішла у відпустку, сховавши першу сторінку рукопису, із своїм підписом, до сейфа. Роман вийшов тільки років через три, уже Лещенко не було у видавництві. Скільки усмішок отаких компостерів надивився я за десятиріччя пробивання крізь видавничі грати своїх книг! Найстрашніше, що один час і сам вивчився відповідати схожою усмішкою, включаючись у гру, що її нині називаю "партизанською війною" за свої писання. Коли пишу ці рядки, прийшов номер "Литературной газеты", в якому Володимир Дудінцев пропонує власний рецепт виживання, власний, як він пише, "инструментарий свободы": "Человек, осознавший, что живет в системе зла, беспощадно уничтожавшего непокорных, должен воевать с этим злом его же оружием. Должен поразить его таким коварством, какое ему и не снилось... Это единственная возможность сохранить себя в тоталитарном государстве..." Страшні це слова при всій моїй повазі до Дудінцева. Образ лози, про який я уже писав, щось близько до цього, але — не одне і те ж. Гнеться тіло, але — не гнеться душа. Відповідати ж підступністю на підступність, злом на зло — наперед прирікати душу

свою на моральне виродження. Я гнувся, я усміхався, але душу свою намагався від зла вберегти. Краще вже бути справді "юродивим", солдатом Швейком. Це "компостери" продавали впродовж десятиліть загалом світлу, принаймні в теорії, ідею суспільства соціальної справедливості — за шматок хліба з ікрою. Вони ж першими у черговий раз відреклися од неї. Заради того ж таки хлібця з ікрою. Учора я в "Литературной газете" запитував: "Так вернется ли их время?" Сьогодні відповідаю: повернеться, уже повернулося. Перебудувавшись, за наказом зверху, вони знову над нами. І — об'єдналися з учорашнім кримінальником. Трохи свіжої крові влили так би мовити, у свій номенклатурний клас. Іноді так і хочеться кинути їм у вічі: а я візьму і не перебудуюся!..[1]

Але — повернемося в осінь шістдесят другого року. Усе добре колись закінчується, закінчилася і наша медово-ермітажна поїздка до Ленінграда. Ми з Іриною поселилися в її рідних. Ми мали невеличку кімнатку, що, здавалося, зависла над гористою вулицею Чкалова. З раннього ранку унизу ревли автобуси і вантажні автомашини. Але ми прокидалися ще раніше — народ чекав наших геніальних творінь... Поетично-прозовий комбінат почав працювати. Правда, прожили ми у тій кімнатці десь близько тижня. Одного вечора, повернувшись із роботи, побачили страшенний розгардіяш: замки письмового столу виламані, папери жужмом кинуті на підлогу, навіть валізу мою ревізовано. Що вже тепер дошукуватися винних? Винним був, врешті-решт, не той, хто виламував замки письмового столу і шукав у моїх рукописах "підпільну літературу". Він був лише робот, програму до якого заклали інші, в службових кабінетах із заґратованими вікнами. Звичайно, і роботи формувалися не один день, вони формувалися десятиліттями залякувань, класової боротьби. Переконати такого робота, що Володимир Дрозд — націоналіст, навіть — підпільник, займається антирадянською діяльністю, не вимагало великих зусиль. У чомусь схожа історія пізніше сталася з Аллою Горською, але закінчилася вона — трагічніше. Ми ж з Іриною просто зібрали свої речі і — пішли з тої кімнати. Нашого першого спільного пристанища. Фактично назавжди.

Які сюжети для кіносцен! Ніби придумані для нас з Іриною якимось злим, але талановитим розумом. А їх же довелося не на сцені грать — переживать. Десь під північ виходимо на стишену київську вулицю. Печально шерхотить опале каштанове листя, потроху гаснуть вікна в будинках. Турбувати знайомих уже пізно. Бродимо парками, дворами. Надибуємо в одному з дворів, на Пушкінській вулиці, стіл для гри в теніс. На ньому й перебуваємо ніч. Над нами крізь голе верховіття дерев — зорі. Наче яблука, написав би Євген Гуцало, майстер сільських пейзажів. За постіль їм був тенісний стіл, а вкривалися вони зоряним небом, вдався б до словесних викрутасів який-небудь модерновий традиціоналіст. Вранці ідемо до Спілки письменників. Тут, на лівому крилі колишнього графського будинку, — місце нашої роботи, редакція "Літературної України". Поки що. Для мене — останні тижні. Для Ірини — останні місяці. Ми ще про це не здогадуємося.

Перепочивши на дивані, беремося до роботи. Коли сходяться колеги, з бадьорим сміхом розказуємо рідному колективу, що ми уже — бездомні. Зняти кімнату в тодішньому Києві було дуже важко. Хіба що десь на околицях, у приватних будинках. Після роботи бродимо Голосієвом. Марно — або дуже дорого, не на наші мізерні платні, або здаються такі курники, що в них і худобу тримати шкода, та ще — під зиму. Вертаємося до редакції, заздро зазираючи в освітлені вікна перших поверхів. Люди, які мають надійний дах над головою, не розуміють і не цінують належно власного щастя. Ніч перебуваємо в Спілці, на керівних диванах. А наступного дня Станіслав Тельнюк веде нас на Гоголівську, в один з будиночків, де він знімав раніше куточок. Господиня кімнати працює у ресторані буфетницею, рідко буває вдома. І ось ми вже маємо свій, хай і умовно — свій, за сорок карбованців щомісяця, куток за ширмою. Господиня справді приходить пізно і рано йде на роботу. У кімнаті холодно, ми довго лежимо в ліжку — і пишемо сценарій. Художнього фільму. Про київський двір перших повоєнних років. У такому дворі, по вулиці Ботанічній, минуло Іринине дитинство. Шкода, що начерки того сценарію не збереглися. У ньому були досить правдиві сцени, такий собі український неореалізм. Ми усі тоді перебували під величезним впливом італійського кіно. Звичайно, фільм за таким

сценарієм не міг бути поставлений на тодішній київській кіностудії. Хоч його ідеєю захоплювався молодий ще тоді, талановитий режисер Ігор Грабовський. Але довелося Ігореві знімати зовсім інше. Найкращі його творчі роки і десятиліття ковтнула студія документальних фільмів. Письменникові все ж легше. Для роботи йому не треба нічого, окрім аркуша паперу і олівця. Оповідання, написані у ті важкі роки, я зумів надрукувати, хай і через чверть століття. Отож ми пишемо сценарій фільму, який ніколи не буде знято. Наближається час, коли треба іти на службу. Ми ж іще — служимо. Вибираємося з-під ковдри, ставимо на газ чайник. Господиня тримала з півдесятка жирних котів. З ресторану вона приносила котам ковбасу і сосиски, залишала на столі, аби ми їх удень погодували. Ми віддавали котам ковбасу і сосиски, а самі пили чай з хлібом. На такі ласощі нашої платні не вистачало. Але ми були надто горді, щоб одібрати од котів хоч кусник ковбаси…

А між тим ніч опускається на літературно-мистецький Київ. Ідеологічна. З вуст до вуст передаються подробиці зустрічі незабутнього Микити Сергійовича з творчою інтелігенцією Москви. Нарешті надрукована промова тодішнього ідеолога Іллічова. У Києві йому підспівує теж незабутній секретар ЦК КПУ Скаба. "Компостери" починають активно шукати "абстракціоністів". Середньовіччя — у двадцятому віці, хіба що вогнища не горять на майданах. Новий, шістдесят третій, рік ми з Іриною зустрічаємо у Спілці письменників. Новорічна вечеря, танці під баян, лотерея. Я виграю паку конвертів без марок. Ми — сміємося, ми не знаємо, що цей виграш — пророцтво, попередження долі. Ми ще не знаємо, що цим конвертам подорожувати, з військовим трикутником, через усю велетенську імперію, аж до китайського кордону…

На початку нового року мене без жодного попередження звільнили з роботи в редакції "Літературної України". Формальна причина була: не можна, мовляв, дружині і чоловікові працювати в одній установі. Справжньої причини не казав ніхто. Я повисав у повітрі — без роботи, без житла і — без прописки в Києві. Раніше ми з Іриною про мою прописку і думати не думали, хіба могли ми зі своїх духовно-творчих вершин

опускатися до якихось там побутових формальностей? Тепер виявилося, що без київської прописки годі й надіятися знайти роботу. А без довідки з місця роботи у Києві не пропишуть, хоч я й одружений на киянці. Коло замкнулося. Його нежданно розірвав Борис Буркатов, тодішній відповідальний секретар редакції "Літературної України". Таємно від редактора він видав мені довідку — ранішим числом. І мене — прописали. Але невдовзі виявилося, що прописка — лише зачіпка. У редакціях київських газет і журналів є вільні місця, але мене — не беруть. Я старанно заповнюю там і сям анкети, мене просять зайти "завтра", а завтра — ввічлива відмова. Уже через багато років, будучи головним редактором "Києва", я зрозумів цю систему. Редактор, перш ніж сказати мені "так", мусив подзвонити по тільки йому відомому телефону або й зустрітися з куратором. Куратор мусив сказати "так", а редактор — уже повторив би за ним — мені. Але у випадкові зі мною куратор, певно, "так" не казав...

Один час я ходив на Кіностудію ім. Довженка, наче на роботу, трохи не щодня. Були місця в сценарійній майстерні. Василь Земляк і Олександр Сизоненко, які працюють у головній редакції кіностудії, прекрасні письменники і прекрасні люди, приязно усміхаються мені назустріч, нахвалюють моє "Колесо" і заявки на кіносценарії — просять зайти завтра. Оте "завтра" розтягується на місяці. На столі у прогресивного адміністратора і чудової людини Василя Цвіркунова лежать заповнені мною папери. Він теж приязно усміхається і обіцяє вирішити справу з моїм працевлаштуванням — завтра. Нарешті я потрапляю на прийом до тодішнього міністра кіно Святослава Іванова. Імпозантний, ще порівняно молодий міністр розмовляє зі мною дуже приязно, обіцяє найближчими днями взяти мене на роботу і — нічого не робить.

Минуло літ п'ятнадцять. Святослав Павлович купив у Халеп'ї, на моїй вулиці, хату. Уже він був не міністром, уже не їздив у чорній "Волзі", а добирався до Халеп'я автобусом, з рюкзаком за плечима. Система і його — пожувала і виплюнула… Ми часом зустрічалися, навіть чаркували. Святослав Павлович виявився доброю і розумною людиною, любив

згадувати про свої зустрічі з "вищенькими" у коридорах влади. Зайшла мова і про мій давній візит до його міністерського кабінету: "Хіба ви, Володю, не розуміли, що я нічого не міг для вас зробити, як би того не хотів? Навіть будучи на такій високій посаді? Ви ж були те, що зветься — під ковпаком! Вашу долю вирішували інші, в інших кабінетах..."

Тоді, в шістдесят третьому, я цього ще не розумів. Не розумів, чому усі ці високоосвічені, добрі люди граються із мною, як той кіт з мишеням. А вони — служили Системі. Як пізніше, будучи два роки головним редактором, служитиму я. Мене ж Система "виховувала", як герой мого оповідання "Сад" "виховував" дерева, аби вони формували свою крону точно за його схемою. Розумом я не розумів, але — відчував. Згадуючи уроки з фізики у середній школі, я справді почувався піддослідним звіреням, посадженим під скляний ковпак. З-під склянки повільно висмоктують повітря і спостерігають холодними очима, як звіреня задихається. План досліду, звичайно, не передбачав моєї смерті від задушшя. Дякувати долі, були все ж роки шістдесяті, а не тридцяті. Система демонструвала свою силу, свої можливості. Демонструвала не лише для мене, а й для моїх колег, по літературі. Саме мені на той час випала роль жертви, піддослідного. У сімдесяті, ще жорстокіші часи, на роль жертви прирекли уже інших...

А ми, ті, хто був у залі, а не на сцені, де демонструвалися досліди, мовчки спостерігали і сопли у дві

дірки...

Коли перехоронювали у Києві тіло Василя Стуса і зійшлося так багато люду, я дивився на процесію і думав: "Як багато сьогодні у Василя друзів і шанувальників таланту! А де ж ми усі були, коли планомірно, зо дня у день, з року в рік — убивали Поета, Людину?!" А в перших же рядах, за труною, ішли люди з нагородами, з преміями, впливові! в ті, застійні, роки.

Вічний, допоки й житиму, біль душі моєї.

17. "І знову буде зима…"

Рядок з тодішнього вірша Ірини Жиленко. А далі: "знову буду сама, буде падати сніг на мої письмена…"

Була зима і був сніг, але ми ще були — разом.

Змінювалися пори року, а зима — залишалася, Ідеологічна.

Я часто думаю: навіщо усе це пишу? Аби засвідчити, що і я — страждав? Смішно. Нині виявляється, що усі — страждали… Навіть ті, хто усе життя просидів у президіях, отримав усі можливі і неможливі нагороди, премії. Люди відмовляються від свого минулого, від написаного, аби хоч на мізинчик свій пов'язати марлеву пов'язочку страждальця. Від премій, нагород і всього іншого, матеріального, щоправда, не відмовився ще ні" хто. "Один із небагатьох літераторів, хто ніколи не прославляв Леніна, партію", — читаю в популярній газеті про одного з поетів. А між тим, ніхто так талановито в останні десятиріччя не оспівав "Леніна і партію", як цей поет. І — жодного слова каяття. Як і від авторів тих багатьох, щедро премійованих романів, які виховували уже наше покоління наївними романтиками соціалістичної доби. А тепер, як той Пілат, умили руки, косячи убік — ще й міжнародних премій. Не відмовляюся від жодного слова, написаного мною за три десятиліття. Це все — я. Ніхто, врешті-решт, не водив за мене моєю рукою. Я вірив у можливість побудови соціальне справедливого суспільства. Хоч бачив усе, про що писав у найгостріших своїх книгах. Де не вірив, переконував себе, що — вірю.

Тоді — навіщо ж пишу? Пишу, аби ніколи не повторилося те, що відбувалось із нами. Пишу для майбутнього. Але боюся, що людина, яка виросте за інших умов, так ніколи й не зрозуміє, що ж, власне, з нами відбувалось. Як йому буде зрозуміти, чому, наприклад, у вісімдесят

другому році, формуючи колектив редакції, я не зміг узяти на роботу журналіста П.? Виявляється, колись, ще замолоду, він заплив надто далеко в море, протилежний бік якого, як відомо, належить ще не нам… І висить той випадок (а був він чи не був — ніхто гаразд не знає) на людині десятиріччями, в'яже їй руки й ноги, душу в'яже. Або — чому я не зміг узяти до колективу блискучого публіциста К.? Я уже був узяв його, наказ видав. Раптом — виклик у міськком, до секретаря з ідеології. Тремтить бідна жінка за своїм широким керівним столом, уся біла: "Що ви наробили?! Навіщо ви мене так підвели? Подзвонили від самого Щербицького! Зі мною ще ніколи так не розмовляли!.." Той, хто дзвонив тоді од "самого Щербицького", сьогодні, звичайно, перебудувався… А що, від того комусь нині легше? Я узяв був на роботу відомого прозаїка. Він уже місяць у нас пропрацював. І раптом наказ згори: не можна, розрахуйте. Я обходив тоді усі доступні мені кабінети. І ніхто, наголошую, — ніхто! — не міг мені пояснити причину такого ставлення до людини. Ну, той хоч у море далеко заплив, а цей — куди? Але — є думка… І ця "думка", повторюю, тяжіла над людиною десятиріччями, ламаючи усе її життя. Ось що найстрашнішого було в Системі. Та що там уже — про сучасників, коли самого Пушкіна Олександра Сергійовича запідозрено було в нелояльності до існуючого ладу! Унікальний випадок як для тої навіть епохи, але — факт: з першого номера "Києва" (уже був сигнальний примірник) та ж секретар міськкому зняла вірш Пушкіна, в перекладі Дмитра Павличка, бо в ньому було слово — Сіон… Біографія геніального російського поета, слава Богу, не викликала вже підозри, лише — його творчість…

Ні, не зрозуміти нащадкові, чому це я, маючи вже чималий журналістський досвід, будучи членом СПУ, усю зиму і майже усю весну броджу по Києву у пошуках роботи. Я досі пам'ятаю солодкі пахощі хліба в крамниці на Хрещатику. Я мав у кишені три копійки, але не вистачало ще копійки, аби купити булочку. Десь із півроку ми з Іриною жили лише на її мізерну платню, половину з неї платячи за свій куток за ширмою. Пізніше ми дещо підробили на документальній кіностудії, написавши сценарій про "маяка" з Буковини Любу Молдаван. Видала було мені студія, уже незадовго до мого від'їзду на китайський кордон, аванс за

сценарій документальної стрічки про харківських тракторобудівників. А коли я вже служив у війську, забрала — через суд. Ірині довелося продати єдине, що ми мали тоді у нашому спільному господарстві,— друкарську машинку.

Десь тільки наприкінці квітня "батьки літератури" змилостивилися і дозволили взяти мене у штат редакції "Молодь України". Кіт, граючись із мишеням, теж спершу причавить його, а потім відпустить: біжи. Мишеня біжить, не відаючи, що кіт уже приготувався до нового стрибка. Майже так було і зі мною. Але — трохи пізніше. Тим часом я працював, виховував молодь республіки своїми статтями на моральні теми і — утримував нашу молоду сім'ю. Бо невдовзі і маленької Ірининої платні не стало. Тепер настала черга їй походити в безробітних...

Літо шістдесят третього року ми прожили в художній майстерні наших майбутніх кумів — Макарових. Внизу, од небокраю до небокраю, стелився Київ. Ранками ми працювали, вибираючись просто на дах. Ірина того літа багато писала, я — менше, час і сили відбирала газетярська робота. Дисципліна тоді в редакції "Молоді України" була майже військова, знаменитий режим головного редактора Семенця... Але я мав багато творчих задумок, ділився ними з Іриною, деякі вона записувала. Тепер, переглядаючи Іринині нотатки, я думаю про ті сюжети з болем, як про ненароджених дітей своїх. Хай і не з моєї вини. Я вже починав писати роман сатиричний. Атомна війна на Землі. Термінові розпорядження в небесній канцелярії: ніщо не готове для прийому душ... І ось душі прилітають на небо, величезні черги до терезів, на яких зважують добро і зло, вчинені людиною в земному житті. Для "вищеньких" окремі терези. Душі великих світу сього — зустрічають з оркестром, з промовами тощо. У Божому царстві — два відділи: Заходу і Сходу. Епіграфом я узяв слова з італійського фільму, здається, "Журналіст із Рима": "Апостоли, на зйомки!" Такий собі антисвіт, віддзеркалення світу земного. З цим сюжетом легко монтувалася історія, яку любив розповідати Василь Симоненко. Про районних начальників, які нахапали собі з бази дешевеньких чорних костюмів і назавтра усі вийшли в них на роботу. А костюми почали розлазитися на начальничках. Виявляється, це були

імпортні костюми для покійників. Чорний народний гумор, якщо це й гумор, сміх, а не правдива історія. Страшна правда — в суті її. Це було дуже близько до мого світовідчуття. Уже тоді я почав записувати спогади людей — трагічних героїв кривавого двадцятого віку. "Серед багатьох творчих задумів є в мене найдорожчий, — писав я наприкінці шістдесят другого року. — Мрію написати кілька документальних книжок під спільною назвою "Життєпис великих людей". У них розповім про долі людей мого поліського Петрушина, котрі усе своє життя зовні непомітно орали землю і непомітно померли, без некрологів і пам'ятників. І водночас які це великі натури, які неповторні характери, як відбилася в їх житті уся наша епоха з її радощами і тривогами! Я вважаю ці майбутні книги за справу своєї совісті, за обов'язок перед людьми, які виростили мене і дали в дорогу слово". Трохи, мабуть, запишно, у стилі часу, але — так починався роман "Листя землі".

На жаль, усе те відсунулося на багато років, а чимало не реалізовано і досі. І вже ніколи не буде написано. У житті письменника є час писати той чи інший твір; коли час минає, на порозі стоять інші книги.

30 липня 1963 року Ірина серед іншого занотовує у своєму записнику: "Треба виступати на вечорі Лесі Українки в Першотравневому парку. Взагалі, у Спілці висить двоє оголошень. Одне повідомляє про вечір Лесі Українки у Спілці (виступають Гончар, Рильський і т. д.). Друге повідомляє про вечір у парку (виступають від клубу творчої молоді "Сучасник" Дзюба, Драч, Ліна Костенко і я). Це оголошення страшно дратує "старше покоління". Учора в Спілці зустрів мене Павличко. Каже: "Я аж злякався, коли побачив цю афішу. Як відверта демонстрація, хоч би розбавили кимось із таких..." (Що він розуміє під "таких", здогадатися не важко)". І далі — свідчення очевидця і учасника подій, які відбилися на долі багатьох, та й на нашій з Іриною — теж:

"Лариса Чала подзвонила в ЦК щодо нашого вечора — чи писати інформацію. Відповіли — вечора не буде. Заборонено. Чому? Іван Дзюба побіг у ЦК. Почали викручуватися: ви, мовляв, попереду батька в пекло лізете, хай спочатку офіційний вечір відбудеться. Іван запитує: що ж ви

раніше думали? Афіші розклеєні, люди знають, ми готувалися, виступатиме Шабатіна з оркестром. Відповідають: Шабатіна уже відмовилася. Так ніхто толком і не зміг пояснити, чому вечір забороняють.

31 липня, за кілька годин до початку вечора, раптом кажуть Іванові, що ніхто вечора не забороняє, що усе це — плітки…

Увечері сходимося. Приїхав Іван Драч. Микола Вінграновський сяє, як самовар, — у нього народився син. Дзюба вийшов на естраду і тільки розтулив рота, як із обох динаміків обіч сцени рвонула на повну гучність музика. Ми аж отетеріли. Стоїмо. Музика скінчилася, оголошують: "Завтра, 1 серпня 1963 року, в приміщенні театру імені Лесі Українки відбудеться вечір, присвячений пам'яті поетеси". І знову — музика. Хлопці побігли в приміщення. Там якийсь тип крутив магнітофон. "Припини зараз же!" — "Не можу, у мене — наказ". — "Припини, бо ми тобі!.." — рвонулися найбільш гарячі молоді. "Одійдіть, бо викличу наряд міліції, у мене — телефон". Хлопці змушені були відійти, Дзюба кілька разів безуспішно намагався перекричати музику. Люди почали обурюватися. Тоді Дзюба попросив людей підійти ближче і сказав, що ми хотіли провести вечір, але чиясь горе-голова хоче нам завадити. Тому ті, хто хоче, аби вечір Лесі Українки відбувся, хай одійдуть убік. Овація. Натовп рушив у глибину парку. Дзюба попереду ніс афішу з портретом Лесі Українки. Якийсь дідок поруч мене обурювався: "К коммунизму идем, а вечер Леси Украинки запрещают". На алеї, біля чавунної огорожі стадіону, зупинилися. На огорожі з'явилися афіші, портрети поетеси. Хлопці принесли лаву. Дзюба вибрався до неї, і — почалося… Майже півтори години вистояли люди на ногах, і ніхто не одійшов. Прекрасно читала Лесині вірші Тетяна Цимбал, виступали Драч, Вінграновський, я, Тельнюк, а потім — хто хотів. Тепер про себе. Пережила кілька важких хвилин. Коли побачила, як настирно намагаються зірвати вечір, злякалася. А тут ще й Володя, Гриць Халимоненко і Віктор Зарецький. Усі умовляють не виступати. Бо ж не варто ризикувати можливістю друкуватися для сорока людей. Вже було погодилася. Але потім так гидко і прикро стало на душі від того, що боюся. Вирішила виступити.

Для твердості сказала собі навіть уголос: "Хай мені буде не знати що, я — виступлю!" Це мені потрібно для мене самої. Стемніло. Я вже не могла розібрати написаного, а напам'ять вірша не знала. Думаю: невже не виступлю? Коли гукають: Жиленко, Жиленко! Я вибралася на лаву, хлопці палили смолоскипи з газети, аби мені було видніше. Газету за газетою. Слово честі, заради таких хвилин варто було постраждати. Клапті сажі літали в повітрі, опускалися на мене, смолоскипи створювали якусь дивовижну музику тіней. Читали допізна. Домовилися в суботу піти на могилу до Лесі. Після вечора я, Володя, Драч, Дзюба з Мартою, Вінграновський та Сверстюк пішли до Романа Корогодського. Погомоніли трохи і розійшлися, бо дуже були стомлені.

…Що ж, мене можна привітати. Це було зроблено так грубо і нерозумно, що диву даєшся. Як ми й чекали, цей вечір був вибухом… ЦК шаленіє. Мене вигнали з роботи. 2 серпня, буквально за кілька хвилин. Раптом на планівці головний редактор "Літературної України" Цмокаленко закричав: "Жиленко розкладає лінощами увесь колектив! Вона абсолютно нічого не робить! Цілими днями сидить і зітхає або іде гуляти!.." І т. д., і т. п. Очі полізли на лоба не тільки у мене, а у всіх: коли це я встигла не тільки сама "розкластись", а й "розкласти" колектив. Адже я тільки тиждень як повернулася з Буковини. Три відділи редакції запрошують мене до себе. І ось — на тобі. А Цмокаленко гримів далі: "Я вважаю, що Жиленко не пристосована до роботи в редакції, їй краще іти на творчі хліби… Одразу ж після планівки подавайте заяву про звільнення!.." Я вже звикла не дивуватися нічому. Але це вже було надміру. Стільки бруду! Підхопився мій ліпший сусіда по кабінету і "друг" Анатолій Боженко: "Правильно! Час рішуче боротися з лінощами. Усе, сказане щодо Жиленко, на жаль, факт". Декілька людей хотіли сказати слово на мій захист (Плачинда, Ганна Борисівна, Тельнюк), але усіх їх спопеляв редакторський цековський погляд і голос: "Ви що, не згодні?!" Коли Плачинда захищав, навіть поглузував: "Не старайтеся, Сергію Петровичу!" А потім підвелася, вийшла і так грюкнула дверима, що редактор, як мені розповідали, аж підскочив. І тут же висунув нову тезу: "Вона не поважає колектив!.."

Другого дня я подала заяву. На ім'я головного редактора "Літературної України" Д.Г. Цмокаленка: "Прошу звільнити мене від обов'язків літпрацівника редакції газети "Літературна Україна", оскільки я обурена Вашою ганебною поведінкою на зборах 2 серпня 1963 року, коли Ви брутально і безпідставно ображали мене. Працюючи в редакції, я ніколи не мала зауважень, попереджень або доган за незадовільну роботу. Відзначалася преміями. Трудову дисципліну не порушувала! Усі завдання редакції виконувала. Звільняти мене Ви не мали ніякого права, але я піду сама, оскільки працювати з Вами в редакції надалі вважала б за приниження власної гідності. Ірина Жиленко. 3.VIII.63 р.".

Того дня я одягла білу, в квітках, спідничку, вишиту волошками блузку, купила повітряну кульку і пішла до Спілки. Нас викликано до спілчанських начальників. Але не хочеться писати про ту ганебну лайку, коли Козаченко і Дмитренко за кожним словом додавали "групівщина" або "щось гірше"... Віктора Зарецького чотири години мордували в ЦК. Причому відверто називали Драча "контрреволюційним поетом", а щодо Дзюби — цинічно заявляли, що його, мовляв, "тільки хвороба рятує", а то ми б йому дали... Хлопці написали протест у ЦК КПРС. Не знаю, що з того вийде..."

Нічого з того, звичайно, не вийшло... Хоч протест підписали, як свідчить далі Ірина, Стельмах, Сосюра, Штогаренко, Майборода.

Я більше пам'ятаю похід того ж таки року, із смолоскипами, до пам'ятника Іванові Франку. Збиралися ми біля Інституту харчової промисловості, на вулиці Володимирській. Там, в актовому залі, відбулася, так би мовити, офіційна частина. Потім ми вишикувалися в колону, запалили смолоскипи справжні, загодя приготовлені у клубі творчої молоді, і рушили вниз, до пам’ятника поетові. Попереду крокували Алла Горська і Віктор Зарецький, ми з Іриною і з Володимиром Нероденком — десь за ними. В українських вишитих сорочках. Уже стемніло. Ми вийшли на Хрещатик. Рух машин зупинився. На узбіччі стояло багато люду. Дехто приєднався до нас, колона видовжилася. Дехто вигукував з хідників: "Націоналісти демонструють!.." Щодо

націоналістів— не знаю. Принаймні я себе за націоналіста ніколи не мав. Любов до свого народу— не є націоналізм. Націоналізм, у лайливому розумінні цього місткого слова, починається тоді, коли свій народ вважають найкращим у світовій історії, а всі інші народи — підстилкою для нього. Націоналізм починається з ненависті до інших народів. Я ж вважав і вважаю, що українці, як і всі інші народи, мають право на свою історичну долю. Тільки й усього. А щодо "демонструють", то це була правда. Це справді була — демонстрація. Демонстрація того, що український народ у глибинах своїх — ще живий. Трагічна історія українства засвідчує, що як не старайся, а народ остаточно убити неможливо. Душа народу життєздатніша, аніж це здається його поневолювачам. Пізніше я напишу про це в оповіданні "Ворон": "Грицькова душа переселилася в тополю край городу. Але Марія з Борисом будувалися і тополю спиляли, бо не стачило деревини. Грицькова душа переселилася у кущ порічок. Бориско закладав новий сад і того куща викопав. Грицькова душа переселилася в мороз, що бозна-відколи ріс біля тину. Марія принесла від сусідки цибулини жоржин і перекопала квітник. Грицькова душа переселилася в капустину, але пізньої осені качан зрубали. Грицькова душа переселилася в осот. Щоліта осот виполювали, рубаючи сапками витке коріння, і щоліта він проростав з чорної масної землі та знову зеленів на городі..."

Оцей похід по Хрещатику, на майдан Івана Франка, перший за декілька десятиліть, і засвідчив, що душа — жива, як не прагнуть її виполоти. І — рано чи пізно — Україна відродиться. Колону із смолоскипами фотографували. Фотографували, думаю, добрі фахівці своєї справи, була ж бо уже ніч. Десь у спецархівах ці фотографії, певно, зберігаються. Я не вельми полюбляю дивитися на свою, як я кажу, "коробку для душі", але одну з цих фотографій хотів би мати. Для мене це був останній спалах молодості. Усю силу, яка з'являлася потім, я вкладав у слова своїх книг і в розбудову власної душі. Без такої розбудови годі було прагнути щось путнє зробити в літературі. Саме тут, у Києві, я зрозумів, який я ще — неук. Аби мати сказать хоч щось людям, треба знати, що казали до тебе. І ще я зрозумів, уже у війську, що

попереду — десятиліття боротьби за виживання себе як письменника в умовах жорстокої і підступної Системи. І все було покладено — на це.

І все ж я щасливий, що той вогник, частинку якого і я колись ніс по Хрещатику, розгорівся тепер у велике і живе вогнище національного відродження…

Тепер я знаю трохи історію і можу засвідчити: жодна з відомих мені державних систем не воювала з письменниками так нещадно, як наша. Хоч хто ми були в політичному плані порівняно з тими ж Левком Лук'яненком чи Іваном Кандибою, яких на початку шістдесятих ковтнула Система? Так, дрібненькою рибкою. Ми не організовували партій, не складали програм політичних, та й погляди наші — різнилися. Але ми — мали голос. І того голосу, якщо він звучав хоч більш-менш чесно, Система боялася не менше, аніж політичних програм і декларацій.

У липні шістдесят третього Ірина Жиленко занотовує; "Я забираю рукопис своєї книжки від ідіота-редактора Ш. і кажу: не топчіться по моїй душі! Він у мене знайшов і націоналістичні гасла, і політичні помилки, і абстракціонізм — все…" Рукопис моєї другої книги у "Держлітвидаві", де один час видавали першодруки, вів прекрасний редактор і чуйна людина Володимир Соботович. На жаль, од нього мало що залежало. Рукопис мені повернули десь на початку шістдесят четвертого, не посоромившись вислати його "молодому захиснику Вітчизни" аж у Сретенськ. Разом з рецензією лауреата Сталінської премії Івана Рябокляча, де було більше політичних звинувачень, аніж художнього аналізу.

Виклик до військкомату мені прислали через якийсь тиждень після звільнення Ірини з роботи, на початку серпня шістдесят третього року. Раптом виявилося, що без мене, Валерія Шевчука і Євгена Гуцала доблесні Збройні Сили Союзу далі існувати не можуть. Євгену Гуцалу вдалося уникнути "кирзовиків", допомогла йому, як пізніше заявив Павло Загребельний, Спілка. За цю турботу Євгенові довелося заплатити свою ціну. Мене і Шевчука Спілка оберігати від "кирзовиків" не стала, навпаки,

зробила все, аби віддати на виховання армійським старшинам. Валерій Шевчук відслужив за Полярним колом близько двох років (він уже мав вищу освіту), я — усі три, спершу — у Забайкаллі, потім — у Чернігові.

Мене обурив і обурює досі не сам факт призову на військову службу. Врешті-решт обов'язок перед державою існує для всіх, будь ти хоч тричі письменником і подавай будь-які надії. Обурює — як це робилося. В Олишівці я, романтичний молодик, з дитинства вихований на всіляких "Джульбарсах", сам просився у славну Радянську Армію, ще й — у прикордонні війська… Начальник райвійськкомату, переглянувши після медичної комісії мою справу, мовив так: "Тобі, хлопче, ніколи не служити в армії. Хіба що — на випадок війни, і то — в трудовій… У тебе лишилося сорок відсотків зору. Не кажучи вже про все інше. Забудь про це, а служи Батьківщині своїм гострим пером…" Я — І служив. Уже був на п'ятому курсі університету, щойно одружився. Врешті-решт я вже був на двадцять п'ятому році життя, час, коли прагнеш не подвигів на кордоні, а сталості в житті, родині, зосередження на улюбленій роботі. До всього я мав чимало родинних зобов'язань, про які тут не розповіси. Батько уже був майже нерухомий і потребував матеріальної допомоги. Захворіла сестра Марія, а чоловік її помер: двоє їхніх діток багато в чім залежали од мене. Молоду дружину я залишив без квартири, без роботи і з рядом інших проблем. Мене ж не просто брали до війська, від мене вимагали ще й радості з цього приводу, ентузіазму! Оцього вже я не міг зрозуміти ніяк. І я, наївний, сказав одному з комсомольських тодішніх функціонерів: "Звичайно, я піду, якщо кажуть, що — треба. І служитиму чесно. Але радіти з цього приводу і кричати, як солдат Швейк: "Слава імператору!" — цього від мене не дочекаєтеся…" Я справді служив чесно, мав за три роки близько двох десятків подяк. Останню грамоту прислали мені із ЧВВАУЛ уже до Києва: "Єфрейтору Дрозду за відмінне…" і т. д. До речі, прекрасний експонат для Музею живого письменника! Під скло, в позолочену рамку… Хто й коли присвоїв мені єфрейторське звання, не знаю. Можливо, помилився писар. Я починав і закінчив службу рядовим.

Ірина була впевнена, що мені після першої ж медичної комісії скажуть: "Ідіть, товаришу, і служіть Батьківщині своїм гострим пером!.."

Як в Олишівці. Вона була ще наївніша од мене: вірила в об'єктивність і незалежність нашої медицини. Уже в Таращі, на пересильному пункті, де ми проходили ще одну комісію, лікарка віддала мені документи на руки, аби заніс до наступного кабінету. Можливо, спеціально віддала, совість обізвалася. У коридорі я розгорнув картонну течку. Справу мою відкривав лист якогось полковника чи підполковника, уже не пам'ятаю, з облвійськкомату. Зміст того короткого, але виразного листа був такий: за будь-яку ціну відправити В. Г. Дрозда до армії, і — в найдальший гарнізон... Про це своє "відкриття" я повідомив Ірину ще дорогою в Сретенськ. Але не потрібно було нічого і "відкривати", усе й так було зрозуміло — з поведінки лікарів. Через декілька років після демобілізації, коли я почав здоров'ям платити за "шрапнель на машинному маслі" із солдатського казана, мене нарешті дослідили. І — взяли на спецоблік. Ще довго після тих обстежень у телефонній трубці кожні три місяці лунало співчутливо-тривожне лікарське: "Як ви почуваєтеся, Володимире Григоровичу?

Зайдіть до нас, покажіться..." Отаку б турботу про радянську людину, та — вчасно!.. "Невже ж там, у військкоматі, їм повилазили очі?" — усе ще наївно запитувала Ірина у серпні шістдесят третього. Очі, звісно, не повилазили. Але бачили очі єдине — супроводжуючого папірця.

Багато що забулося б, якби не Іринині нотатки. Шістнадцятого вересня вона записала серед іншого: "Військком заявив Володі одверто: який би діагноз вам не написали, ми вас візьмемо (до армії). Розмовляв дуже ввічливо і співчутливо, плакався на своє життя і натякав увесь час, що він — на службі і змушений виконувати розпорядження..." Мова йде про майора, який трохи раніше керував обшуком моїх речей у лікарняній палаті. Ірина Жиленко, одразу по слідах подій, описує це так: "Учора, коли я принесла (в лікарню) Володі яблука, я передала йому сумку із своїми книгами і зошитами, щоб Володя висипав, а все інше повернув мені. Коли усі ці фашисти в білих халатах побачили, що він несе сумку — налетіли на нього, як шуліки. І давай перевіряти. Коротше, на очах усієї палати зробили обшук. З Володею щось сталося, він упав на ліжко і не ворухнувся протягом усієї процедури. Зате палата збунтувалася: "Какое

вы имеете право обыскивать?!" — "А это — не ваше дело". — "Как — не мое дело? А я не могу смотреть, как вы оскорбляете человека..." Коли якась ідіотка в білому халаті почала порпатись ось у цьому моєму щоденнику і віршах, вибухнув і Володя: "Що вам треба у щоденниках дружини?!" "Фашисти у білих халатах" — це, мабуть, таки занадто. Обшуком керував уже згаданий майор, накинувши, правда, на плечі білий халат. Щонайменше двоє лікарів із медичної комісії не підписали отого вирішального — "годен". Через те мене й Поклали до лікарні. А трохи згодом — до шостого відділення психіатричної лікарні. Треба було висновки тих двох спеціалістів чимось перекрити. Все ж правова держава... Як казав той же майор: "Ми мусимо все правильно оформити, ми — на службі..." Це коли я просив написати мені "годен", відправити у військову частину, а не направляти до психіатричної лікарні... Я був уже на грані нервового зриву. Тільки неймовірним зусиллям волі ще тримався. Все одно мені б ніхто не повірив у жодні мої хвороби.

А що ж рідна Спілка письменників, очолювана тоді, до речі, не самими "догматиками", а й людьми, що претендують сьогодні бути моральними орієнтирами? Як вона клопоталася долею "молодого таланту"? Спілка елементарно пожертвувала мною. Жоден із керівників Спілки не покликав мене, не запитав, що ж, власне, зі мною відбувається. Можливо, я був для них надто дрібною сошкою. Назрівали інші, серйозніші, події. Виключали з партії Віктора Некрасова, тягали по кабінетах Рильського, Стельмаха, Сосюру за протест, пов'язаний із вечором Лесі Українки. Пошепки говорили в місті про страйк робітників заводу "Більшовик". У Спілці складали списки на продовольчі пайки. Чи до мене їм було? Втім, і — до мене. На засіданні Президії СПУ один з тодішніх "літературних батьків" (у нотатках Ірини це ім'я є, але — що вже тепер називати його, хай це все залишається на його совісті, хоч — ой і багато ж на тій совісті!) сказав, що Дрозд — симулянт, але лікарі вивели його на чисту воду... Уже із Сретенська написав я листа керівникові Спілки з проханням допомогти моїй дружині, що залишилася без житла, без роботи, її викликав сам Олесь Гончар, але розмовляв так зверхньо, глумливо, що вона присяглася не переступати більше порога "літературного храму": "Треба було вашому чоловікові думати, про що —

писать..." Якщо хто й допоміг Ірині, то — Юрій Єльченко. Різне сьогодні ставлення до цієї людини, але якщо ми хоч щось колись добре робили для людей, хай нам відгукнеться! Наступної весни їй дали кімнатку в будинку ЦК ЛКСМУ. Хоч була Ірина серед тих, хто підвівся на заклик Івана Дзюби на відомому вечорі в кінотеатрі "Україна", протестуючи супроти арештів інтелігенції.

"На роботі до Володі прискіпуються, зрозуміло, що мають велике бажання позбутися, — записує Ірина Жиленко у тому ж таки вересні шістдесят третього. — ...Володю поклали до божевільні. І навіть не в нервове відділення, а до психічних, тобто, до найсправжнісіньких божевільних. У мене немає сумнівів, що вони вирішили підірвати йому здоров'я". Для Системи я не складав жодної загрози. Що були для неї ті кілька моїх чесних оповідань, які, окрім хіба що "Колеса" і "Солодкого цвіту акацій", і надруковані то будуть лише через два десятки років! Просто я втрапив до машини тоталітарної Системи, а машина працює за власними законами. Саме закони машини — і найцікавіше в цій історії, а не моя доля.

Сонячного, аж спечного, вересневого дня ми з Іриною входимо у ворота "божевільні". Нас супроводжує діловод з військкомату, відставник. У нього — папери на мене. Паперів він, звісно, не показує, але почувається ніяково, усю дорогу виправдовується. Мовляв, він лише виконує наказ. Хто видав "наказ", який той "наказ" — невідомо. "Ми усі — герої романів Кафки", — казав мені трохи пізніше Віталій Коротич. Справді, ситуація майже кафкіанська. Чи надовго мене ховають за стіни "павлівки", діловод теж не знав. Я з усіх сил вдаю із себе безтурботного, аби не травмувати зайвий раз дружину. У дворі, вистеленому асфальтом, двоє хворих завзято грають у футбол консервною банкою. Скрегіт банки об асфальт — як ножем по живому тілу. Але я усе ще усміхаюся. Лише коли за мною хряскають залізні двері, в яких зсередини немає ручки (у кожного лікаря психіатрички — персональний ключ), я перестаю усміхатися. Та й нема перед ким бадьоритися. Між мною й Іриною, між мною і світлом — залізні двері без ручки, кам'яна стіна, заґратовані, давно не миті вікна. Мене оточують хворі — в лікарняних піжамах, синіх

халатах. У одного — перев'язане брудною марлею око. Скоро я дізнаюся, що його звуть — Пірат. Він твердить, що його поранено стрілою, коли брав на абордаж турецьку галеру. Наконечник стріли залишився десь там, у голові, він показує пальцем на чолопочок. У відділенні є Цар, є Нерон, є Гітлер з вусиками і зачесаним набік чубчиком. Пізніше я помічу, що Цар і Нерон люблять розмовляти один з одним, бродячи довгим темним коридором. Замислені обличчя, хода повільна, розважлива. Їй-бо, як секретарі Спілки у холі "літературного храму". Але кожен говорить щось своє, не слухаючи іншого. Діалог глухих, хоч на глухоту вони не страждають. Наймоторошніше враження — вечори в лікарні. Ледь блимають під стелею лампочки. Юрма хворих суне коридором до їдальні. Всідаємося за довжелезного стола. Брязкіт алюмінієвих ложок об алюмінієві миски…

Я намагаюся якомога рідше виходити в коридор. У моїй палаті — двоє сільських дядьків із Лук'янівської в'язниці. Засуджені за крадіжку в колгоспі. Лікарня для них — як перепочинок від тюремного режиму. Хоч тут — та ж в'язниця. Але — трохи краще харчують і можна весь день лежати у ліжку. Мені дозволили взяти з собою книги, зошити і олівець. Отже, без заборони "писати і малювати". І я — потроху пишу. У палаті це майже неможливо, постійна балаканина. Але раз на день нас виводять у дворик, обгороджений високим глухим парканом. Я вмощуюся десь у куточку, далі від гурту і — то мої найкращі хвилини в лікарні. Я пишу повість "Човен". Повість — про весну на Десні, про повінь, про буяння природи. Луки, весна, човен, верби на острівках, небо, лелеки — я рятуюся в тому світі. Хворі час від часу підходять до мене, зазирають через плече у зошита і — переморгуються, крутячи пальцем біля скроні: ось, мовляв, з глузду з'їхав, на писанні… У нашому відділенні ніхто не має себе за хворого, певен, що він тут — помилково, а всі інші — хворі Я теж не маю себе за хворого, і це найбільше мене непокоїть: а якщо і я тут — не випадково?..

Втім, писав не лише я. Один із мешканців відділення За час прогулянки встигав паличкою по утоптаній землі розмалювати цифрами і таємничими формулами усю середину дворика. У приміщенні він

безперервно метлявся по коридору і погукував страшним голосом. Був і "поет" у сусідній палаті. Він щодня приносив "стихі", а ще — полюбляв розмовляти зі мною, як із колегою, на літературні теми. Був у відділенні свій, як би тепер сказали, екстрасенс, він лікував од усіх хвороб поглядом і помахами рук з довгими брудними нігтями. Була групка, що постійно мітингувала в глухому кінці коридора, біля вбиральні, обговорюючи порядки в лікарні. Ще був любитель доповідей, на теми "наукові". Він поважно заходив до нас у палату, ставив на столика догори дном пластмасову смітницю і з-за такої імпровізованої трибуни міг промовляти до нас годинами. Поки дядьки з Лук'янівської в'язниці не виштовхували його за двері. Називав він себе Регулювальником космічних трас. За його словами, Юпітер і Земля неминуче б зіштовхнулися, якби він час від часу не виправляв їхні орбіти. Регулював планетами він вечорами, біля заґратованого коридорного вікна, напружено вдивляючись у зоряне небо і вимахуючи руками. Це він чув голоси з Космосу, легко контактував з жителями інших планет і переконував нас, що й на Сонці живуть люди, але зіткані вони з вогню. Одне слово, відділення психіатрички дечим нагадувало сучасне суспільство, з суттєвою, правда, одмінністю: майже ніхто не промовляв і не розмовляв про політику. Зрідка, правда, хворі розповідали політичні анекдоти, але, що вражало найбільше, пошепки і — озираючись навколо. Навіть тут, у божевільні, де навряд чи хто фіксував їхні розмови…

На додаток до цих картинок — дещо із тогочасних записів Ірини Жиленко: "Коли учора ввечері я підійшла до божевільні — було страшно і незатишно. Вітер такий холодний, грати на вікнах, темрява — і чиєсь волання. Було вже пізно, і Володю не хотіли викликати. Я ходила навколо корпусу і страшенно ридала. А з вікон долинав дикий регіт, гамір, тупання ніг, крики. Я уявила, як Володя затуляє вуха, намагаючись не чути, зосередитися на сторінках книги. Якась божевільна жінка у довгому халаті, худа, з надзвичайно блідим обличчям декілька разів обійшла навколо мене, потім підняла вказівний палець угору, біля свого лиця, тонкий, довгий палець, і дивилася тільки на нього, аж у неї скошувалися очі. Мене затіпало всю. А потім вийшов симпатичний молодий лікар і пожалів мене. Він підвів мене до корпусу, і, поки

розшукував Володю, я крізь відчинені двері бачила здоровенного хлопчину в самих трусах. Він сидів на ліжку, тупо посміхався і невидющими очима дивився кудись поперед себе. У мене— мороз поза шкірою. А потім вийшов Володя, на диво зібраний... Я заспокоювала його як могла. Але про себе вирішила, що довго йому тут залишатися не можна, його витримки стане на три-чотири дні, не більше...Учора весь день була з Володею. Забрала його під розписку, і ми пішли гуляти. Адже там — чарівна місцина: гайки, такі гарні восени, яри, цвинтарі. Небо яскраво-синє, і навіть тепленько. Сіли на осоннячку, над яром. Володя читав нове оповідання "Корнет"... Хтозна, скільки нам ще доведеться бути разом. Бо ж розлучать, обов'язково розлучать. Цього дня рік тому ми так само блукали — осіннім Голосієвом. Той рік був щасливий у всьому і для нього, і для мене. Хто знав, що таким важким буде нинішній рік. Але — чому важким? Такі дні, як учорашній, — теж щастя. Він просив мене читати вірші, захоплювався ними, як і торік цього ж дня у Голосієвім... Володя був веселий весь день, але під кінець сказав, що налаштував себе ще на тиждень, на тиждень ще стане йому сил. На день більше — і він уже не витримає... Я віддала його під розписку сестрі— О боже мій! Як же мені було прикро і болісно Знову аж виступили сльози..."

"Дорогою до Спілки зустріла Василя Симоненка, — записує Ірина першого жовтня. — Він одростив вуса, і я ледве впізнала. Ми пішли до Вінграновського, проте вдома його не застали. Тоді зайшли до ресторану "Москва". Довго і цікаво розмовляли. Потім ходили Хрещатиком і Василь читав мені вірші...Потім пішли до Світличного Дискусія була в розпалі, коли прийшов Роман Корогодський. Він був у Володі в лікарні і сказав, що той у страшенно нервовому стані і що мені треба завтра вранці приїхати до нього. Ми з Василем домовилися піти до Володі разом...Другого дня у Володі зібралося чимале товариство — Роман, Гуцало, Сверстюк, Володя Швидкий, Симоненко. Спільними зусиллями вирвали Володю з рук лікарів і майже силоміць забрали його. Коли Володя переодягся у свого светра і штани, накинув плаща і ми вийшли в місто, у нього було таке блаженство на обличчі, що не передати..."

Нічого з того не пам'ятаю. Хто приходив до мене в лікарню і як мене звідти забирали. Мабуть, я справді був у такому стані, коли мало що запам'ятовується. Знаю лише, що лікарня видала мені довідку, де серед іншого були приблизно такі слова: "В.Г. Дрозд засвідчив високі інтелектуальні здібності..."

Це чи не єдине за багато років офіційне визнання мене як особистості...

Ну ось і завершується моя передармійська епопея. Переказана поспіхом, весело. Насправді усе було значно трагічніше. Потрапити між вальців державної Системи, агресивної і підступної, не вмерти остаточно душею — ой, як багато сил на це треба! А ще ж зважте, що йдеться — про людей молодих, не загартованих життям і йдеться не про політиків, а про людей з чутливою психікою художників. Не без жалю розлучаюся я із самим собою, тодішнім, двадцятичотирирічним, ще — з дитинними, чесними, довірливими до світу очима. Таким намалював мене Віктор Зарецький за якийсь тиждень до "отправки в часть". Повернуся я з війська дещо іншим. Я навчуся виживати в Системі, навчуся її обманювати, але в чомусь обманюватиму і самого себе. Втрати в цій боротьбі за виживання для художника неминучі. Валерій Челідзе уже в наші дні пише в газеті "Комсомольская правда": "Толковые люди при любом режиме стараются заниматься творчеством, в том числе творчеством для своего народа, даже идя на уступки власти... Новым политическим выдвиженцам не важно, как много эти интеллигенты делали для своего народа в трудные времена". Усе це — правда, і усе це я пережив, і усе це відчув, та й відчуваю, сповна на собі. Але правда й те, що найменші (і справді — неминучі, за тоталітарного режиму) "уступки власти" ранять душі і якщо не вбивають остаточно, то — пригнічують талант. Для мене, враховуючи мій характер, стан мого здоров'я, психіки, обставини мого життя, іншого шляху просто не існувало. Інакше б я не зробив і сотої долі того, що все ж зробив. Недавно розмовляв з американським професором, викладачем української літератури. Він став розповідати, як його студенти вивчають і знають у далекій Америці мою писанину, говорив якісь втішливі для мене як для письменника слова. Я

усе це слухав з дивною відстороненістю. В Америці? "Вовкулака"? "Катастрофа"? "Спектакль"? "Білий кінь Шептало"? А яке це має відношення до мене? Уже в машині, дорогою до Халеп'я (падав дощ з градом, градини гучно барабанили по склу, сердито гримів грім), я раптом подумав, пригадавши розмову з професором: "А все ж якщо написане мною і нині комусь потрібне, вони мене остаточно не вбили, хоч як старалися, — ані батогом, ані пряником! Все ж хлопчина той, із малюнка Віктора Зарецького, переміг, хай — і покалічений душею". Можливо, саме це відчуття кінцевої перемоги попри всі втрати і тримає мене ще на світі і дає сили далі працювати. Я страшенно мучився цими сумнівами у сімдесяті роки, пишучи у "Землі під копитами" про ріку часу, яку далеко не кожному судилося перейти. Можливо, хоч щось у мені — її перебрело?

Віктор Зарецький малював мене ще — з пишною шевелюрою. А через тиждень Ірина стояла під каштаном, на вулиці Леніна, і, зирячи на мене крізь широке вікно перукарні,— плакала. Перукарка стригла мене машинкою, як вівцю, — наголо. Так треба було з'явитися назавтра до військкомату. Ще кількома днями раніше Ірина записувала: "Така осінь гарна! Ми з Володею нарядилися і гуляли. Він писав, сидячи на пеньку, на Лисій горі, а я блукала якимись галявинами, кладовищами, рвала запізнілі квіти і червоно-жовте листя. Зробила такий гарний осінній букет. Потім із похмурого цвинтаря вийшла на нашу галявинку, де стривожений Володя щоразу одривався від роману і дивився в зарості — я довгенько таки бродила. Я підкралася до нього, злякала, і він сміявся. У нього жовта оправа окулярів, і тепер, восени, вона якось гарно світиться і так пасує до його темно-карих очей. Він просить мене, щоб я сфотографувалася в осінньому пальтечку на повний зріст, щоб узяти фото з собою до війська".

Справді, останнє наше осіннє "інтермеццо".

Провести мене напередодні прийшли Іван Драч, Борис Антоненко-Давидович, Євген Сверстюк, Євген Гуцало, здається, Алла Горська, усіх уже не пам'ятаю, а в Іриниих записниках про цей вечір немає ані слова.

Пам'ятаю лише, як Борис Дмитрович співав нам стрілецьких пісень, а ми — підспівували. Деякі з тих пісень, переписані Іриною, я потім наспівував у Сретенську. Вони мене зігрівали і підбадьорювали. Нещодавно Євген Гуцало згадував, що того вечора, прощаючись із ним, я сказав: "Ну, Гуцало, я іду служити, а ти ідеш — прислужувати..."

Щось було в тих словах.

А наступного дня, 16 листопада шістдесят третього року, Ірина записала: "Який жахливий довгий і порожній день. Здається, він ніколи не скінчиться. Куди себе дівати? Абсолютно незрозуміло, навіщо я ходжу містом, прибираю в кімнаті, щось купую, навіщо я оце пишу. Страшенна безглуздість. В усьому світі е тільки одна реальність — стрижена Володьчина голова у вікні автобуса, його якась вибачлива, винувата усмішка і востаннє піднятий угору кулак, тримайся, мовляв. Це — єдина реальність, але цього уже теж немає. То лише спогад. У мене над столом заклик — "До роботи!" Його написав, від'їжджаючи, Володя...У моєму житті сталося щось велике і непоправне... Коли я завтра прокинуся, нічого не зміниться. Буде так само порожньо і самотньо. Можливо, ще місяць, рік, три роки... Чи я витримаю це?...Не можу збагнути, що я — САМА!!!...Коли ми стояли, узявшись за руки, біля автобуса, а навколо нас волала, плакала та горлала під гармошку юрма проводжаючих і тих, хто від'їздив (це було о сьомій ранку), Бог послав нам таку прекрасну малиново-морквяну зірницю! Ніби медовий пряник дитині. Бач, яке, мовляв, життя! Прекрасне! І Володя теж плакав. Хоч одразу ж сміявся, намагаючись приховати сльози. А я навіщось залишилася у цьому ідіотському, брехливому місті. І попереду — довга, холодна зима".

18. "Рядовий Дроздь..."

Відвідувач Музею живого письменника має залишити його в доброму настрої, усміхненим.

Бо я справді був, є і буду— ЖИВИМ письменником.

Я ніколи не зможу "забронзовіти".

Бо, як тільки помічаю на собі хоч маленькі сліди "бронзи", я починаю згадувати чернігівські солдатські ранки.

Прокидаюся в казармі ще затемна, поспішаю в лабораторію. Творю, пишу, горю у вогні натхнення — для вічності, для народу. Який жде не діждеться моїх нових писань… По сьомій годині ранку, якщо літо, восени і взимку — трохи пізніше, обережний стукіт у двері:

— Дроздь, а, Дроздь!

— Слухаю, товаришу старшина!

— Іди акурки собирать…

Відтоді живу, пишу, творю, знаючи, що кожної хвилини у двері можуть постукати і сказати: "Дроздь, а, Дроздь, іди акурки собирать…" У тому чи іншому варіанті.

І справа не лише в тім, що усі ми, письменники і неписьменники, генії і негенії, відомі і невідомі,— лише гості на нашій землі, як я уже писав, і кожної хвилини нас — можуть покликати… Справа, думаю, в іншому. Треба було, як я, тільки-но виборсавшись із "галіфе" чиновницького і вбравшись у "галіфе" літературне, прямісінько з київських літературних салонів, із інтелігентних зібрань пірнути в атмосферу Таращанського збірного пункту, треба було усе це пережити, аби зрозуміти раз і назавжди, на все життя: посади, слава, звання — тільки бульбашки на поверхні моря. Зрозуміти і навчитися сміятися, справді, на все життя — із себе, із пихи "видатніючих" колег по перу, із бронзовіючих облич у президіях претендентів на звання "совість народу"…

За три роки моєї солдатської служби ми з Іриною написали одне одному загадом близько трьох тисяч листів. Писали щодня, а іноді — і по

кілька разів на день. З усієї тої епістолярної творчості наведу лише декілька рядків із мого листа, написаного в Таращі: "Уяви собі пересильний пункт, ледь освітлена, брудно-рожева зала з рядами дощатих темних нар у два поверхи. Під нарами хлопці з нашої команди грають у доміно, з ними — і сержант, який приїхав по нас. На нарах — новобранці, що уперто, але якось безапетитно жують. Шоста година ранку. О сьомій нас поведуть до лазні. Над усім цим театром, стіни якого обліплені войовничо-патріотичними плакатами, — сумовите рипіння гармошки. І — глумливі голоси: "Дядьку, а ти — чу-чу зіграй! Ха-ха-ха! Знімай штани та будемо танцювати чу-чу!.." Я сиджу на нарах і роздумую..." Про що я міг роздумувати? Звичайно, про долю рідної української літератури...) "А хлопці гукають сумовитому гармоністові: "Ти, не треба, душу шкрябає!.. Зіграй "БризгИ шампанського!"... Ідучи в строю до лазні, я бачив прекрасний схід сонця..."

За рік моєї служби в Сретенську за дев'ять тисяч кілометрів од Києва ми з Іриною зустрічалися щодня. Очима — на сонці. О четвертій годині дня за київським часом, о десятій — за місцевим, забайкальським. Сонце ж на всі краї і землі — одне, на ньому не розминешся очима.

Нічого смішного, аніж "рядовий Дроздь", як називав мене в Чернігові старшина-білорус, Радянська Армія досі не знала: абсолютно не спортивний, підсліпуватий (під час газових атак, коли треба було бігти лише в протигазі, двоє солдат мусили тримати мене під лікті, бо я не бачив і за метр перед себе), гвинтівка в моїх руках здавалася геть чужорідним тілом. А вже солдатська "виправка", постава!.. Художник ротної стінгазети, яку ж я таки й редагував, карикатури малював лише з мене, більш достойних не знаходилося у всьому військовому містечку. Коли проходили курс молодого бійця, виробляли стройовий крок, мені у взводі — ціни не було. Капітан викликав із шеренги, ставив серед плацу і наказував: "Пройдіть, Володимире Григоровичу". Він був зі мною ввічливий, як і більшість офіцерів. Я ішов, високо піднімаючи ноги, випростуючи носок (пряма лінія!) і старанно грюкаючи чобітьми об асфальт. Тоді капітан звертався до солдат. "Бачили? Ось так ходити не треба!"

Заняття з фізкультури. У спортивному залі. Капітан співчуває мені і водночас — мусить виконувати свої службові обов'язки. А його обов'язки полягають у тому, щоб наш взвод і надалі залишався показово-відмінним. Таким він був до нас, таким буде і після нас. Армія — частина суспільства, яке давно роз'їдає показуха і формалізм. Як іржа. Поки не роз'їсть самі його підвалини. І усе — впаде. Але то буде пізніше. А поки що капітан зобов'язаний поставити мені залік. Якщо вже мене покликано до війська і направлено до його показово-відмінного взводу.

— Рядовий Дрозд!

— Слухаю!

— Підійдіть до перекладини!

Підходжу. Високо наді мною — сталева труба, до блиску витерта солдатськими тілами.

— Відділення! Піднять рядового Дрозда на перекладину!

І — до мене, уже — прохально:

— Володимире Григоровичу! Ви протримайтеся на перекладині хоч коротеньку мить, аби я — зафіксував.

— Слухаюся, товаришу капітан!

Хлопці беруть мене на руки, піднімають і садовлять на турніка. Всадовивши, міцно тримають за обидві ноги. Я з усіх сил чіпляюся пітними від напруги руками за слизьке залізо.

— Відділення, відпустити! — командує капітан. Хлопці відскакують убік. Тої ж миті, як тільки мене відпускають, пірнаю головою униз,

назустріч дощатій підлозі. Я не здатен протриматися на перекладині і бажаної для капітана секунди.

— Відділення, піднять на перекладину рядового Дрозда! — не втрачає надії капітан. Відділення знову садовить мене на слизьку трубу, знову, за командою капітана, відскакує убік — і знову я лечу униз…

Капітан безнадійно махає рукою і пише в журналі, навпроти мого прізвища: "Зараховано".

Морози у Сретенську — за сорок. Благо, що без вітру. Але багато хлопців — обморожуються. Особливо кого привезли з південних країв. Коли морози трохи спадають, нас виводять на стрільбище. Уперше і востаннє за всі три роки моєї служби. Капітан, командир взводу, видає по три патрони. Мішені — метрів за триста, може, — за двісті. На тлі засніженого схилу я їх зовсім не бачу. Настає моя черга стріляти. Капітан терпляче вирівнює гвинтівку в моїх руках: "Цільтеся, цільтеся, Володимире Григоровичу, не підведіть взвод!" Я напружую очі, але далі мушки на стволі гвинтівки нічого не бачу. Од напруженого дихання скло окулярів запотіває, я стаю геть сліпий. Починаю протирати окуляри — гвинтівка виковзує з рук. Капітан нагинається, знову поправляє. Тричі натискаю на гашетку, приклад боляче віддає в плече. Капітан зупиняє сержанта, сам іде до моєї мішені. Довго замислено стоїть біля неї, повільно вертає назад: "Рядовий Дрозд — п'ять". Відмічає в журналі і викликає наступного стріляти — у ту ж мішень. Отже, я не влучив жодного разу. Та й не міг влучити. Бо бачив я лише схил, як у тумані. У військовій школі доводилося щодня розшифровувати десятки аерофотознімків. Зір мій ще погіршився.

Машина хай і найжорстокішої Системи — є машина. Десь колись вона не спрацює. У цьому — чи не єдина надія особистості, яка втрапила між її колеса. Підполковникові чи полковникові, який наказав у супроводжуючій до справи записці відправити мене у найдальший гарнізон, слід було додати: "у піхотні війська". І був би мені капець. Я або б сам покінчив із собою, або мені б допомогли. Як це нерідко траплялося

тоді, трапляється і донині, про що свідчить статистика. Чітко виконуючи наказ, мене відправили у найдальший, з тих, звідки саме приїхали "свати", гарнізон. Але втрапив я, можливо, ще завдяки — освіті, до школи молодих спеціалістів. А головне — в авіаційні війська, де чимало офіцерів мало вищу освіту або були колишніми військовими льотчиками, що теж накладає відбиток на людину. У школі, до якої я потрапив, не так цінувалася солдатська виправка, як — солдатська голова. Головою доводилося добре працювати. Голова мене не підводила. Я закінчив школу на відмінно (спеціальні предмети — чесно, без "показово-зразкових" натяжок) і мав право вибору, коли розподіляли по частинах. Одне місце було під Київ, у Бориспіль. Але це— надто близько до літературних і не тільки літературних "батьків". І я вибрав Чернігів. Втім, навіть у Чернігові мав один час проблеми. Але — заспокоїлося. Начальство мало в Києві уже інший клопіт, з іншими людьми. Система залишила мене в спокої, у надії на виховну силу доблесної Радянської Армії. Надії були небезпідставні. Я, звичайно, перевиховувався. Але із Сретенська привіз роман "Веселощі", із Чернігова — роман "Катастрофа" і ще дещо, що надруковане було значно пізніше.

Роман "Веселощі" (майже п'ятсот сторінок, оцініть мою армійську працездатність!) рецензувала для журналу "Дніпро" Ліна Костенко. У мене зберігся примірник рецензії. Рецензія надто поблажлива, відчувається співчуття до моєї "солдатської долі". Що ж, підтримка тоді справді була мені потрібна. "Виразний почерк новеліста і часом — точний кінематографічний зір. Добрі діалоги, мислення, а не сірий намул прописних істин. Біографія душі, а не лемішне дослідження, хто куди пішов і хто кого полюбив. Інтелігентність. Повновагість душевних мук і радостей. Психологізм, іноді жорстокуватий, іноді самотканий, але завжди — в складній графіці розчарувань і чуткій перкусії найглибших первопричин, — писала Ліна Василівна. — Словом, перед нами — письменник. Цікавій письменник. Своєрідний. Володимир Дрозд". Журнал не поспішав друкувати роман. А минуло трохи часу — і я сам попросив Ірину його забрати. Досі вдячний Ліні Василівні, ціную доброту її душі, але це ще був не роман. Принаймні як на мене. Це ще був тільки начерк

роману. Збірка сюжетів. З неї в Чернігові і виріс роман "Катастрофа". І повість "Молохви".

У Сретенську я мав єдину перевагу перед іншими солдатами. Втім, як і в Чернігові. Право прокидатися на годину-півтори раніше од своїх товаришів по військовій службі і писати в сержантській, а потім — у лабораторії, за рахунок сну. Я вставав і йшов до сержантської значно раніше. Десь години о третій, четвертій. Коли далекий Київ засинав, я сідав за письмовий стіл у сержантській кімнаті — творити… Отак і "натворив" — аж п'ятсот сторінок. Ще й декілька оповідань. О шостій тридцять у казармі звучала лунка команда "Подъем!" Я кидав недописаний рядок і біг — шикуватися. Одного ранку старшина Попович, сам — із Буковини, розчулив мене до сліз. Обходячи шеренгу заспаних солдат, він наблизився до мене і сказав: "А вы — зачем здесь? Идите занимайтесь своим делом!.." Так я одержав для писання ще одну годину, аж до тої хвилини, коли рота шикувалася, щоб іти в їдальню. А далі починався для мене такий же трудний солдатський день, як і для всіх.

Пізніше, в Чернігові, не менш розчулював мене знаменитий комендант гарнізону ЧВВАУЛ Запирич. Знаменитий, бо вимагав від курсантів найстрогішого виконання Статуту. Осінніми вечорами він стояв у кущах і підловлював солдат, які верталися з їдальні без строю. Я з їдальні поспішав до лабораторії, аби якусь годину, до відбою, попрацювати. "Стой, кто идет?!" — прогримів з кущів голос коменданта. "Рядовой Дрозд, товарищ капитан!" По хвилі — "Идите — пишите!.." Я знову трохи не розплакався. Тонкосльозий став. Та й було від чого заплакати: капітан Запирич мав чотири класи освіти, мої літературні "батьки" мали вищу освіту, а часом — і звання академіків. Але капітан Запирич краще розумів, чим треба займатися письменнику Дрозду. Влітку я часом писав свою "Катастрофу" на звалищі у глухому кутку гарнізону, на спиляних деревах. Обходячи "владения свои", капітан Запирич робив чималий гак, аби не наближатися до мене, не заважати мені…

Взагалі ж, в армії я зрозумів: чим менше за спиною в людини "класів і курсів", тим з більшою повагою ставиться вона якщо не до літератури, то до — літератора. Найбільш сумне враження — від напівінтелігентів у формі. Якось я розчищав алею від снігу, мимо ішов підполковник, навіть — кандидат якихось там наук, начальник хімслужби. Солдат — це сучасний кріпак. Тим солодше над ним возвеличитися, коли кріпак — ще й письменник. Підполковник кинув око на насипані мною вздовж алеї кучугури снігу: "Рядовой Дрозд, вы же, говорят, грамотный, сколько параллельных можно провести между двумя точками?" Натяк: нерівно відкидаю сніг. "За теорією Лобачевського — безліч, товаришу підполковник!" — відповідаю. Підполковник почервонів, глипнув на мене, як на особистого ворога, і покрокував далі, притискуючи ліктем шкіряну течку. На заняттях з хімпідготовки він нагадав мені "теорію Лобачевського": підніс до обличчя кулака і виматюкав. Я поскаржився своєму безпосередньому начальнику, майору Шевченку, майор — начальнику училища. Окружна військова газета перед тим надрукувала моє оповідання про військових льотчиків. Мені уже йшлося на "дембель", і начальник училища побоювався, що я, одержавши волю, десь щось напишу про порядки в ЧВВАУЛ. Генерал викликав підполковника і, певно, дав йому доброї прочуханки. Я чергував того дня на прохідній навчально-льотного відділу. Вертаючи від генерала, начальник хімслужби, червоний весь, біжить повз мене. Я виструнююсь, підкреслено чітко віддаю честь. А очі мої, звичайно, сміються. Підполковник зупиняється, ще більш червоніє, трохи не репне від безсилої злості, і шипить мені в обличчя: "Я тоже двадцать один год учился!.."

І все ж такі випадки, хоч вони й траплялися, — винятки. Чітку формулу ставлення армійських чинів до письменника-солдата вивів ще старшина Попович у Сретенську. Він мав свого "каптьорщика", земляка. Хлопця, як тоді у нас казали, "теплого". Тобто, здатного на всілякі дрібні махінації з ротним майном. Він так нікуди й не поїхав із Сретенська, а всі три роки прослужив у "каптьорці". Думаю, що за нових суспільних умов він уже давно—голова якого-небудь кооперативу. Але одну із найвідповідальніших місій у солдатській лазні, коли рота милася, збирати старі онучі і видавати нові, — старшина Попович довіряв тільки мені… Він

проголошував перед ротою так: "Письменній портянок не украдьоть!.." Це була з вуст старшини висока оцінка моральних якостей усього нашого пишучого братства. Відтоді я часто повторюю цю геніальну формулу. Думаю, її треба написати на стіні моєї веранди, десь біля входу. Хай відвідувачі виходять з Музею живого письменника морально збагачені... "Письменній портянок не украдьоть!.."

Роман "Веселощі" я дописував у солдатській курилці, поклавши блокноти на коліно. Поки мої товариші по службі додивлялися ранкові сни. Звідси, з курилки, чудесно виднілися синюваті сопки, з-за яких в забайкальське порцелянове небо викочувалося сонце. Я поспішав — наближалися випускні іспити. Спеціальні дисципліни я здавав легко, одержуючи в майбутнє свідоцтво про закінчення військової школи дешифрувальників цілком заслужені п'ятірки. Але прийшов день останнього іспиту — зі стройової підготовки. Напередодні командир взводу відправив мене й сержанта у сопки: "Займайтеся увесь день. Приїжджає комісія з округу. Це буде скандал..." Ми чесно займалися — з годину, поки осіннє сонце не стало пекти. Сержант лежав під кущем і командував, я кидав неслухняну гвинтівку на плече, з плеча, кидав за спину... Потім сержант безнадійно махнув рукою: "Це все — без толку. Пробачте, Володимире Григоровичу, але вас — тільки в кіно знімать. Як карикатуру на солдата..." Сержант поклав пілотку під голову і задрімав: солдат спить, а служба йде. Я дістав з-під гімнастерки блокнота і узявся дописувати останні сторінки "Веселощів". У роту ми повернулися перед вечерею. "Ну, як?" — з тривожною надією запитав командир взводу. "Це все одно, товаришу капітан, як корову до сідла привчать, так письменника до вправ з гвинтівкою", — чесно признався сержант. "А може, його у медсанбат на пару днів сховати? У вас, Дрозд, нічого не болить?" — "Я буду старатися, товаришу капітан!" — пообіцяв щиро. Який медсанбат, коли ми усі уже чистили пір'ячко перед дорогою, лише цим і жили.

І я справді — старався. Іспит приймала комісія з військового округу, на чолі з генералом. Край плацу поставили стола, застеленого червоною скатертю. За ним і сиділа комісія. Офіцери роти стояли збоку, трохи

віддалік. І ось — назвали моє прізвище. Бачив, як зблідло обличчя мого капітана. Ішлося ж про авторитет показово-зразкового взводу, про його особистий авторитет. На теоретичні запитання в екзаменаційному білеті я відповів чітко і точно. Залишилося підтвердити глибину своїх теоретичних знань практичною вправою. Я мусив пройти стройовим кроком із гвинтівкою повз стіл комісії, віддати на ходу честь генералу. І ось, вбраний у парадний мундир, у начищених кирзовиках, я покрокував по залитому осіннім, але ще яскравим сонцем асфальтовому плацу. Я так гупав чобітьми, що відлунювало в сопках. Я з усіх сил робив кам'яне, солдатське обличчя. Порівнявшись із столом, різким порухом руки кинув гвинтівку на плече, при цьому геть зсунувши набік рукавом мундира власні окуляри, крутнув головою у бік генерала. Генерал, ухопившись обіруч за своє бабухате черевце, зігнувся над столом, застеленим червоною скатертю, і реготнув: "Ну, комик, ну, комик! Вы что, из цирка его взяли?!"

І тоді мій капітан, рятуючи авторитет показово-зразкового взводу, відважно ступив від гурту офіцерів до столу приймальної комісії. Худий, невисокого зросту, але дуже рухливий, він чітко відкарбував крок, кинув долоню правиці до козирка військового кашкета: "Товариш, генерал, разрешите долежить! Это — писатель!.." — "А, писатель, слышал, слышал... — уже добродушніше сміявся генерал. — Ну, раз писатель, что с него возьмешь... Ставьте пять!.."

І тут мені тільки й залишається, що повторити слова свого колеги, нещодавно мовлені з трибуни київського письменницького зібрання: народ визнав мене письменником...

"Що ви рабіли на гражданці? — найперше спитав мене старшина-білорус, коли я з рюкзаком за плечима і в шинельному хомуті переступив поріг навчально-льотного відділу ЧВВАУЛ. "У редакції працював, товаришу старшина!" — відрапортував я. "А що ж ви там рабіли?" — "Газети робив, товаришу старшина!" — "А, газети, — схвально кинув старшина. — Ну, газети в хазяйстві треба..."

Старшина Семиглазов був блискучий господарник. Усе в чималому господарстві навчально-льотного відділу знало своє місце і надійно зберігалося десятиліттями — від ганчірки і відра до портретів колишнього генералісимуса. Єдине, в чому він почувався непевно, це — ідеологія. І тут я прийшовся йому дуже до речі. Наближаються, наприклад, Першотравневі свята. Ідемо із старшиною в підвал, беремо драбину і два полотнища, червоні, на дерев'яних рамах. На одному білою фарбою вимальовано: "Да здравствует Первое мая!", на другому — "Да здравствует социалистический интернационализм!" Кладемо їх під стіну, біля входу до відділу. "Ну, Дроздь, як будемо вішати, — запитує старшина, ви ж — грамотний, ви ж — газети рабіли". — "Як? На гвіздки, товаришу старшина!" — "Дак я сеє і без вас знаю, що на гвіздки. А як буде політичне правильно: зліва — "Да здравствует Первое мая!", а праворуч од дверей "Да здравствует социалистический интернационализм!" — чи наоборот?" Я глибоко замислююся, набиваючи собі ціну, нарешті речу: "Буде правильно так, як ви, товаришу старшина, сказали". — "Ну, Дроздь, вішай". Я лізу на драбину. Коли гасла вивішені, старшина відходить убік, довго дивиться на них, ворушачи губами. На його сухому, пергаментного кольору обличчі усе ще — сумнів. — "Пойду доложу начальнику", — старшина чеберяє коротенькими ніжками на другий поверх. Я непогано знаю полковника Ксиневича, людину розумну, але жовчнувату, і уявляю їхній діалог… І справді, старшина швидко скочується по сходах униз, лице ображене, краплі поту з-під кашкета. "То що — начальник?" — невинно запитую я. "Дак начальник, — починає жалісливим голосом старшина, і раптом похоплюється: — Калі ви бляху на ремні крейдою чистили, товаришу Дроздь?! Однесіть драбину на місце і приведіть себе в порядок!" І вже навздогін миролюбніше: "Дроздь, а, Дроздь! Крейда — в підвалі, на етажерці!"

В один із осінніх днів старшина Семиглазов стукає у двері лабораторії несподівано рано — десь по шостій: "Дроздь, а, Дроздь, ходіть зо мною". Піднімаємося на другий поверх, старшина одмикає двері кабінету начальника відділу. Над столом полковника Ксиневича — величезний портрет вірного ленінця Микити Сергійовича Хрущова. "Дроздь, а, Дроздь, сніміть сей патрет!" — наказує старшина. Знімаю, наказ є наказ.

Ідемо далі по кабінетах, у кожному, за наказом Семиглазова, знімаю портрети "генерального кукурудзовода", уже — менші, стандартні. Нарешті не витримую: "Товаришу старшина, що сталося?" — "А ви що, там, за дверима у себе, рабіли?" — "Писав". — "А ви що, калі пишете, радіо не слухаєте?" — "Навіщо, товаришу старшина?" — "А як не теє, що треба, напишете? Радіо треба слухать щоранку, бо вказівки міняються і їх треба знать. Зняли товариша Хрущова з усіх його постів..." Склавши портрети, кладу їх собі на голову і так несу — слідом за старшиною, що дріботить попереду. Крутими сходами піднімаємося на третій поверх, на четвертий і — на горище. Старшина одмикає двері. І бачу я картину, достойну очей історика неповторної нашої епохи. На просторому горищі, вздовж вузького проходу, з обох його боків стоять портрети і гіпсові бюсти усіх наших вождів, повержених із суспільних вершин їхніх: Сталіна, Берії, Маленкова, Кагановича, Молотова, Шепілова і — дрібніших, уже геть забутих. Окремо — відділення інтернаціональне, там найрясніше — гіпсових Мао Цзедунів... "Товаришу старшина, — вражено гукаю я, — навіщо ви усе це зберігаєте?!" — "Бо в господарстві усе згодиться, товаришу Дроздь, — старшина довго і нудно навчає мене уму-розуму. — І все яно ще не списано, усе яно на мені числиться. І не слід поспішати списувать, бо не знаємо, як яно завтра що повернеться і які будуть вказівки..."

Слава Богу, хоч як у наступні десятиліття ґвалтували історію, а вже — не згодилося. Але той, горищний, кошмар і досі — перед моїми очима.

...Ранок уже з приморозком. Але на клумбі біля казарми ще палахкотять розтріпки, на квітках — заснулі джмелики. Я поспішаю у лабораторію. Творити для людства, яке — жде. Моїх нових творів. Черговий на прохідній віддає пакета, прийшов із солдатською поштою. Зачиняюся в лабораторії, нетерпляче рву шпагат. Грубезна книга, її передала для мене через Ірину Михайлина Коцюбинська. Написано не по-нашому, але я розбираю. "Сучасні радянські письменники". Видано в Югославії. Дивлюся зміст: Олександр Солженіцин, Айтматов, Віктор Некрасов... І — Володимир Дрозд. Оповідання "Колесо". В перекладі на сербохорватську. Книга прекрасно оформлена. Білий цупкий папір,

яскрава обкладинка, в супері. Я вперше тримаю в руках книгу з перекладом на іноземну мову власного твору. Ось воно — вдячне людство, вдячні читачі. "Сучасні радянські письменники". Та ще—такі імена. Отже, і я — сучасний радянський письменник. Хай і в кирзовиках та солдатській гімнастерці. Ось і моя біографія. Ще коротенька, але це — тільки початок світового визнання. Я — на порозі світової слави…

І цієї миті лунає знайомий стукіт у двері, знайоме покашлювання: "Дроздь, а, Дроздь!" — "Слухаю, товаришу старшина!" — "Ходи окурки собирать…".

Обриваю мрії про славу всесвітню, схвильовані і розчулені думки про вдячне людство. Іду слідом за старшиною у двір, беру консервну банку. Курсанти училища, майбутні космонавти, потайки курять на перервах в аудиторіях, а недопалки кидають через відчинені вікна униз. Я бреду вздовж довжелезної стіни навчального корпусу, збираю заслинені "акурки". Старшина хилитає слідом, показує пальцем, коли я в підмороженій траві не побачу. З-за соснового лісу по той бік Стрижня, який я колись опишу в "Ирії", піднімається сонце. І небо вгорі, над гарнізонним містечком, оточеним високою стіною, якесь паперове, ніби теж підморожене. І служити мені ще — як мідному казанку — два нескінченні роки, сімсот тридцять днів, сімнадцять тисяч двісті вісімдесят годин… Консервна банка наповнюється, я викидаю смердючі недопалки до смітниці і бреду далі, попід стінами корпусу, уже ні про що не думаючи, навіть — про світову свою славу… "Дроздь, а Дроздь, осьдечки ще один акурок!" Бреду, як Білий кінь Шептало, — в голоблях…

Ось де джерела мого "любомудрства" і мого печального сміху…

19. Катастрофа…

Сміймося ж, хай і печально. Бо тільки сміх очищає і омолоджує душі. Лише сміх над собою і над епохою засвідчує, що ми наперекір усьому ще живі.

Слово "катастрофа" в заголовку розділу я не випадково не взяв у лапки. Хоч ідеться, звичайно, і про мій однойменний роман, який писав, коли був — "рядовим Дроздьом". Але ідеться, як і в романі, про більше — ідеться про духовну катастрофу суспільства. І не узагальнюватимемо надто широко, не списуватимемо власні гріхи і власні хвороби на тих, хто зверху. Ідеться про катастрофу у душах наших, кожного зокрема і всіх, звичайно, разом. І вищеньких, і нижченьких. Бо усі чи — майже всі, за винятком одинаків, і так звані догматики, і так звані прогресивні, але перспективні, усі прийдемо до спільного корита, як прийшов до нього мій Білий кінь Шептало. Важкий дух духовного, морального розкладу, що висить над описаною мною провінційною Терехівкою, задушеною чиновництвом, смак гнилої води — ми тим духом дихали, ми ту воду пили — десятиріччями, ми усім тим просякнуті наскрізь. Ми ходили у чорних костюмах для мертвих — вертаюся до улюбленого анекдоту Василя Симоненка. Навіть вириваючись за кордони нашої "великої зони", ми все те брали з собою. Ніколи не ідеалізував те, що за "великою зоною". У них — свої проблеми. Але саме там, на тлі все ж нормальнішого людського буття, наші чорні костюми для мертвих і наші скаламучені, хворі душі бачилися особливо зловісно і страшно.

Величезний білий готель у центрі Ліми, столиці Перу. Бреду широким майданом і помічаю ще здаля: куцувата, повненька людинка у чорному костюмі, чорній краватці і чорному фетровому капелюсі чеберяє вздовж готельної стіни. Наблизилася до рогу будинку, ступила за ріг, притулилася до стіни спиною, озирнулась, випроставши шию. І — подріботіла далі, не відступаючи від стіни. Знову добігла до рогу, знову — потайки з-за рогу озирнулася. А небо, а стіни — аж дихають жаротою, спека — за тридцять градусів. Південна Америка. Ми мешкаємо у цьому готелі, ми — делегація Товариства дружби. Наздоганяю людину у чорному костюмі (аж дивитися на нього страшно в цьому гарячому пеклі) уже по той бік готелю, окликую. Злякано озирається. Так і є — Олександр Сергійович, мій сусіда по номеру, начальник цеху Московського коньячно-горілчаного заводу. Уперше, як і я, в капіталістичній країні. "Що це ви робите?" — дивуюся. Олександр Сергійович дивиться на мене мертвіючими од неусвідомленого гаразд

страху очима: "За мной следят… Я — проверяю… Следят как за бывшим партизаном…"

Цієї темної на тлі білосніжного, розпеченого сонцем готелю у Лімі, цієї трагічної постаті уже ніколи не забудеш. Це — ніж у твоє серце. Як би ти не намагався самого себе переконати, що рана давно зарубцювалася. Як ніколи не забудеш натовпи своїх співвітчизників у темних парах і темних плащах — тодішня наша обов'язкова для виїжджаючих за кордон уніформа — попід вікнами магазинів з уціненими товарами в Чехословаччині. Або — киянина, почесного будівельника, у римському універмазі для бідних. Він проминає контролерів універмагу з високо піднятими обома руками і вибачливою усмішкою злидаря: мовляв, нічого не крав… А на грудях чорного стандартного костюма сяє Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці. Це все — ми. Хто "проходит, как хозяин, необьятной Родины своей". По одній шостій земної суші. Як навчали нас у школі. І ось це— ми: в тих же чорних парах на Золотих пісках Болгарії бредемо по залитому сонцем пляжеві. Шукаємо пляж нудистів. Тих, хто купається голяка. Добредаємо, але там уже — повно "наших". У темних костюмах, лежать вони за піщаними дюнами, на золотому, розпеченому сонцем піску, навколо долинки, де роздягаються нудисти… І зирять з-під темних фетрових капелюхів, крізь прогребені в піску прорізи. "Та невже ж я мало голих жінок надивився по лікарнях, що прибрів ще й сюди? — дивується із себе київський лікар. — Господи, а що це з нами діється? Ми — як дикі звірі, що вихопилися з клітки!"

Щодо дикості — не знаю. Дикості вистачає і там, на Заході. Головне — що ми справді вирвалися на якийсь десяток днів із клітки, із кошари, і скоро нам знову туди повертатися. У цьому — вся суть, вся причина. І перед тим як випустити з клітки, хазяї наші так нас налякали, що ми страх той несемо — як щит. Ми — хворі люди. Хворі на страх. Який, можливо, уже й справді —у генах наших.

Ось ми — у Флоренції. Група київської інтелігенції, приторочена за наші кревні карбованці до офіційної делегації на свято міст-побратимів. У групі — голова виконкому районної Ради, жінка. Вона прихворіла. Група

їде на батьківщину Леонардо да Вінчі, ми з Валерією Врублевською — в інший бік, шукати сліди на італійській землі славної української співачки Софії Крушельницької. Перед від'їздом керівник групи добру годину наставляє, як малу дитину, прихворілу жінку, що залишається в готелі. "Не виходьте з номера, нікому не відчиняйте дверей, не з'являйтеся на балконі..." І це — людині, яка у Києві керує величезним районом! Ми з Валерією Врублевською повертаємося раніше, аніж група. Стукаємо в двері номера, в якому — жінка, що прихворіла, називаємо її по імені, називаємо себе. "Ні, я так вам не повірю, — лунає голос із-за дверей, — не одчиню. Вийдіть із готелю і станьте по той бік вулиці, щоб я вас своїми очима побачила..." Виходимо, стаємо на хіднику. У вікні на третьому поверсі ледь-ледь ворушиться занавіска... Тільки тоді нам одчиняють.

Якби я усе це вигадав, мене справді можна було б вважати небезталанним письменником. Найстрашніше, що все це — не вигадано чиєюсь хворою, хай і талановитою уявою, усе це — правда, усе це — наше з вами буття впродовж не років, а десятиліть!

Уперше я переїжджав кордон "великої зони" у шістдесят восьмому році. Навесні. У складі молодіжної групи. Перед тим я отримав своє від літературних критиків і від політичних вождів за роман "Катастрофа", за оповідання "Білий кінь Шептало". Випускали неохоче, але — випустили. Дали супроводжуючу — Жанну, на шостому місяці вагітності. Вона об'явилася у групі буквально в останній день, одразу подзвонила мені на квартиру. Вона й не приховувала своєї високої місії — оберігати молодого письменника від імперіалістів. Я мав право іти сам хіба що до туалету. Але то річ — узвичаєна, принаймні для нас, людей суспільства розвиненого соціалізму. Інструкції, переінструкції, особисті бесіди — усе це теж описано іншими. Складалося враження, що нас закидають у тил ворога. А ми ж їхали до соціалістичної Польщі! Керівник групи Лев Миколайович, секретар обкому комсомолу, здається, з Вінничини, наказав купити сувенір — гіпсові бюсти Володимира Ілліча. Ми купили дев'ять бюстів — три важезні валізи. У Варшаві нас застали Великодні свята. Лев Миколайович сказав: "Аби наші хлопці не зазирали в костьоли, не набиралися релігійного дурману, цього вечора ідемо дивитися

стриптиз!.." Ми заплатили тільки за вхідні квитки, випивку взяли, звичайно, власну. На кожен із чотирьох зайнятих нами столиків Лев Миколайович наказав поставити по червоному прапорцеві з написом "СССР". Зазвучала музика, на притьмарену сцену вар'єте вийшла не вельми вже юна жінка, стала роздягатися. Потім спалахнуло світло, жінка стояла на сцені в самій сіточці. Ми зааплодували. Окрім нас, у залі нікого не було — наближався, як я вже казав, Великдень. Лев Миколайович нахилився до мене. Як і чернігівський старшина, він іноді радився зі мною щодо ідеологічних питань. Маючи мене за бійця ідеологічного фронту.

Лев Миколайович визнавав лише російську мову: "Как вы, Владимир Григорьевич, считаете — будет политически правильным, если я от имени советской делегации поприветствую артистку?" На сцену вів довгий вузький, через усю залу, поміст. І ось покрокував наш Лев Миколайович по тому помостові, все вище і вище. У чорному костюмі, з пляшкою "Московської" в руці. І зазвучав зі сцени густий, тренований голос нашого керівника: "Разрешите от имени советской молодежной группы поблагодарить вас за яркое выступление и вручить наш маленький скромний сувенир!" Лев Миколайович віддав акторці пляшку горілки, потиснув руку. Але щось його ще тримало на сцені. Бракувало ідеологічної наповненості. І Лев Миколайович почав похапцем знімати із лацкана свого піджака великий червоний значок, щойно випущений до ювілею комсомолу. "А также разрешите, — голос його зазвучав ще урочистіше, — поздравить вас с наступающей пятидесятилетней годовщиной славного комсомола!.." Як уже Лев Миколайович ліпив до не вельми густої сіточки, в якій перед ним стояла акторка, того значка, залишилося для мене таємницею: моя короткозорість завадила роздивитися. Але повернувся Лев Миколайович за наш столик страшенно задоволений — виконав свій обов'язок…

Проїхавши через усю Польщу, ми не мали практично, жодної зустрічі з польськими комсомольцями. Була, нагадую, весна шістдесят восьмого. На одному із заводів, здається в Кракові, ми, чекаючи польську молодь, випили усю принесену з собою горілку та й — пішли ні з чим. І всі наші

найголовніші сувеніри, усі дев'ять гіпсових бюстів, залишилися з нами. Біля кордону поїзд затримався. Лев Миколайович нервово ходив по вагону, а потім покликав мене у своє керівне, на двох, купе. У купе був лише його заступник, секретар комсомольської організації з Чернігова. "Вот какое дело, Владимир Григо-рьевич, — голос керівника групи звучав тривожно. — Так случилось, что самые главные сувениры мы везем домой. Вы знаете, о чем речь. Боюсь, что дома, в ЦК ЛКСМУ, нас поймут неправильно. Нужно их любой ценой оставить здесь, в Польше. Поможете нам?" Я, звичайно, погодився.

І ось узяли ми тихцем по важелезному чемодану, вийшли з вагона. Неподалік станції був базарчик. Уже вечоріло, на базарі було безлюдно, пофарбовані в зелене, з дощатими прилавочками ларки зачинені. Лев Миколайович узяв із моїх рук валізу і по-військовому чітко скомандував: "Стойте на стреме! Если вдруг что — свистите!" І я залишився в караулі. Лев Миколайович із своїм заступником рушили до ларків. Поставили на землю валізи, відчинили і, бігаючи од ларка до ларка, виставили на прилавочках дев'ять гіпсових погрудь вождя світової революції. Промені призахідного сонця лягли на погруддя, і здалося, що Володимир Ілліч червоніє від сорому. За нас? За себе? Мені було смішно і сумно. "Звичайно, Володимире Іллічу, ви цього не хотіли, — подумки виправдовувався я. — Але робили ви досить для того, щоб усе це отак було..." Ми підбігцем кинулися з базару. Володимир Ілліч дивився нам услід... Можливо, він, великий політик, передбачав ще сумніші для себе і своїх ідей часи...

Наприкінці літа того ж, шістдесят восьмого, року я, на пораду лікарів, поїхав до Одеського будинку творчості. Лікарі настирливо радили відпочити, я ж узяв із собою рукопис "Вовкулаки" і друкарську машинку. Відпочивати ніколи не вмів. За стіною, в сусідній кімнаті, клацав на такій же машинці Юрій Щербак, дописуючи "Хроніку міста Ярополя". Юрій мав транзистора. Почалися трагічні події в Чехословаччині. Вечорами ми тулилися до того приймача, єдиного джерела правдивої інформації. Вовкулаки посадили наших людей на танки і послали в Європу. Ми щедро

ділилися нашим горем і нашими душевними хворобами — із своїми сусідами…

Межі провінційної Терехівки і провінційного Ярополя

розширювалися…

Ми розуміли: починається нова ідеологічна зима, впродовж якої обом нам судилося жити, і духовно вмирати, і знову — оживать на сторінках наших кращих писань, і знову — задихатися в ідеологічному мороці.

І все ж, попри всі втрати, судилося нам вижита і воскреснути, хай і з покаліченими душами, у нові, ще такі неймовірно далекі від тих тяжких днів часи!

Разом із багатостраждальним народом нашим.

1990–1991 рр.

с. Халеп'я

Що було потім…

А що було потім? Життя. Звичайно, відвідувачів Музею живого письменника цікавитиме, як склалося воно для героїв повісті-шоу. Адже з часу написання її минуло вже три роки. І які то були роки! Покоління моє мало щастя і нещастя втрапити на гребінь історичної хвилі. Щастя — бо лише у зоряні часи національного, соціального відродження людина спромагається на повну самореалізацію. Нещастя, бо так уже влаштовано у нашому земному світі, де навіть за коротку, як спалах, хвилину щастя доводиться платити високу ціну. І ми її платимо, разом із усім народом нашим. Правда, є й такі з-поміж нас, хто варить власний кулешик і біля вогню чорнобильського, і біля священного вогню

національного пробудження. Але не вони — обличчя покоління шістдесятників.

Холодного осіннього надвечір'я хоронили ми на Байковому кладовищі тіло Учителя нашого Івана Світличного. Тіло — бо душа його залишалася з нами. І залишиться, певен того, з наступними поколіннями. Такі люди — не помирають. Це — не гучні слова, уже ми не в тому віці, аби в слова гратися. Дивуючись, із якою впертістю, фанатичністю дочка моя розвідує катакомби середньовічної української духовності, я думаю: якби свого часу Іван Світличний не розбудив у мені, поліському хлопчакові, і в Ірині, дівчині із геть зрусифікованого Києва, національного почуття, навряд чи розвинулося б воно у дитині нашій. Похорон Івана Світличного зібрав до гурту багатьох київських, і не тільки, шістдесятників: і митців, і політиків, і вчених. Ми постаріли зовні і заледве впізнавали одне одного, десятиліття не минають безслідно. Але залишилися — юними! — душі наші. І ніби знову ми — у тісній, захаращеній книгами квартирці Учителя, на порозі — шістдесятих...

Але усе частіше надходять сумні звістки про кінець земного шляху побратимів наших. Шістдесятникам — під шістдесят і за шістдесят...

І все ж частіше сміймося. Аби не заснули душі наші. Такий звичай мали давні українці.

Тож як жилося-велося у ці бурхливі роки героям повісті "Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок"?

Головний герой повісті-шоу, звичайно, я сам, її автор. За роки, що минули з часу написання повісті, я став лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка, лауреатом найавторитетнішої серед українців Західного світу премії Фундації Антоновичів і навіть премії за найпопулярніший роман року... І все ж, не покладаючись на премії (Державної, наприклад, вистачило мені лише на придбання черевиків), не покладаючись на прибутки від Музею живого письменника і від козла,

який "працює", поки письменник пише, змушений був я зробитися чиновником у білялітературних, спілчанських структурах. І тепер щасливий, коли мені якимось чином нагадують, що я — ще письменник. Так старіючій панні приємне нагадування, що вона — ще жінка. Але, звичайно, найбільш відомий я не літературними творами, не високими преміями і високими посадами, а тим, що я — кум Миколи Жулинського. На своїх візитках я тільки так і пишуся. І тут маю великий клопіт і чималі матеріальні втрати. Оскільки візитки тепер дорого коштують. Писався я раніше на візитках просто: "Володимир ДРОЗД, кум доктора філологічних наук". Раптом Микола Жулинський стає академіком. Терміново замовляю нову візитку — кум академіка. Поки візитки друкувалися, Микола Григорович одержав Державну премію. Поки я перезамовляв візитки, Микола Григорович уже — державний радник. Тільки-но я почав зватися офіційно, на візитках, кумом державного радника України, а вже я — кум віце-прем'єр-міністра України. І знову нові витрати. Хоч і шана, звичайно, нова. Правда, кума свого бачу я усе рідше, хіба що — на телеекрані. І розмовляю тоді із кумом на телеекрані, як із живим. І сина свого до телеекрана підводжу: "Оце ж твій батько хрещений, надивляйся, аби не забув..." Усе рідше буває Микола Григорович і в Халеп'ї. За останнього його візиту до Музею живого письменника сусідка моя, прибігши випадком по сіль, геть отетеріла, побачивши в дворі високого державця, відтак сплеснула руками і мовила майже закохано: "Миколо Григоровичу! Та ви ж — як у телевізорі!.."

Не знаю, кумом кого я буду, поки прийде до читача ця книга. Можливо, і кумом самого Президента України.

(Хай дарує мені Леонід Макарович Кравчук, мій давній читач, але — кум є кум). Я вірю у державний розум Миколи Жулинського. І пишаюся ним, разом із доктором філології паном Жульєном. Тим більше що й ми мали причетність до блискавичної державної кар'єри Миколи Григоровича. Ми, власне, її започаткували. Завдяки нам його помітили на державних вершинах. Почалося це ще у серпні дев'яносто першого року. Микола Григорович відпочивав у Ялті. А в Україні було оголошено про наступні вибори Президента України. Пан Жульєн після глибоких і

нелегких роздумів та вагань вирішив висунути власну кандидатуру на цей високий пост. Що ж, тоді, як я пам'ятаю, самовисунулися ще понад тридцять бажаючих стати на чолі держави, не впевнений, що директор Музею живого письменника був би серед них найнедостойніший. Я, як довірена особа кандидата в кандидати, допомагав панові Жульєну писати його біографію. Перші рядки її, каюся, я запозичив з передвиборної агітки депутата Володимира Яворівського: "У нього було тяжке дитинство, але рання слава. Його помітили і підтримали славетні Володимир Дрозд і Микола Жулинський..." Плагіатом, правда, тут не пахло, бо я підходив творчо. Але, на відміну від деяких депутатів, пан Жульєн тверезо оцінював власні можливості, аналізував свої позитиви і негативи. Так, він умів глибоко мислити, але не вельми умів красно говорити. І він наполягав на посаді віце-президента, з тим щоб її обійняв його тезка Микола Жулинський. І я змушений був відбити телеграму у Ялту Миколі Григоровичу: "Добре знаний Вами пан Жульєн вирішив висунути власну кандидатуру на виборах Президента України. Халепська громадськість, зокрема колектив Музею живого письменника, гаряче підтримує і схвалює його мужній вчинок. Знаючи про Ваші потенційні можливості як політичного діяча, пан Жульєн пропонує Вам пост віце-президента. Терміново телеграфуйте про свою згоду. Володимир Дрозд". Телеграма прийшла у день відомого путчу в Москві, і обережний Микола Григорович, побоюючись можливих політичних ускладнень, не відповів на неї. Директор Музею живого письменника був ображений у своїх найкращих почуттях і — зняв свою кандидатуру. Але вибір пана Жульєна помітили угорі, Служба безпеки тоді ще працювала непогано. Думаю, що про цей випадок доповіли самому Леоніду Макаровичу. Так почалася політична, державна кар'єра Миколи Жулинського. Хоч був певен завжди і упевнений нині: справжнє поле діяльності мого дорогого кума — література. За що його і люблю...

Тим часом сам пан Жульєн, залишивши думки про політичну кар'єру, зосередився на творчості. Поетичний талант його прорізався раптово, наприкінці літа, і швидко реалізувався в добірних поезах. Восени мій син Павло уже й видав поетичну книгу: "ЖУЛЬЄН. ВИБРАНІ ТВОРИ". Микола Жулинський, попри усю зайнятість державними справами, люб'язно

згодився написати передмову до збірника. Стаття звалася: "Жульєн як явище нової української поезії". "Поетичне слово Жульєна — несподіване і пружне, — писав академік Жулинський. — Скільки експресії, живої, неповторної! Виключно естетичне сприйняття світу у кращих його віршах переростає в глибокі етичні категорії, які нерідко піднімаються до надзвичайно актуальних для нашого складного перебудовчого часу політичних узагальнень!" Тепер поетичні новації пана Жульєна досить широко відомі. Про його творчий злет повідав навіть журнал "Київ" в одному з найпопулярніших українських романів останніх років "Убивство за сто тисяч американських доларів". А все ж дозволю собі порадувати читача хоч декількома геніальними рядками директора Музею живого письменника: "В небесному віконці — така краса: летить по небу сонце, немов оса. Зіп'явся б я на ноги, вхопив осу, та ліньки до знемоги і жаль — красу..."

Тим часом слава Жульєна як адміністратора, поета і шахіста (часопис "Вавілон" видрукував унікальний фотознімок Григорія Турчанова, на якому Жульєн і я темпераментно аналізуємо щойно зіграну нами партію в шахи!) сягнула справді планетарних масштабів. Відомий літературознавець Оксана Соловей писала з далекої Америки схвильовано і щиро: "... "Музей живого письменника" знайшов удячних читачів і в тій закутині землі, де сорок п'ята паралеля перетинає ріку Міссісіпі". Славетний нью-йоркський лікар, українець за походженням, мій давній і прихильний читач Тарас Шегедин, якому я присвятив повість-шоу, зреагував на журнальну публікацію теж емоційно: "Ваша прозова поезія буття ширококрила, подиву гідна. Особливо схиляюся перед вродженою мудрістю директора Музею живого письменника пана Жульєна..." До думки Тараса Шегедина щодо Жульєна приєдналися його дружина Люба і син Аскольд.

Широко знані і шановані в Україні американські професори Зірка та Роман Воронки адресували свої дружні послання просто: "Україна, Халеп'я, геніальному панові Жульєну" — і листи знаходили адресата! А невдовзі і самі вони завітали до Халеп'я, із єдиною метою — зазнайомитися з прославленим Жульєном...

Але — досить про Жульєна і його безсумнівну геніальність. Бо є щось вагоміше, більше в житті, аніж навіть творчість, як не гріховно казати це нам із Іриною, що усі свої свідомі дні були добровільно прикуті до галери літератури. Вагоміше, значиміше, більше — це наші друзі. Перевірені на справжність і в радощах, і в бідах. Звичайно, ми з Іриною створені для сільського усамітнення, для тихих днів, зосереджених на роботі. Коли тільки щебет ластівок за вікнами і ледь чутне чалапання пса Жульєна, що снує з кімнати в кімнату, з "цеху поетичного" до "цеху прозового". Та ось яскравіша од усіх радощів творчості, щаслива мить: зачувши шерхіт машини біля воріт садиби, Жульєн нашорошує вуха, кидається на двері і, відчинивши їх лапами, із гавкотом зичливим біжить стежиною назустріч гостям. Ми підхоплюємося з-за письмових столів і — слідом. Через гілля розлогих яблунь вздовж стежки нам ще не видко, хто до нас завітав. Можливо, це оспіваний мною в прозі і поезії дослідник українського бароко Анатолій Макаров із дружиною Танею. Можливо, це наша дорога кума, автор ескізного проекту Музею живого письменника Віра Сулима із дорогим кумом Миколою, знавцем українського літературного середньовіччя. Можливо, це дві Наталки, мої чарівні читачки, зі своїми поринутими в бізнесову круговерть чоловіками Павлом Кривошликовим і Олександром Моргаєнком, творцями літературної премії "Благовіст" і багатьох інших благочинних справ. Можливо, це його вельможність посол України в Австрії Юрій Костенко з відомою поетесою Людмилою Скирдою, теж наші дорогі куми і давні друзі. Можливо, це лікар і бізнесмен Юрій Чопівський, славний нащадок славного українського роду, прилетів на декілька днів з Америки і знайшов часину провідати халепських самітників, а з ним — наша добра приятелька, елегантна навіть тут, серед трав і дерев, бандуристка Надійка Боянівська. Можливо…

Ні, усіх, кому ми раді, з ким звела нас на довгі роки щедра доля, — тут не згадати.

Один із яскравих літніх днів — назавжди в пам'яті моїй. Скупавшись у нашому дивному Зеленому озері, професор Роман Воронка стоїть по груди у воді і навчає моїх юних земляків, що сидять півколом на трав'янистому березі, любові до рідної української мови. Щось воістину

біблійне є у цій колоритній сцені… По тому мої халепські друзі Валентина і Кузьма Райські запрошують нас на своє родинне свято — на лісову галявину, трохи вище озера. Галявина вистелена синім димом од вогнища, на якому смажаться шашлики. Тепер уже халепські жінки навчають непитущого Романа — любити нашу сільську медовуху, і навчають досить успішно. Здається, лише рішуче втручання Зірки і Галини Жулинської порятовує професора Політехнічного інституту штату Нью-Джерсі від сумних наслідків тої науки моїх землячок. Микола Жулинський, як завжди — розважливо і мудро, виголошує промову про єднання українців усього світу. І ми, залишивши рідний народ на празниковій галявині, навколо шедрих наїдків і напоїв на застеленій скатертями траві, вертаємо оспіваними мною халепськими пагорбами до села. Попереду, як завжди пан Жульєн. Ірина та Галя розмовляють про поезію, Микола з Романом — про високу політику, я із професором Зіркою — про кохання, А навколо — достигаючі хліба, зелені гаї, над нами — дзвіночками — жайворонки, і — лелеки, у чолопочку синіх шовкових небес. Уже чимало часу спливло, а мені усе здається, що ми і досі ідемо отак, дружним товариством, по дивно гарній, освяченій поколіннями українців землі, і йтимемо ще довго, допоки і днів наших.

А може, і на тім світі є щось таке, що єднає — у вічності— друзів, які спільно пройшли трудними і прекрасними дорогами земними?!

Січень 1994 року.

Примітки

[1]

Написано в січні 1991 року.